

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

О. В. Таволжанський

**СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНА РОБОТА
ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ
ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ**

За редакцією професора *В. В. Голіни*
і доцента *Л. П. Оніки*

Монографія

Харків
«Право»
2015

УДК 343.9(477)
ББК 67.9(4УКР)61
Т13

*Рекомендовано до видання вченою радою
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(протокол № 6 від 20 лютого 2015 р.)*

Рецензенти:

О. Г. Колб, доктор юридичних наук, професор, директор
Навчально-наукового інституту права та психології Національної
академії внутрішніх справ України;

Ю. М. Канібер, кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри кримінально-правових дисциплін факультету права та
масових комунікацій Харківського національного університету
внутрішніх справ України

Таволжанський О. В.

Т13 Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі :
монографія / О. В. Таволжанський ; за ред. проф. В. В. Голіни і доц.
Л. П. Оніки. – Х. : Право, 2015. – 192 с.

ISBN 978-966-458-810-9

Монографію присвячено дослідженню теоретичних і практичних питань організації соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі. У роботі проведено огляд сучасного стану наукової розробки теорії та практики організації соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі. Розглянуто поняття та основні ознаки соціально-виховної роботи, розкрито її мету і завдання. Здійснено аналіз міжнародних стандартів та зарубіжної практики проведення соціально-виховної роботи із засудженими та подібних видів діяльності з метою впровадження в Україні позитивного досвіду. Визначено шляхи удосконалення соціально-виховної роботи та сформульовано на підставі проведеного наукового пошуку пропозиції з удосконалення кримінального і кримінально-виконавчого законодавства.

Для науковців, викладачів юридичних вузів і факультетів, аспірантів, студентів та практичних працівників, а також усіх, хто цікавиться питаннями кримінально-виконавчого права.

**УДК 343.9(477)
ББК 67.9(4УКР)61**

ISBN 978-966-458-810-9

© Таволжанський О. В., 2015
© Оформлення. Видавництво «Право», 2015

Зміст

Перелік умовних позначень	5
Вступ.....	6

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

1.1. Сучасний стан наукової розробки теорії та практика організації соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі.....	9
1.2. Поняття та основні ознаки соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі	22
1.3. Мета і завдання соціально-виховної роботи із засудженими	41
1.4. Міжнародні стандарти та зарубіжний досвід проведення соціально-виховної роботи та подібних видів діяльності в інших країнах	62

Розділ 2

ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

2.1. Нормативне регулювання форм та методів соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі	86
--	----

2.2. Суб'єкти соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі.....	121
2.3. Шляхи удосконалення соціально-виховної роботи із засудженими	147
Висновки.....	161
Список використаних джерел	166

Перелік умовних позначень

ВТК	– Виправно-трудоий кодекс України
ДДУПВП	– Державний департамент України з питань виконання покарань
ДКВС	– Державна кримінально-виконавча служба України
ДПтС України	– Державна пенітенціарна служба України
ЄТП	– Європейські тюремні правила
КВІ	– Кримінально-виконавча інспекція
КВК	– Кримінально-виконавчий кодекс України
КК	– Кримінальний кодекс України
КПК	– Кримінальний процесуальний кодекс України
МСП	– Мінімальні стандартні правила поведження з ув'язненими
ПВР	– Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань
СІЗО	– слідчий ізолятор
УВП	– установа виконання покарань
Щоденник	– Щоденник індивідуальної роботи із засудженим

Вступ

У сучасних дослідженнях у сфері кримінально-виконавчого права існує тісний взаємозв'язок, бо вони обумовлюються розвинутою в наш час концепцією антикримінальної політики, що увібрала в себе елементи єдиної політики держави в сфері протидії злочинності та її проявам. У рамках вказаної концепції особливу увагу науковці приділяють вирішенню проблеми рецидивної злочинності в Україні, негативний вплив якої на належне функціонування вітчизняної правової системи складно переоцінити. Боротьба із злочинністю взагалі, та зазначеним видом зокрема повинна мати всебічний та системний характер, однак як і в будь-якій іншій діяльності ефективний вплив матиме місце при здійсненні його на ті структурні елементи, які її утворюють, тобто безпосередньо злочинців, які раніше вчиняли злочин. Більшість із цих осіб уже відчували на собі дію кримінально-виконавчої системи, однак поставлена мета щодо виправлення не була досягнута, в результаті чого особа повторно порушила кримінальний закон. На загальнодержавному рівні визнано, що низький рівень організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими не забезпечує умов для ефективної індивідуальної корекції їх поведінки, для виправлення й ресоціалізації засуджених, приводячи у підсумку до значної кількості випадків пенітенціарного рецидиву.

Наведеними аргументами важливість інституту соціально-виховної роботи із засудженими не обмежується, оскільки ціла низка напрямів діяльності адміністрації УВП цілком залежить від якості та ефективності її практичного провадження. Перш за все від рівня соціально-виховної роботи залежить підтримання належного режиму в колонії, що, у свою чергу, безпосередньо стосується стану безпеки в УВП. Виходячи з положень доктри-

ни кримінально-виконавчого права, такий спосіб виправлення та ресоціалізації, як суспільно корисна праця, у значній мірі виступає в ролі одного з інструментів соціально-виховного впливу на засуджених. До них із впевненістю можна віднести організоване в УВП загальноосвітнє і професійне навчання та громадський вплив на. Отже, фактично серед усіх засобів виправлення і ресоціалізації, зазначених у ч. 3 ст. 6 КВК України, саме соціально-виховна робота із засудженими є тим стрижневим елементом, для реалізації якого організовується інша діяльність.

Як показує аналіз положень КВК України, законодавець намагався створити підґрунтя для впровадження соціально-виховної роботи, передбачивши класифікацію засуджених, диференціацію порядку виконання позбавлення волі. Натомість брак ґрунтовних розробок стосовно сутності та порядку організації соціально-виховної роботи призводить до різного розуміння змісту та мети цієї діяльності практичними працівниками, що є одним із чинників, які обумовлюють низьку ефективність соціально-виховної роботи.

Варто зазначити, що проблема соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі не залишалася поза увагою вчених, про що свідчать наукові публікації Л. В. Багрій-Шахматова, І. Г. Богатирьова, А. П. Геля, В. А. Бадири, О. М. Джузи, Т. А. Денисової, В. В. Дрижака, О. Г. Колба, А. Х. Степанюка, В. М. Трубнікова, О. Л. Карамана, О. В. Лисоседа, С. В. Лучко, Л. П. Оніки, М. С. Пузирьова, М. В. Романова, І. С. Яковець та інших науковців. Окремі аспекти такого виду покарання, як позбавлення волі, були предметом досліджень та дискусій, у яких брали участь М. Г. Вербенський, В. В. Костицький, М. І. Мельник, С. І. Скоков, М. О. Стручков, В. І. Шакур, О. Т. Шевченко та інші. Питання впливу на злочини та зміни їх поведінки у різні історичні періоди знайшли своє відображення у працях А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, О. Б. Сахарова, Н. Ф. Кузнєцової, В. В. Голіни, В. М. Дрьоміна, І. М. Даньшина, В. І. Шакуна, І. І. Карпеця, О. Р. Ратінова, В. М. Кудрявцева. Однак вказані автори здебільшого розглядали ці питання з позиції кримінального права та кримінології, а отримані результати мали переважно прикладний характер та не розкривали фундаментальні аспекти соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі. Тому нині й назріла нагальна потреба розробки проблем соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі, виявлення основних негативних проявів, які мають місце у практиці її організації, встановлення базових підходів до їх вирішення.

Метою цього дослідження є розробка теоретичних і практичних питань удосконалення соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі. Досягнення поставленої мети здійснювалось шляхом вирішення таких основних завдань:

- 1) провести огляд сучасного стану наукової розробки теорії та практики організації соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі;
- 2) розглянути поняття та основні ознаки соціально-виховної роботи;
- 3) розкрити мету і завдання соціально-виховної роботи із засудженими;
- 4) здійснити аналіз міжнародних стандартів та зарубіжної практики проведення соціально-виховної роботи із засудженими та подібних видів діяльності, з метою впровадження в Україні позитивного досвіду;
- 5) виявити особливості нормативного регулювання форм та методів соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі;
- 6) визначити суб'єктів здійснення соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі;
- 7) визначити шляхи удосконалення соціально-виховної роботи;
- 8) сформулювати на підставі проведеного наукового пошуку пропозиції з удосконалення кримінального і кримінально-виконавчого законодавства.

Автор розуміє, що сформульовані висновки та отримані результати не є істиною в «останній інстанції», тому у роботі й не ставиться за мету остаточно розв'язати проблему організації та здійснення соціально-виховної роботи із засудженими. Головні зусилля були спрямовані на визначення вихідних засад цього процесу та встановлення орієнтирів, за якими її доцільно проводити.

Сподіваємось, що проведене нами дослідження сприятиме більш повному та об'єктивному визначенню конкретних напрямів та завдань діяльності ДКВС України, механізму оцінки її результативності, що створить підґрунтя для удосконалення існуючої практики.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

1.1. Сучасний стан наукової розробки теорії та практика організації соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі

Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі в сучасних умовах є одним із основних напрямів діяльності ДКВС України. Реорганізація ДДУПВП у ДПтС України, за визначенням керівників цієї структури, стала новим кроком держави щодо соціальної переорієнтації процесу виконання кримінальних покарань і на сьогодні діяльність кримінально-виконавчої служби стає все більше соціально спрямованою. Значна увага приділяється удосконаленню соціально-виховної роботи із засудженими та розвитку психологічної служби: близько 2,2 тис. осіб персоналу соціально-психологічної служби органів і установ кримінально-виконавчої служби повсякденно вирішують питання соціальної адаптації й підготовки засуджених до життя на волі. До цієї роботи активно залучаються представники громадських та релігійних організацій [51].

Значна роль соціально-виховній роботі відведена в Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схваленій Указом Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012 [149]. Підвищення рівня організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими

визнано четвертим із семи основних пріоритетів діяльності ДПтС України на 2013 рік, основною метою реалізації якого є підвищення ефективності системи ресоціалізації та соціальної адаптації засуджених до позбавлення та обмеження волі, зменшення пенітенціарного рецидиву серед цих осіб після їх звільнення з місць позбавлення та обмеження волі, залучення громадськості до сприяння реінтеграції¹ звільнених осіб у суспільство [147].

Посадові особи ДПтС України наголошують, що соціально-виховна робота із засудженими є головним шляхом до виправлення правопорушника та його успішної реінтеграції в суспільство [117]. Досягнення задекларованих завдань виправлення та ресоціалізації засуджених можливе лише за умови здійснення системного, цілеспрямованого та правильно організованого впливу. Основним засобом та механізмом здійснення такого впливу, за визначенням фахівців, є соціально-виховна робота. З урахуванням цього важливого значення набуває проблема наукового обґрунтування мети, завдань, змісту, форм та методів соціально-виховної роботи із засудженими та загальних принципів розбудови України як демократичної, соціальної і правової держави [173, с. 127].

Однак подібна оцінка вказаної сфери не означає чіткого усвідомлення як поняття та змісту соціально-виховної роботи, так і запланованих за її допомогою результатів.

Незважаючи на зазначену оцінку названої діяльності, а також те, що КВК України передбачає проведення саме соціально-виховної роботи, більшість наукових публікацій присвячено або соціальній (соціально-педагогічній) роботі із засудженими, її суб'єктам, методам, формам та процедурі, або виховній роботі. О. Л. Караман, наприклад, визначила філософські основи соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими [72, с. 51–57; 77, с. 242–249], сутність, принципи та зміст цієї діяльності [76, с. 69–72], основні риси професійного портрета соціального педагога [74, с. 242–249].

А. В. Скіць вказує, що особливої актуальності питання визначення завдань соціально-виховної роботи набуває у зв'язку з тим, що поняття «соціально-виховна робота» є комплексним і таким, що по-

¹ Реінтеграція – повернення до суспільства, процес відновлення найкращих зв'язків між відносно самостійними учасниками.

єднує в собі два напрями: виховну і соціальну роботу, які, звичайно, мають свої суттєві особливості та відмінності [173, с. 124–129].

О. О. Шкута намагався довести, що соціально-виховна робота у виправних колоніях спрямована на формування та закріплення у засуджених прагнення до зайняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів і галузевих нормативних актів при відбуванні покарання та формування на її основі законослухняної поведінки в колонії і за її межами. Він також спробував обґрунтувати, що соціально-виховна робота із засудженими є основним чинником щодо їх виправлення і ресоціалізації, передбачає комплекс заходів і норм поведінки, обов'язкових для засуджених. Водночас вона забезпечує: корисну зайнятість засуджених; розвиток у них творчих здібностей і професійних навичок; формує правову та моральну поведінку в колонії та за її межами, створює умови збереження соціальних зв'язків з родичами та близькими, сприяє соціальній адаптації і процесу підготовки до звільнення тощо. О. О. Шкутою на підставі проведеного дослідження зроблений висновок, що соціально-виховна робота серед інших засобів виправлення і ресоціалізації складає 4 %. Стосовно заходів соціально-виховної роботи, то їх він ототожнює із заходами стягнення і заохочення, надаючи їм такої ваги: попередження — 29 %; догана — 24 %; сувора догана — 14 %; призначення на позачергове чергування з прибирання приміщень і території колонії — 7 %; скасування поліпшених умов тримання — 3 %; поміщення у ДІЗО — 4 %; поміщення в карцер — 14 %; переведення до ПКТ — 5 %. Серед заходів заохочень — подяка — 78 %. На підставі аналізу наукових позицій щодо соціально-виховної роботи, доведено, що вона організується в колонії як цілеспрямована діяльність персоналу та інших соціальних інституцій для досягнення мети покарання, в індивідуальних, групових і масових формах на основі психолого-педагогічних принципів і методів [223, с. 10]. Наведені результати жодним чином не виходять за межі визначення соціально-виховної роботи, що встановлені КВК України, за винятком відношення до ролі заохочень і стягнень.

У свою чергу Л. М. Завацька стверджує, що соціально-виховна робота складається з таких компонентів: виховна робота — система педагогічно обґрунтованих заходів, спрямованих на корекцію поведінки засуджених з метою досягнення позитивних інтелектуальних,

духовних і фізичних змін в їх особистості та усунення особистісних деформацій; соціальна робота — специфічний вид комплексної діяльності з надання соціальної допомоги, спрямований на забезпечення всебічної життєдіяльності людини в умовах позбавлення волі, відтворення повноцінної людської особистості, формування та збереження корисних навичок та відновлення й розвиток соціальних зв'язків; психологічна робота — професійна діяльність психологів щодо надання засудженим психологічної допомоги стосовно попередження психотравмуючого впливу умов позбавлення волі на особистість, розробки і реалізації спільно з персоналом установ виконання покарань індивідуальних програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених [62, с. 180–181].

Аналіз роботи С. В. Лучко взагалі лише ускладнює визначення співвідношення понять «соціально-виховна робота», «соціальна робота», «виховна робота». Так, дослідивши співвідношення соціальної та виховної роботи із засудженими в установах виконання покарань, автор констатував, що поняття «виховна робота» та «соціально-виховна робота» не є тотожними, соціальна робота не підміняє виховну, так само як і виховна не може замінити соціальну. Відмінності й відносна самостійність соціальної та виховної роботи в установі виконання покарань полягають, перш за все, у співвідношенні об'єкта і предмета впливу цих видів діяльності, а також за часовою та просторовою характеристиками. Водночас вони відрізняються специфікою завдань і форм, здійснюваних в умовах установ виконання покарань. Автор вважає, що законодавець пішов шляхом дуалізму при врегулюванні питань соціальної та виховної роботи, закріпивши у КВК України (ч. 1 ст. 123) збірне поняття — соціально-виховна робота. Однак це дві різні своєю сутністю та іншими характеристиками категорії, які повинні діяти «в унісон» для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. При цьому соціальну роботу можна визначити як цілеспрямовану, планомірну діяльність пенітенціарного персоналу, а також представників інших соціальних інституцій, яка базується на основі психолого-педагогічних принципів, форм, методів та спрямована на формування й закріплення в засуджених поважного ставлення до людини, суспільства, прагнення до зайняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до

праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів. Водночас С. В. Лучко дійшов висновку, що поява нового поняття «соціально-виховна робота» у кримінально-виконавчому законодавстві безумовно була пов'язана з необхідністю реформування пенітенціарної системи в Україні, спрямованого на гуманізацію та соціальну переорієнтацію виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародних актів про права і свободи людини, встановлення системи соціальних і правових гарантій, що забезпечують правовий статус засуджених, приведення порядку і умов відбування покарання відповідно до загальноновизнаних міжнародних стандартів. У зв'язку з цим для безпосереднього забезпечення оптимальних умов відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі та проведення із засудженими соціально-виховної і психологічної роботи були створені відділення соціально-психологічної служби як основна організаційна ланка в структурі установи виконання покарань [142, с. 169]. Але далі С. В. Лучко зазначає, що установами виконання покарань накопичений певний досвід соціального супроводу, адаптації та реабілітації засуджених у відповідних структурних дільницях у період відбування покарань. Однак, незважаючи на зазначене вище, у кримінально-виконавчому праві України на сьогоднішній день відсутнє визначення поняття соціальної роботи в установах виконання покарань та його закріплення й конкретизація в кримінально-виконавчому законодавстві [100, с. 195–199].

У широкому значенні соціальна робота в установах виконання покарань розуміється як допомога у вирішенні соціально корисних завдань, що стоять перед засудженими. У вузькому — як діяльність інституту соціальних працівників, свого роду «провідників», консультантів, що допомагають засудженим обрати і реалізувати оптимальний шлях досягнення своїх соціально корисних цілей [13, с. 97].

На думку С. А. Ветошкіна, сутність соціальної роботи в пенітенціарній установі полягає в організації комплексу психолого-педагогічних заходів, спрямованих на вирішення проблеми соціалізації особистості засудженого, вихованні у нього соціально цінних властивостей, які дозволять йому нормально існувати як у виправній колонії, так і за її межами [28, с. 52].

О. О. Лук'янчук, досліджуючи правові та організаційні аспекти соціальної роботи із засудженими, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, соціальну допомогу засудженим визначає в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні — як сукупність організаційно-правових, соціально-економічних та ідеологічних заходів, спрямованих на створення умов, що сприяють включенню засуджених у нормальну життєдіяльність на волі після відбуття покарання. У вузькому — систему організаційно-правових, соціально-економічних та ідеологічних заходів, що реалізуються учасниками кримінально-виконавчих відносин, спрямованих на створення передумов для виправного процесу та надання матеріальної й іншої соціальної підтримки засудженим, які її потребують [99, с. 48, 52]. Н. А. Перкова взагалі звела соціально-виховну роботу до окремих заходів: «Більше половини опитаних жінок вважають, що виправленню в місцях позбавлення волі найбільше сприяє релігійне виховання та гуманне ставлення персоналу. Вони погоджуються з тим, що саме віра в Бога допомагає їм долати буденність життя. Крім релігії, важливим фактором виправлення третина засуджених жінок назвали соціально-виховну роботу (телебачення, книги, газети, зайняття спортом)» [135, с. 80].

М. С. Рибак наводить схему соціально-виховної роботи як єдності двох процесів: соціалізації, оскільки формується нова система норм, поглядів особи; антисоціалізації, оскільки знищується стара система цінностей, норм, людських якостей. Ресоціалізація відповідно — це коректування особистих якостей особи у напрямі надання їй меж, необхідних і достатніх для життя в певній позитивній або нейтральній, з точки зору суспільної безпеки, соціальній групі, певному мікросередовищу [167, с. 34].

Т. Н. Волкова зазначає, що ресоціалізація осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, є системою послідовних етапів, культурно-виховних заходів, що позитивно відображають дію і результати суб'єктивно-особистісного виховання засудженого, а також ефективність реабілітаційно-виховної роботи адміністрації установи кримінально-виконавчої системи. Саме тому соціально-виховна робота й повинна розпочинатися з першого дня перебування в установі [38, с. 28].

Науковці, що ототожнюють соціально-виховну роботу із роботою виховною чи власне вихованням, зазначають, що виховна робота із засудженими в установах виконання покарань — це професійна діяльність вихователя, побудована на основі поєднання вимогливості з гуманним ставленням до засудженого, спираючись на позитивні якості особистості, урахування групових та індивідуальних особливостей. Ще А. С. Макаренко відзначив, що не може бути виховання, якщо немає вимогливості [103, с. 149]. Виховний вплив, орієнтований лише на придушення, нейтралізацію негативних якостей особи, також малоефективний, як і вседозволеність. Із цього приводу досить влучно зазначав С. Л. Рубінштейн, що хто хоче виправити недоліки людини, повинен розуміти і її достоїнства, хоча б потенційні, тобто ті властивості, які можуть бути перетворені в достоїнства при належному спрямуванні в ньому сил [165, с. 139].

На думку С. А. Вєтошкіна, виховна робота із засудженими — це діяльність адміністрації пенітенціарної установи, освітніх, культурних та інших організацій, громадян, самодіяльних організацій засуджених на основі соціально-педагогічної системи, що забезпечує виправлення моральних, правових, трудових, фізичних та інших напрямів виховного впливу, підвищення освітнього і культурного рівня засуджених [29, с. 72].

З точки зору Г. З. Цибульської, виховна робота із засудженими — це система психолого-педагогічних і соціально-правових заходів, спрямованих на виправлення засуджених, що має на меті підготовку їх до життя в суспільстві та послаблення негативного впливу позбавлення волі на особу і соціальну установку засудженого [215, с. 8]. Автор також вказує на необхідність включення у виховний процес не лише психолого-педагогічних, але і соціально-правових заходів.

У науці зустрічаються й інші визначення виховної роботи із засудженими в установах виконання покарань, проте вони у переважній більшості схожі за своїм змістом.

У підсумку можна зробити висновок, що в науці кримінально-виконавчого права склалася складна ситуація стосовно питань вивчення соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі. Зокрема, існуючі дослідження стосуються тих видів роботи із засудженими, що не передбачаються чинним законодавством, натомість ви-

значені види діяльності не знаходять належного наукового супроводу. Досить суперечливою є й практика організації соціально-виховного роботи із засудженими. Наприклад, з отриманої нами в ході дослідження інформації витікає, що ДПтС України до основних напрямів соціально-виховної роботи відносить такі:

1. Дотримання засудженими вимог установленого порядку відбування покарання¹.
2. Застосування до засуджених заохочувальних норм закону².

¹ Характеризується такими показниками: за підсумками 6 місяців 2013 р. загальна кількість порушень засудженими вимог установленого порядку відбування покарання порівняно із 2012 роком зменшилась на 7 %, кількість порушень у розрахунку на 1 тис. засуджених зменшилась на 4 %. Водночас рівень порушень у розрахунку на 1 тис. засуджених зріс порівняно із першим півріччям 2012 р. в установах Волинської області на 67 %, Київської – на 55 %. Кількість порушень з розрахунку на 1 тис. засуджених значно перевищує середній показник (534) в установах Кіровоградської – майже у 3 рази (1560), Волинської – у 2,6 рази (1404), Одеської – у 2 рази (1203), Хмельницької – у 1,7 рази (924), Київської у 1,5 рази (822). Питома вага злісних порушень від загальної кількості в цілому по системі складає 16 %. При цьому відсоток застосування крайніх заходів дисциплінарного впливу у 2,5 рази перевищує цей показник та становить 40 %. Це свідчить про те, що стягнення не завжди відповідають тяжкості та характеру порушень. Найбільше, у 11 разів, таке перевищення спостерігається в установах Одеської та Херсонської областей. Порівняно з минулим роком збільшилась кількість злісних порушень, допущених засудженими в установах Чернігівської (+49 %), Черкаської (+39 %), Волинської (+38 %) областей та (+43 %) АР Крим.

² Окреслений так: у першому півріччі 2013 р. умовно-дострокове звільнення від відбування покарання було застосовано до 10,4 тис. засуджених, які довели своє виправлення, що становить 44,8 % від загальної кількості осіб, що підпадали під дію цієї норми. Значно нижчий ніж в середньому по Україні відсоток застосування до засуджених умовно-дострокового звільнення спостерігається в установах Волинської та Хмельницької – 14 % та Львівської – 23,8 % областей. Заміну невідбутої частини покарання більш м'яким у порядку ст. 82 КК України у першому півріччі 2013 р. було застосовано до 2259 засуджених, або 12 % від загальної чисельності осіб, які підпадали під дію цієї норми. Практично не застосовується така норма в установах Луганської (2,4 %) та Донецької (4,3 %) областей. У поточному році статті 100 та 101 КВК України було застосовано до 1476 засуджених, або 19,6 % від осіб, які підпадали. Порівняно з аналогічним періодом минулого року спостерігається незначне збільшення рівня застосування цієї норми (у I півріччі 2012 р. – 1391 засуджених, або 17,5 %). Спостерігається зниження цього показника в установах Одеської області, де зміна умов тримання шляхом переведення до дільниці соціальної реабілітації або виправних колоній мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання застосовано до 5,1 % засуджених, що підпадали під дію цієї норми проти 10,8 % у 2012 р. Залишаються низькими дані показники в установах Волинської області (5,1 % проти 6,1 %).

3. Забезпечення права засуджених на освіту¹.

4. Сприяння засудженим у вирішенні питань трудового та побутового влаштування після звільнення².

5. Паспортизація засуджених³.

¹ Описаний таким чином: протягом 2012/2013 н. р. відповідні заклади функціонували при 150 установах ДПтС України, у тому числі: у 52 – вечірні (змінні) школи, у тому числі 8 загальноосвітніх середніх шкіл II–III ступенів виховних колоній; у 79 – класи (групи) з вечірньою формою навчання; у 19 – навчально-консультаційні пункти. У 2012/2013 н. р. загальноосвітнім навчанням було охоплено три категорії громадян, які перебувають в установах ДПтС України: дорослі засуджені у виправних колоніях та у слідчих ізоляторах; неповнолітні особи, узяті під варту, у слідчих ізоляторах; засуджені неповнолітні у виховних колоніях. Упродовж 2012/2013 н. р. до загальноосвітнього навчання було залучено майже 16,5 тис. осіб, з яких більшість – 11,2 тис. – це неповнолітні та особи молодіжного віку. Документи про середню освіту державного зразка отримали 4531 засуджених, або 36,6 % засуджених, що навчалися в загальноосвітніх навчальних закладах на кінець навчального року. З їх числа свідоцтво про базову середню освіту отримали 1935 осіб та атестати про повну загальну середню освіту – 2596 осіб. У тому числі 278 осіб закінчили навчання екстерном.

² Протягом першого півріччя 2013 р. з установ Державної кримінально-виконавчої служби на території України звільнено 20655 осіб, що на 6 % більше ніж за цей період у 2012 р. У тому числі за обраним місцем проживання направлено 20292 (98 %) звільнених. Адміністраціями установ надано допомогу 160 звільненим у влаштуванні до лікувальних закладів, 194 особи направлено до закладів соціальної адаптації та 14 осіб – у будинки-інтернати. При звільненні 7569 особам надано матеріальну допомогу на загальну суму 380 тис. грн. Із числа звільнених 2927 особам за час відбуття ними покарання надано допомогу в оформленні паспорта громадянина України. Надавалась допомога у зміцненні соціальних зв'язків, так, зареєстровано шлюби 801 засудженого. Стосовно всіх звільнених у встановленому порядку направлена інформація до територіальних органів внутрішніх справ для реєстрації та постановки на облік.

³ Протягом першого півріччя 2013 р. оформлено та видано паспорт громадянина України 4319 засудженим, що на 80 % більше, ніж за перше півріччя 2012 р. Із числа осіб, які не мають паспортів, подано на розгляд паспортних підрозділів документи стосовно 3859 засуджених, що становить 33 % від загального числа осіб, які не мають паспорта. У деяких областях потребує активізації робота зі збору та подання документів для оформлення паспортів засуджених. Із числа осіб, які не мають паспортів, подано на розгляд паспортних підрозділів документи стосовно 3859 засуджених, що становить 33 % від загального числа осіб, які не мають паспорта. Значно нижче середнього цей показник спостерігається в установах Луганської, Івано-Франківської, Кіровоградської та Миколаївської областей, де для оформлення паспорта подано документи трохи більше однієї десятої частини засуджених, які не мають паспорта. Водночас відсоток засуджених, які на сьогодні не мають паспорта – 10,7 %, із початку року суттєво не зменшився. А в установах

6. Взаємодія зі спостережними комісіями¹.

7. Співпраця з громадськими організаціями².

Дніпропетровської, Кіровоградської, Луганської, Одеської та Сумської областей кількість таких засуджених продовжує збільшуватись. Найбільша масова частка засуджених, які не мають паспорту, спостерігається в установах Київської області, яка становить близько чверті від загальної кількості засуджених. За результатами запитів до органів слідства та суду повернуто 1277 вилучених паспортів. Загальна кількість таких засуджених порівняно з початком року зменшилась на 1135 осіб, або на 18 %, та становить 5121 засуджений.

¹ Станом на 01.07.2013 установами виконання покарань опікуються 161 спостережна комісія. Загальна чисельність членів спостережних комісій складає 1625 осіб, із них представники громадськості становлять 44 %. За перше півріччя 2013 р. спостережними комісіями проведено 2073 засідання. Здійснено 1117 заходів громадського контролю. У середньому на одну установу по Україні припадає 6 контрольних заходів з боку спостережних комісій. Аналіз взаємодії зі спостережними комісіями свідчить, що протягом 2013 р. за результатами діяльності спостережних комісій виявлено 15 фактів порушень та недоліків у діяльності адміністрацій установ (6 випадків в установах Львівської області, 5 – Миколаївської, 2 – Кіровоградської, по одному випадку в АР Крим та Чернівецькій області), у 13 випадках надано сприяння в усуненні виявлених недоліків та надано 1598 рекомендацій. У цілому за сприяння спостережних комісій: 4505 засудженим надано допомогу у підготовці до звільнення (Львівська, Донецька, Дніпропетровська, Вінницька, Полтавська, Одеська, Запорізька області, АР Крим); 426 засудженим надано допомогу в оформленні паспорта та відновленні інших документів (Дніпропетровська, Донецька, Київська області, АР Крим); створено 243 додаткових робочих місця для засуджених (Харківська, Донецька, Полтавська області), зокрема: проведено 1000 заходів соціально-виховного характеру; в окремих регіонах надається сприяння у покращенні умов для тримання засуджених, зміцненні матеріальної бази загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів та вдосконаленні медико-санітарного забезпечення. Так, за сприяння спостережних комісій для цих потреб виконано робіт та придбано матеріалів установами Одеської області на суму близько 156 тис. грн, Тернопільської – 37,5 тис. грн, Чернігівської – майже 46 тис. грн, Запорізької області – 17,5 тис. грн, Полтавської та Чернівецької – понад 7 тис. грн.

² Співробітництво органів і установ виконання покарань з громадськими організаціями здійснюється за такими напрямками: залучення можливостей громадських інституцій до вдосконалення житлово-побутових умов для засуджених, їх матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення; сприяння адміністрації установ у проведенні соціально-виховної роботи із засудженими, організації їх загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, реалізації різного роду освітніх програм; допомога адміністрації установ виконання покарань у підготовці засуджених до звільнення, участь у здійсненні заходів соціального патронажу щодо осіб, звільнених від відбування покарання; сприяння засудженим та їх сім'ям у відновленні та підтримці соціально корисних зв'язків; надання засудженим правової допомоги. Станом на 1 липня 2013 р. з установами ДКВС України стосовно питання ресоціалізації

8. Задоволення духовних потреб засуджених¹.

Таким чином, практика також не окреслює межі та форми соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі. Більше того, заходи, що названі «заходами соціально-виховної роботи», переважно є елементами зовсім інших видів діяльності або виступають окремими засобами виправлення (загальноосвітнє навчання, залучення до праці, режим тощо), а також складових процедури підготовки засуджених до звільнення як елемента соціальної адаптації чи здійснення інших видів діяльності (громадський контроль спостережних комісій, реалізація права на свободу віросповідання, освіту тощо).

Не вбачається чіткого переліку заходів саме соціально-виховної роботи як окремого засобу виправлення й серед пріоритетних завдань соціально-психологічної служби органів і установ виконання пока-

засуджених співпрацюють 216 об'єднань громадян, 32 з яких – міжнародні неурядові благодійні організації, 38 організацій всеукраїнського та 146 – регіонального рівня. Більше половини із них (140 організацій) працюють на підставі укладених угод. Безпосередньо відвідують установи та проводять заходи із засудженими 960 представників цих організацій. Протягом поточного року представниками громадських організацій у цілому було здійснено близько 3 тис. відвідувань установ, проведено майже 3,5 тис. заходів, якими було охоплено понад 80 тис. засуджених. Спрямовання цих заходів охоплює широке коло напрямів соціально-виховної роботи від надання гуманітарної допомоги, проведення бесід, лекцій, культурно-масових та спортивних заходів до лікування і профілактики тяжких соціально-небезпечних захворювань, підготовки засуджених до звільнення та постпенітенціарного соціального супроводу. Протягом півріччя поточного року недержавними інституціями установ виконання покарань було надано гуманітарної допомоги на загальну суму близько 18 млн грн. Зокрема будівельних матеріалів на суму понад 6,5 млн грн, продуктів харчування – понад 3,8 млн грн, медикаментів – близько 1 млн грн, одягу – понад 850 тис. грн, 936 одиниць побутової техніки на суму 850 тис. грн, 1,5 тис. примірників підручників на суму 51 тис. грн та близько 5 тис. примірників художньої літератури на суму 237 тис. грн, а також інших товарів та грошових коштів на загальну суму понад 3,8 млн грн.

¹ Показники: в установах ДПтС України для задоволення релігійних потреб засуджених та персоналу облаштовані 142 культові релігійні споруди, з яких: 108 храмів (церков) (52 – окремими спорудами); 27 каплиць (24 – окремими спорудами); 7 молитовних будинків (3 – окремими спорудами). Також функціонують 162 молитовні кімнати та 9 молитовних куточків. Загальна чисельність віруючих засуджених, які постійно відвідують заходи релігійного характеру, становить 38,8 тис. осіб. Духовно-просвітницьку роботу із засудженими проводять 2936 священнослужителів та волонтерів, які є представниками 103 релігійних конфесій, громад, організацій та церков, офіційно зареєстрованих в Україні.

рань на друге півріччя 2013 р., до числа яких віднесено такі: а) профілактика та попередження вчинення самогубств засудженими та особами, узятими під варту; б) зниження рівня порушень засудженими встановленого порядку відбування покарання; в) забезпечення виваженого застосування до засуджених заходів дисциплінарного впливу; г) підвищення рівня зворотного зв'язку щодо інформованості установ виконання покарань про прибуття звільнених до обраного місця проживання та їх працевлаштування; д) покращення якості організації загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених і зменшення питомої ваги осіб, які при звільненні з місць позбавлення волі не мають повної середньої освіти, професії або робітничої спеціальності; е) забезпечення об'єктивного розгляду питань застосування до засуджених умовно-дострокового звільнення та заміни невідбутої частини покарання більш м'яким і якості підготовки відповідних матеріалів із цих питань; ж) вжиття необхідних заходів для повернення вилучених паспортів засуджених та оформлення паспортів засудженим, які їх не мають; з) розширення участі державних, громадських і релігійних організацій у проведенні соціально-виховної роботи із засудженими та заходах їх соціальної адаптації; і) сприяння роботі спостережних комісій щодо здійснення громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених, залучення цих комісій до участі у процесі виправлення і ресоціалізації засуджених осіб та створенні належних умов для їх тримання; к) організація корисного дозвілля, впровадження програм організації вільного часу засуджених, розширення діяльності гуртків прикладної та самодіяльної творчості засуджених, фізкультурно-спортивної та бібліотечної роботи, відзначення державних і релігійних свят¹.

Під час анкетування персоналу колоній 69 % співробітників підтримали думку про те, що виховна і соціальна робота є окремими напрямками роботи персоналу виховних колоній зі своїми специфічними завданнями, особливостями, методами, формами тощо. З таких позицій важливим для оцінки актуального стану проведення з неповнолітніми засудженими соціально-виховної роботи є співвідношен-

¹ Зазначений План отриманий від ДПтС України.

ня безпосередньо виховної та соціальної роботи в повсякденній діяльності адміністрації виховної колонії. При вивченні цього питання було отримано такі результати: 22 % респондентів вважають, що в повсякденній діяльності персоналу виховної колонії соціальна робота складає 30 %, а виховна робота — 70 %; 40 % респондентів підтримали співвідношення 40 і 60 %; 34 % опитаних — відповідно 50 і 50 %; 3 % респондентів вважають, що соціальна робота складає 60 %, а виховна — 40 %, і лише 1 % респондентів зазначили співвідношення 80 % соціальної і 20 % — виховної роботи. Тобто однозначне розуміння терміна «соціально-виховна робота» на практиці також відсутнє.

Усе вказане вище свідчить про складнощі, зумовлені невизначеністю змісту та основних елементів соціально-виховної роботи із засудженими на нормативному рівні та в науці. Водночас відсутність серед фахівців єдності поглядів на цілі, форми й методи впровадження цієї діяльності є додатковим свідченням недостатньої наукової розробки питання соціально-виховної роботи в установах виконання покарань. Також слід зазначити, що до кола наукових пошуків дослідників не потрапляли чинники, котрі впливають на забезпечення досягнення поставлених перед відповідними суб'єктами завдань у розглядуваній сфері та шляхи їх зміни. Саме на усунення вказаних прогалин і спрямоване це дослідження.

Вивчення сучасного стану наукової розробки теорії та практика організації соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі дозволяє констатувати таке.

1. Аналіз документів, пов'язаних з розробкою чинного КВК України, показав, що основною відмінністю чинного КВК України від попередніх спроб правового врегулювання розглядуваної сфери діяльності органів і установ виконання покарань, по суті, є закріплення лише загального визначення соціально-виховної роботи, оскільки, незважаючи на різницю у назві, цілі і завдання як політико-виховної, виховної, так і соціально-виховної роботи є тотожними. Отже, із самого початку заміна одного терміна іншим фактично не потягнула змін у змістовному його наповненні, незважаючи на те, що у жодному разі виховна робота не є тотожною соціально-виховній, а тому й їх спрямування також є відмітним.

2. Соціально-виховна робота нині визначається переважно на основі умовного вичленування соціальної та виховної складових. Натомість, на наш погляд, основний акцент має бути зроблений не на виокремленні соціальної та виховної роботи як різних видів діяльності, а на розумінні виховного елементу через соціальну складову. Інакше кажучи, термін «соціальний» відображає як спрямування, так і умови проведення виховної роботи. На подібний підхід фактично вказує і законодавець, надавши главі 19 КВК України, у якому і розміщено ст. 123, назву «Виховний вплив на засуджених до позбавлення волі», у той час як питання безпосереднього надання допомоги засудженим, у тому числі й певних видів соціального забезпечення врегульовано в інших нормах (статті 8, 108, 156, 157 КВК України).

Схвалення заслуговує і підхід, за яким соціально-виховна робота постає як робота виховна з ознаками соціальності, тобто здійснюється визначеними суб'єктами на користь (в інтересах, через потреби) суспільства, без відриву від суспільства та стосовно членів суспільства. Звідси можемо стверджувати, що соціально-виховна робота — це не лише правовий чи, як його часто називають, — педагогічний, а й соціальний інститут.

1.2. Поняття та основні ознаки соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі

Загальновідомо, що точність термінології елементарно необхідна для правильного розуміння змісту поняття, що визначається. Тому, розглядаючи інститут соціально-виховної роботи, необхідно з'ясувати, що вкладається у зміст цього поняття, а також поставлені перед ним цілі. При дослідженні названої проблеми було з'ясовано, що ні в науковій літературі, ні в законодавчих актах взагалі не сформульовано однозначного та чіткого визначення цього поняття.

Можна констатувати, що уперше термін «соціально-виховна робота із засудженими» з'явився у тексті КВК України 2003 р., (оскільки у виправно-трудовому законодавстві використовувався інший термін — політико-виховна робота, який у подальшому у грудні 1992 р. було замінено на «виховну роботу»). Потрібно зауважити, що у ході розробки проекту КВК України 2003 р. його перша редакція (від 1 липня 2002 р.) закріплювала необхідність здійснення лише роботи виховної, при цьому пояснювалось, що організація виховного впливу буде наповнена конкретним змістом, а до її здійснення передбачено залучати батьків, інших близьких родичів, представників громадських та релігійних організацій, благодійних фондів [153]. Подана на зміну цього проекту оновлена редакція КВК України від 20 вересня 2002 р. містила окрему ст. 6 «Виправлення, ресоціалізація та соціально-виховна робота із засудженими», згідно з якою соціально-виховна робота визначалась як цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети ресоціалізації засуджених, яка управляє процесом виправлення особистості (викликає, стимулює, спрямовує, контролює, діагностує, оцінює перебіг цього процесу). До основних засобів соціально-виховної роботи із засудженими було віднесено встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), систему психолого-педагогічних заходів, суспільно корисну праця, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив [154]. Названа норма залишилася й в останній редакції проекту КВК України від 11 листопада 2002 р. [155]. Натомість у чинному КВК України підходи дещо змінились, у ньому під соціально-виховною роботою розуміється цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. Сам же розглядуваний інститут перетворився на один із засобів виправлення і ресоціалізації, хоча первинно останні називалися засобами суто соціально-виховної роботи.

І. Г. Богатирьов, С. В. Лучко та М. С. Пузирьов стверджують, що поява нового поняття «соціально-виховна робота» у кримінально-виконавчому законодавстві, безумовно, була пов'язана з необхідністю

реформування пенітенціарної системи в Україні, спрямованої на гуманізацію та соціальну переорієнтацію виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародно-правових норм у сфері прав і свобод людини, встановлення системи соціальних і правових гарантій, що забезпечують правовий статус засуджених, приведення порядку і умов відбування покарання відповідно до загальновизначених міжнародних стандартів [21, с. 35]. Проте аналіз вищевказаних документів дозволяє припустити, що основною метою було само по собі включення до тексту КВК України поняття «соціально-виховна робота», при цьому чітке визначення її змісту відходило на другий план. Можливо, саме тому основною відмінністю чинного КВК України від попередніх спроб правового врегулювання розглядуваної сфери діяльності органів і установ виконання покарань по суті є закріплення лише загального визначення соціально-виховної роботи, оскільки, незважаючи на відмінності у назві, цілі і завдання як політико-виховної, виховної, так і соціально-виховної роботи є тотожними. Так, за КВК України (ст. 123) соціально-виховна робота спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів; за ВТК України (ст. 55), з особами, позбавленими волі, проводиться виховна (а до 1992 року — політико-виховна. — *О. Т.*) робота, спрямована на виховання їх у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, бережливого ставлення до державної власності, на підвищення свідомості і культурного рівня, на розвиток корисної ініціативи засуджених.

Отже, із самого початку заміна одного терміна іншим фактично не потягнула за собою змін у змістовному його наповненні, незважаючи на те, що у жодному разі виховна робота не є тотожною соціально-виховній, а тому і їх спрямування також є відмінним.

Під час дослідження такої правової категорії, як «соціально-виховна робота», у першу чергу викликає цікавість її зміст, тобто певним чином упорядкована сукупність елементів і процесів, що утворюють явище [208, с. 434]. У логіці констатується, що, розмірковуючи, на-

приклад, про право, слід знати зміст цього поняття; кваліфікуючи вчинене як шпигунство, суд має знати склад злочину шпигунства; викладаючи курс науки, лектор має роз'яснити зміст основних її понять і т. д. Зміст поняття, не поданий у слові, що виражає поняття безпосередньо, не є очевидним [60]. Це цілком стосується й соціально-виховної роботи, оскільки із самого терміна ще не відомий зміст, а законодавець його не розкриває.

Не дають вичерпної відповіді на це питання й відомчі акти ДДУПВП та ДПтС України. Так, в основному документі, що до листопада 2013 р. регламентував вихідні засади здійснення соціально-виховної роботи, — Положенні про відділення соціально-психологічної служби установи виконання покарань, затвердженому наказом ДДУПВП від 17 березня 2000 р. № 33, спочатку передбачалось обов'язкове проведення із засудженими соціально-психологічної роботи, спрямованої на формування у них правослужняної поведінки і стимулювання становлення на життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам, проте в подальшому ця вимога була замінена положенням про проведення із засудженими соціально-виховної роботи для досягнення мети їх виправлення і ресоціалізації. У прийнятому пізніше на його заміну наказ Міністерства юстиції України від 4 листопада 2013 р. № 2300/5 «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими» навіть таке визначення відсутнє.

У Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань також міститься посилання лише на спрямування соціально-виховної роботи із засудженими до арешту — формування та збереження соціально корисних навичок, нейтралізацію негативного впливу умов ізоляції на особистість засуджених, запобігання їх агресивній поведінці щодо персоналу, інших засуджених та щодо себе, усвідомлення провини за вчинені злочини та розвиток прагнення до відшкодування заподіяної шкоди. Подібне розуміння названої діяльності, по-перше, не стосується засуджених до позбавлення волі, а по-друге, взагалі не відповідає положенням ст. 123 КВК України, у якій вказуються дещо інші цілі.

У науці кримінально-виконавчого права також відсутні навіть мінімальні спроби чіткого визначення змісту розглядуваного інсти-

туту: існуючі нині наукові дослідження стосуються лише окремих складових соціально-виховної роботи без окреслення її змісту в цілому або обмежуються дублюванням усіченого законодавчого визначення [43; 89; 91]. Інколи в дослідженнях доводиться, що соціально-виховна робота із засудженими — це не самостійна стадія ресоціалізації, а засіб досягнення виправлення засуджених, який полягає у застосуванні складного комплексу заходів трудового, правового, естетичного, фізичного, педагогічного, освітнього характеру [49, с. 7]. Окремі вчені вказують лише на соціальну роботу, ототожнюючи її виключно з інститутом соціальної допомоги засудженим [22, с. 133]. Аналізуючи політику у сфері виховної роботи із засудженими до альтернативних позбавленню волі видів покарань, напрями її впровадження, а також основні компоненти соціальної роботи, яку проводять як державні, так і недержавні організації, С. О. Чебоненко, В. В. Дрижак стверджують, що вона повинна бути спрямована на надання таким засудженим конкретної адресної правової, соціальної, психологічної, медичної та іншої допомоги [218, с. 28].

О. Л. Караман виділяє роботу соціально-педагогічну, називаючи саме її ключовим аспектом майбутньої ресоціалізації: соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими — це вид професійної діяльності, що полягає у створенні освітніми, виховними, психологічними й соціальними засобами сприятливих умов для ресоціалізації та подальшої інтеграції, соціалізації, усебічного розвитку, саморозвитку та самореалізації особистості неповнолітнього на основі використання ресурсів особистості, пенітенціарного закладу, громади і держави [75, с. 65–74].

М. В. Романов вважає, що соціально-виховна робота із засудженими орієнтована на те, щоб зробити його вільний час не хаотичним і непередбачуваним, а підпорядкованим певній послідовності, певному порядку, цілям та коригуючим механізмам [164, с. 193].

Т. А. Денисова зазначає, що соціально-виховна робота — це один із основних заходів трудового, морального, правового, культурного і фізичного виховання засуджених до позбавлення волі, спрямованих на викорінювання у свідомості правопорушників асоціальних погля-

дів, переконань, інтересів і звичок, на виховання їх у душі точного виконання законів, чесного ставлення до праці, поваги до норм моралі і моральності, на підвищення їх свідомості і культурного рівня, розвиток корисної ініціативи, а також дбайливого ставлення до державної власності [50, с. 238]. На її думку, сутність соціально-виховної роботи полягає в докорінній зміні сформованих антигромадських і антиморальних поглядів, тенденцій, схильностей, звичок та в одночасному формуванні нової поведінки, що відповідає суспільним і моральним вимогам до особистості людини [50, с. 237].

М. С. Пузирьов соціально-виховну роботу із засудженими до позбавлення волі на певний строк відносить до однієї з форм диференціації та індивідуалізації виконання покарання [157, с. 117].

Наведеним наукове обґрунтування та визначення соціально-виховної роботи із засудженими зазвичай і обмежується. У підсумку така недостатня увага до питань соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі перешкоджає формуванню системного уявлення про цей інститут, його цілі та засоби досягнення, призводить до складнощів при практичній реалізації названої діяльності. Так, С. О. Чебоненко стверджує, що соціально-виховна робота містить у собі три основних компоненти: виховну роботу, тобто вплив на духовний і фізичний розвиток засуджених, корекцію їх поведінки з метою досягнення позитивних змін особистості; соціальну роботу, тобто надання засудженим допомоги у вирішенні соціальних проблем, сприяння поновленню і розвитку соціально корисних зв'язків та реінтеграції їх у суспільство; психологічну роботу, тобто надання засудженим психологічної допомоги, зниження психотравмуючого впливу умов позбавлення волі на особистість [217, с. 99]. У Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань встановлено (додаток № 10), що на здійснення соціально-виховної роботи із засудженими відводиться до 1 години на добу. Але аналіз переліку заходів, за допомогою яких планується досягти мета забезпечення належної реалізації соціально-виховної роботи вказує на таке змістовне наповнення цієї діяльності, яке неможливо реалізувати протягом визначеного часу. Так, до заходів нормативного характеру ДПтС України віднесено розробку та доопрацювання проектів наказів Мі-

ністерства юстиції України¹. Серед організаційних зазначені: стимулювання правослухняної поведінки засуджених та прищеплення їм навичок соціально корисної активності шляхом залучення до участі у програмах диференційованого виховного впливу; забезпечення соціальної адаптації звільнених осіб через зміцнення механізму взаємодії зацікавлених центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та недержавних організацій, залучення громадськості до сприяння реінтеграції звільнених осіб у суспільство; утворення при установах виконання покарань комітетів родичів для надання допомоги адміністрації в організації виправного процесу та створенні належних умов тримання засуджених; оновлення матеріально-технічної бази для організації корисної зайнятості та дозвілля засуджених; надання на постійній основі соціально-психологічної допомоги; залучення волонтерів, студентів вищих навчальних закладів відповідного освітнього спрямування, представників громадських та релігійних організацій до соціально-психологічного патронажу [147].

Отже, можна стверджувати, що нині рівень правового регулювання соціально-виховної роботи із засудженими в установах виконання покарань не відповідає її розумінню та практичному застосуванню.

Яким же чином слід підходити до визначення змісту поняття «соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі»? За загальним правилом, зміст характеризується внутрішньою єдністю з формою, під якою, у свою чергу, розуміють внутрішню організацію змісту. Тільки на основі аналізу змісту вважається можливим дати

¹ До переліку таких актів віднесено проекти наказів: «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими», «Про затвердження Положення про комітет родичів засуджених осіб при установі виконання покарань», «Про затвердження Положення про порядок організації загальноосвітнього навчання осіб, засуджених до позбавлення волі, та неповнолітніх ув'язнених у загальноосвітніх навчальних закладах при установах Державної пенітенціарної служби»; «Про затвердження Інструкції з організації в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України роботи, пов'язаної із застосуванням до осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, умовно-дострокового звільнення від відбування покарання та заміни невідбутої частини покарання більш м'яким», «Про затвердження Порядку реалізації у виправних та виховних колоніях програм диференційованого виховного впливу на засуджених до позбавлення волі» тощо.

кількісну і якісну характеристику соціально-виховної роботи. З кількісної сторони об'єкт характеризується наявністю певної кількості властивостей, елементів, структурних зв'язків тощо, а з якісної — являє собою систему, яка володіє визначеністю, що має властивості й складається з елементів [48, с. 23]. Відповідно під змістом соціально-виховної роботи слід розуміти внутрішній стан цього явища, сукупність процесів, що характеризують взаємодію утворюючих таку роботу елементів, а також отримання певних результатів та суб'єктів, що беруть у ній участь. Але зміст поняття утворюють не лише ознаки, які відображають його якість, а й ознаки, що відрізняють його від інших схожих понять [194, с. 341]. Якщо трансформувати це визначення у поняття «зміст соціально-виховної роботи», можна стверджувати, що його становлять також і ознаки, які відрізняють вказану діяльність від інших, впроваджуваних в установах виконання покарань. По суті у законодавстві має бути чітко визначений набір ознак та елементів, які характеризують саме соціально-виховну роботу, а також відрізняють її від інших видів діяльності персоналу та засуджених. Тобто зміст соціально-виховної роботи повинен відображати всю сукупність дій та взаємовпливу суб'єктів її проведення і засуджених, опосередкованих проставленими цілями, завданнями та мотивами.

Як бачимо, при окресленні змісту соціально-виховної роботи в основу слід покласти підхід, застосовуваний окремими національними та зарубіжними фахівцями, який полягає в його умовному розчленуванні на різні категорії. Зокрема, І. Б. Ускачова зазначає, що соціальна та виховна робота із засудженими до позбавлення волі є самостійними видами діяльності, спрямованими на досягнення основної мети — виправлення засуджених [206]. Ця теза підтримана й іншими фахівцями, які констатують: соціально-виховна робота із засудженими поєднує в собі два основні напрями діяльності персоналу органів і установ виконання покарань — соціальну роботу та виховну діяльність [1, с. 8]. У свою чергу окремі вчені вважають, що національний законодавець пішов шляхом дуалізму при врегулюванні питань соціальної та виховної роботи, закріпивши у КВК України (ч. 1 ст. 123) збірне поняття — соціально-виховна робота. Однак, на думку названих фахівців, це дві різні своєю сутністю та іншими характеристиками категорії, які, втім, повинні діяти «в унісон» для

досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених [21, с. 37]. За загальним правилом, соціальна робота являє собою професійну діяльність, спрямовану на підтримання і надання кваліфікованої допомоги будь-якій людині, групі людей, громаді, що розширює або відновлює їх здатність до соціального функціонування, сприяє реалізації громадянських прав, запобігає соціальному виключенню. Соціальна робота як фахова діяльність є взаємопов'язаною системою цінностей, теорії і практики, її місія полягає у наданні людям можливості якомога повніше розвивати власний потенціал, збагачувати своє життя, запобігати виникненню дисфункцій [40, с. 3; 187; 188].

На думку вітчизняних фахівців, соціальна робота із засудженими — це своєрідна взаємодія між об'єктом і суб'єктом, результатом якої є допомога у вирішенні життєвих проблем, у якій об'єктом виступають засуджені, а основним суб'єктом — персонал органів і установ виконання покарань [1, с. 8–9].

Дещо глибшим є авторське визначення І. Б. Ускачової: соціальна робота із засудженими — це комплексна діяльність, що здійснюється соціальними працівниками, спрямована на надання соціальної допомоги засудженим, з використанням психолого-педагогічних, організаційних, економічних, правових та інформаційних засобів, яка сприяє їх здатності до самостійного існування відповідно до вимог суспільства як у період відбування покарання, так і після звільнення з метою подальшого виправлення [206].

У свою чергу виховання — це планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість та поведінку людини з метою формування певних настанов, принципів, ціннісних орієнтацій, підготовки її до виконання тієї чи іншої спільної ролі, вироблення у неї необхідних для цього якостей [130, с. 347–348; 211, с. 121]. У педагогічній літературі виховання розуміється як цілеспрямована змістовна професійна діяльність педагога, що сприяє максимальному розвитку особистості дитини, входженню дитини в контекст сучасної культури, становленню її як суб'єкта та стратега власного життя, гідного людини [156, с. 354]. Водночас фахівці у галузі педагогіки та психології застерігають, що спроба визначити виховання як соціальне, цілеспрямоване створення умов (матеріальних, духовних, організаційних) для розвитку людини не виправдано розширює поняття, оскільки умови для розвитку не

обов'язково включають в себе виникнення бажаних моральних якостей, на які традиційно вважалась спрямованою виховна робота, хоча про це говориться лише побічно: вплив на особистість та поведінку, тобто на соціально значимі особливості індивіда та соціальне оцінювання дії. Виховання, як правило, пов'язують із забезпеченням моральної (тобто такої, що схвалена суспільством) поведінки індивіда, із внутрішньою саморегуляцією утримання індивіда від соціально не схвальних вчинків [210, с. 93].

Подібним чином соціально-виховна робота розуміється й на практиці. ДПтС України, наприклад, розроблені Принципи ефективності індивідуальної соціальної роботи із засудженими (пам'ятка — настанова працівнику соціально-психологічної служби), за якими рекомендується прийняти як належне, що кожен засуджений перш за все є людиною, яка потрапила у складні життєві обставини і потребує допомоги. До обов'язку працівників віднесено не очікування від засудженого прохання про надання допомоги, а надавати її, використовуючи передбачені законом форми і методи роботи. Тобто соціальна робота вирізняється та розуміється як одна з форм допомоги особі. І хоча цілком прийняти наведене визначення ми не можемо, названий напрям розуміння соціально-виховної роботи на основі умовного вичленування соціальної та виховної складових вважаємо є правильним. При цьому головний акцент має бути зроблений не на виокремленні соціальної та виховної роботи як різних видів діяльності, а на розумінні виховного елемента через соціальну складову. Інакше кажучи, термін «соціальний» відображає як спрямування, так і умови проведення виховної роботи. На подібний підхід фактично вказує і законодавець, надавши главі 19 КВК України, у якому й розміщено ст. 123, назву «Виховний вплив на засуджених до позбавлення волі».

Стосовно безпосереднього надання допомоги засудженим, у тому числі й певних видів соціального забезпечення, то це питання врегульоване в інших нормах, наприклад, у статтях 8, 108, 156, 157 КВК України тощо. У науковій літературі вказується, що одним із основних заходів, який суттєво вплинув на становлення та розвиток інституту надання допомоги засудженим і соціальної роботи в установах виконання покарань, слід вважати введення у зазначених установах наприкінці 50-х рр. XX ст. загонової системи. Так, замість

попередніх культурно-виховних частин, забезпеченням життєдіяльності засуджених та наданням їм допомоги в період відбування покарання став займатися начальник загону (атестований співробітник виправно-трудової установи). Згодом, з метою надання допомоги начальнику загону в роботі із засудженими, які готувалися до звільнення, в організаційно-управлінську структуру виправно-трудової установи була введена посада інспектора з трудового та побутового влаштування засуджених, на якого покладался обов'язок щодо виконання ст. 116 ВТК УРСР 1970 р., яка закріплювала процедуру побутового влаштування і працевлаштування осіб, звільнених від покарання [33]. Тобто соціальна допомога засудженим розглядається в контексті названих норм.

Таким чином, соціально-виховна робота постає як робота виховна з ознаками соціальності, тобто здійснюється визначеними суб'єктами на користь (в інтересах, через потреби) суспільства, без відриву від суспільства та стосовно членів суспільства. Отже, можна стверджувати, що соціально-виховна робота — це не лише правовий або, як його часто називають, — педагогічний, а й соціальний інститут. За загальним правилом, термін «соціальний» (від лат. *socialis*) означає «суспільний», тобто такий, що належить до суспільства [224, с. 238]. Соціальні інститути (від лат. *institutum* — установа) — установлені форми організації спільної діяльності людей, тобто — це форма закріплення і форма здійснення спеціалізованої діяльності, яка забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин. Соціальний інститут — це певним чином організована, стандартизована і узгоджена форма суспільних відносин, орієнтована на задоволення соціально значимих потреб [27, с. 198]. Поняття «соціальний інститут» також визначає сукупність юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини. Найсуттєвішою рисою інституційного зв'язку (основа соціального інституту) є обов'язковість, зобов'язання дотримуватися відведених індивіду обов'язків, функцій, ролей [172, с. 49–50].

Соціальні інститути являють собою стійкі суспільні утворення, покликані задовольняти певні суспільні потреби, для чого специфічним чином організуються людська свідомість, діяльність, відносини, норми та установи — ці п'ять складових соціальних інститутів є осно-

вними аспектами їх функціонування, адже задоволення однієї суспільної функціональної потреби реалізується через різні засоби впливу на соціальне життя [209, с. 286]. Як бачимо, у контексті соціально-виховної роботи із засудженими, суспільною потребою існування цього інституту виступають цілі, поставлені перед кримінальним покаранням та процесом його виконання, пов'язані з впливом на особистість засудженого, досягнення яких покладається на визначених КВК України суб'єктів. Специфікою соціально-виховної роботи є те, що вона відбувається у межах кримінально-виконавчих правовідносин, але характеризується самостійністю процесів, що виникають при реалізації цього виду діяльності. Обов'язковість проведення такої роботи також впливає з норм КВК України.

Водночас пропонуване перенесення акценту на категорію «виховна робота» з наданням терміну «соціальний» виключно спрямовального характеру, вимагає уточнення ряду моментів, які важливі для визначення змісту цього поняття. Складно погодитись із поширеною в науці кримінально-виконавчого права думкою про фактичну тотожність понять «виховна робота» та «виховання». Наприклад деякі фахівці зазначають: «Якщо розглядати соціальну і виховну роботу в часі, то слід зазначити, що виховання орієнтоване на далеку перспективу, спрямоване на причинне обумовлення майбутньої діяльності, це завжди підготовка до вирішення якогось іншого завдання, яке не збігається з тим, яке вирішується в даний момент, вона винесена “за дужки” актуальної діяльності особи (колективу)» [21, с. 41].

«Виховання» та «виховна робота» первинно були характерними категоріями педагогіки. На підставі розробок цієї галузі наукових знань доведено, що за своїм обсягом поняття «виховання» значно ширше поняття «виховна робота», оскільки виховна робота проводиться планомірно та під нею розуміється зовнішній вплив на особу, а виховання не завжди є планомірним та пов'язане не лише із зовнішнім впливом, а й з внутрішніми змінами суб'єкта, його саморозвитком. При цьому процес розвитку у людини певних якостей, здібностей та переконань завжди входить до змісту поняття «виховання», але не входить до змісту поняття «виховна робота». Крім того, поняття «виховання» включає всю сукупність впливів на лю-

дину оточуючих та суспільних інституцій у різних ситуаціях повсякденного життя та організованої діяльності. Поняття «виховна робота» вказує тільки на такі впливи на особу, що здійснюються спеціалістами у певних установах чи закладах. З певною часткою умовності виховну роботу визнають особливим видом виховання, що вимагає спеціальної підготовки, впорядкування діяльності та суворої організації. Спільною ознакою як виховної роботи, так і виховання називають цілеспрямованість здійснення та зумовленість соціальними потребами [132, с. 58].

У наведеному вище ключовими, на наш погляд, є дві тези: 1) виховна робота входить до змісту виховання; 2) виховна робота, на відміну від виховання, не має імперативного зв'язку із внутрішніми змінами в особистості як обов'язковим наслідком її впровадження. На цій підставі не витримує жодної критики норма ст. 124 КВК України («Основні напрями, форми і методи соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі»), за якою виховання (а точніше, його певні види) віднесено законодавцем до напрямів, форм і методів соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі: «1. У колоніях проводиться моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню їх на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності».

Зайву плутанину щодо питання змісту виховної роботи для практиків та спроби покладання на персонал установ виконання покарань невластивих їм функцій вносять посилення, висловлені у багатьох наукових джерелах щодо необхідності зміни особистісних характеристик засудженого або, як ми вже згадували, — докорінній зміні сформованих антигромадських і антиморальних поглядів, тенденцій, схильностей, звичок та в одночасному формуванні нової поведінки, що відповідає суспільним і моральним вимогам до особистості людини [50, с. 237]. Подібні погляди на виховну роботу є нині вельми поширеними. С. В. Лучко вказує, що стосовно осіб, які відбувають покарання в установах виконання покарань, об'єктом впливу є особистість, яка має помилкові погляди та переконання, нерідко негативні риси. Виховання таких осіб припускає подолання у них стійкої системи негативної поведінки, відкритого чи прихованого внутріш-

нього опору зміні духовного світу, цінностей, особистісних якостей та рис характеру [101, с. 463]. С. І. Скоков визначає виховну роботу як систему педагогічно обґрунтованих заходів, спрямованих на корекцію поведінки засуджених з метою досягнення позитивних інтелектуальних, духовних і фізичних змін у їх особистості та усунення особистісних деформацій [175, с. 200].

О. В. Лисодед та М. П. Черненко визначають виховну роботу як засіб духовного впливу на засудженого та спробу поліпшити його особистість за час відбування покарання шляхом цілеспрямованого виправного впливу, поновлення або прищеплювання засудженим навичок правильної орієнтації в системі духовно-моральних цінностей, психологічної та іншої підготовки до ведення морального, соціально корисного способу життя після звільнення з місць позбавлення волі [98, с. 13].

На думку О. М. Джужи, виховна робота — це один із засобів ідейного, трудового, морального, правового, культурного та фізичного виховання засуджених до позбавлення волі, спрямований на викорінення із свідомості правопорушників асоціальних поглядів, переконань, інтересів і звичок, на виховання їх у дусі точного виконання законів, чесного ставлення до праці, поваги до норм моралі [92, с. 235]. А. П. Гель та Г. С. Семаков переконані, що найголовніша мета виховної роботи в установах виконання покарань — виправити засуджених для того, щоб після звільнення вони стали гідними членами суспільства [168, с. 92].

Не залишились осторонь від цієї проблеми і представники релігійних конфесій, що поширюють свою діяльність на місця позбавлення волі. Священнослужителі називають соціально-виховну роботу «служінням» співробітників ДПтС України для «привнесення розради і світла» [12].

Водночас законодавче формулювання спрямування соціально-виховної роботи із засудженими не містить у собі вказівки на необхідність виховання таких осіб та, зокрема, обов'язкову зміну їх внутрішньої свідомості як необхідного або бажаного результату. Її завдання обмежуються «формуванням та закріпленням в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві

правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів» (абз. 2 ч. 1 ст. 123 КВК України). І, до речі, лише прагнення¹, а не практична реалізація усіх наведених видів діяльності або принципів життя має бути метою соціально-виховної роботи засуджених до позбавлення волі. Формування саме прагнення законодавець фактично визнає за ідеальну мету діяльності відповідних суб'єктів, за бажаний результат соціально-виховної роботи.

Як справедливо зазначає з цього приводу В. А. Сластенін, виховна робота, що завжди здійснюється в рамках певної організаційної форми, не переслідує прямого досягнення мети, оскільки вона є недосяжною в обмежені часовими рамками організаційної форми строки. У виховній роботі можна передбачити лише послідовне вирішення конкретних завдань, орієнтованих на загальну мету [176, с. 22]. Із цих підстав правильним, хоча і не цілком прийнятним, видається визначення соціально-виховної роботи, надане О. Л. Караман: це вид професійної діяльності, що полягає у створенні освітніми, виховними, психологічними й соціальними засобами сприятливих умов для ресоціалізації та подальшої інтеграції, соціалізації, усебічного розвитку, саморозвитку та самореалізації особистості неповнолітнього на основі використання ресурсів особистості, пенітенціарного закладу, громади і держави [75, с. 73].

Не зупиняючись детально на розгляді мети і завдань соціально-виховної роботи, оскільки цьому буде присвячено окремий підрозділ нашої роботи, зауважимо лише, що подібний підхід є цілком виправданим, бо визнання завданням соціально-виховної роботи забезпечення зміни особистості орієнтуватиме персонал установ виконання покарань на витрачення зусиль для реалізації завідомо недосяжної мети. І ще раз наголосимо — у ст. 123 КВК України йдеться про необхідність проведення із засудженими соціально-виховної роботи, що має обмежені рамки та у жодному разі не вимагає досягнення цілей та завдань щодо корекції особистості, а не про здійснення виховання.

Окреслений підхід не відкидає такої ознаки соціально-виховної роботи, як цілеспрямованість. Цілеспрямованість — одна з найважливіших характеристик соціально-виховної роботи, оскільки вона

¹ Прагнення – це надмірне бажання, потяг до здійснення чого-небудь; хотіння.

являє собою категорію, що виражає цілеспрямований вплив конкретного суб'єкта визначеними засобами на об'єкт для одержання необхідного результату. Стосовно цього А. Х. Степанюк зазначав, що досить вдалим, на його думку, є визначення в ч. 1 ст. 123 КВК України соціально-виховної роботи саме як «цілеспрямованої», а не доцільної діяльності «персоналу органів і установ виконання покарань і інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених» [191, с. 60–94]. Виховна робота не може бути стихійною та безсистемною, вона завжди має організований, продуманий та системний характер. А це вимагає чіткого визначення цілей та засобів їх досягнення.

Як ми вже зазначали, соціально-виховна робота являє собою певний різновид діяльності, що характеризується наявністю відповідних правовідносин, які виникають та існують на підставі конкретних правових норм, а також здійснюються певними суб'єктами у визначених установах. Соціально-виховна робота також характеризується наявністю правовідносин, складовими частинами яких, як і будь-яких інших правовідносин є: 1) суб'єкти правовідносин; 2) об'єкт правовідносин; 3) зміст правовідносин; 4) юридичні факти. Зміст правовідносин створюють фактична поведінка суб'єктів і сукупність їх прав та обов'язків. Права і обов'язки належать обом суб'єктам, але якщо один з суб'єктів наділяється певним обов'язком, то інший — правом, яке відповідає цьому обов'язку. Тобто права одного суб'єкта кореспондують обов'язкам іншого і навпаки. Об'єкт правовідносин — це явища та предмети, тобто реально існуючі обставини, з приводу яких виникають правовідносини. Ними можуть бути певні блага та законні інтереси їх суб'єктів. Як об'єкт правовідносин у межах розгляданого інституту соціально-виховної роботи можуть бути різні сторони порядку та умов здійснення цієї діяльності. Юридичні факти — це обставини, з якими пов'язані виникнення, зміна та припинення правовідносин, що виникають при проведенні соціально-виховної роботи.

При цьому ще однією специфічною рисою соціально-виховної роботи є професіоналізм суб'єктів, що її здійснюють. У теперішній час, за визначенням ДПтС України, основною організаційною ланкою у структурі установи виконання покарань, яка створюється для без-

посереднього забезпечення оптимальних умов відбування покарання та проведення із засудженими соціально-виховної роботи для досягнення мети їх виправлення і ресоціалізації, є відділення соціально-психологічної служби [142, с. 62]. Звідси саме її персонал нібито повинен здійснювати соціально-виховну роботу.

Але наскільки названі категорії персоналу здатні професійно виконувати покладені обов'язки? За офіційними даними, станом на 1 липня 2013 р. штат основної ланки кадрів — начальників відділень соціально-психологічної служби в цілому по системі складається із 1547 посад. Із наявних посад укомплектовано 1380 або 89 % від штатної кількості (167 посад, або 10,8 %). Розрахункове навантаження на одного начальника відділення із числа укомплектованих посад складає у середньому 74 засуджених. У цілому по системі порівняно з початком року вдалося підтримати стабільну кадрову ситуацію з начальниками відділень соціально-психологічної служби, некомплект зменшився на 23 одиниці, або 1,5 %. Станом на кінець звітної періоду найбільший некомплект цієї категорії кадрів має місце в установах Сумської (27,7 %), Луганської (20,3 %), Дніпропетровської (13,8 %), Миколаївської (13,6 %), Київської (13,2 %), Житомирської (12,7 %) та Тернопільської (12,5 %) областей, при середньому показнику по системі — 10,8 %. Протягом поточного року відбулись незначні зміни у якісному складі начальників відділень соціально-психологічної служби, кількість осіб, які мають вищу освіту, збільшилась приблизно на 1 % та склала в цілому 84,4 %. Погіршилися характеристики освітнього рівня начальників відділень соціально-психологічної служби в установах Миколаївської області, де лише 69 % мають вищу освіту. Внаслідок плинності кадрів начальників відділень соціально-психологічної служби 30 % з них (5 % порівняно з минулим роком) перебувають на займаних посадах до одного року та 36 % — до трьох років¹. Отже, окремі працівники не мають навіть вищої освіти, не говорячи вже про освіту педагогічну.

У переважній більшості наукових публікацій із цього питання професійність діяльності фактично отожднюється з її кваліфікова-

¹ Огляд результатів організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими в установах Державної пенітенціарної служби України у першому півріччі 2013 р. отриманий нами у ході дослідження з ДПтС України.

ністю, а точніше — з наявністю диплома про вищу освіту відповідного фаху та дотримання певних процедур перед наділенням повноважень на здійснення соціально-виховної діяльності. Вважається, що відсутність спеціальної освіти свідчить про некваліфікованість та непрофесіоналізм суб'єктів [107, с. 34]. Термін «професіонал» (від лат. *professio* — спеціальність) позначає особу, що займається чимось професійно (на відміну від любителя); людину, що володіє ремеслом чи професією; особу, що зробила певний вид діяльності своєю постійною професією. «Кваліфікація» (від лат. *qualitas* — якість, *facio* — роблю) розуміється як ступінь та вид навченості того чи іншого суб'єкта, наявність у нього знань, умінь та навичок, необхідних для здійснення соціально-виховної роботи [179].

У такому контексті професійність соціально-виховної роботи має пов'язуватись не тільки з наявністю офіційного документа про освіту, стажу роботи тощо, а з її проведенням суб'єктом, який професійно (на постійній основі, регулярно) займається цією діяльністю. Саме в цьому й полягає відмінність професійної соціально-виховної допомоги від виховання у широкому значенні цього слова, що здійснюється, можливо, й фахівцями-педагогами, проте не має для них постійного характеру чи не є основним видом їх діяльності. З огляду на наведене професійність діяльності зі здійснення соціально-виховної роботи ми пропонуємо визначати через пред'явлення до суб'єкта її надання спеціальних вимог: складання кваліфікаційного іспиту, наявність певного стажу роботи у сфері виховання, вищої педагогічної освіти, а також визнання соціально-виховної діяльності єдиним напрямом роботи цього суб'єкта.

До основних ознак соціально-виховної роботи нами віднесено й її нормативність, оскільки саме норма права є «моделлю» правовідносин [24, с. 251; 41, с. 53]. Натомість у науці кримінально-виконавчого права поширеною є позиція, відповідно до якої інститут соціально-виховної роботи не піддається вичерпному нормативному закріпленню або воно є недоцільним. Так, О. М. Джужа зазначає, що нібито немає потреби регламентувати нормами права різноманітні методи та засоби виховної роботи із засудженими. Така робота повинна проводитись індивідуально, з урахуванням вимог педагогіки та психології на ґрунті наукових досягнень [92, с. 32].

На думку О. І. Опанасенкова, оскільки соціально-виховна робота не є однорідною поліструктурою, котра поєднує декілька різноспрямованих процесів, які здійснюються в різному темпі і в різних напрямках, при її характеристиці неможливо охопити всі види діяльності загалом, розкрити значення цієї діяльності, в яких суб'єкти та учасники мають свої цілі, застосовують специфічні цілеспрямовані дії, спрямовані на досягнення певних результатів, тобто на перетворення відповідних об'єктів [63, с. 128].

Ми вже зазначали, що існування соціально-виховної роботи у певній організаційній формі вимагає її нормативного визначення. Норми кримінально-виконавчого права, визначаючи порядок та умови проведення соціально-виховної роботи, регулюють відповідно до поставлених завдань суспільні відносини, що виникають при реалізації цієї діяльності, надаючи їм правового характеру. Більше того, враховуючи, що виховна робота не може бути стихійною та безсистемною, вона завжди має організований, продуманий та системний характер, у КВК України в обов'язковому порядку має бути окреслено не тільки визначення цього поняття, а й цілі та завдання соціально-виховної роботи, форми, методи і засоби їх досягнення, а також компетенція суб'єктів її здійснення.

Отже, на основі викладеного можемо зробити такий висновок: соціально-виховна робота із засудженими — це цілеспрямована професійна діяльність відповідних суб'єктів, яка полягає у здійсненні зовнішнього впливу на поведінку засудженого з метою її подальшої позитивної зміни.

Крім того, підводячи підсумок, слід наголосити на такому.

1. При розгляді категорій «виховання» та «виховна робота» варто враховувати такі моменти: 1) виховна робота входить до змісту поняття «виховання»; 2) виховна робота, на відміну від виховання, не має імперативного зв'язку з внутрішніми змінами в особистості як обов'язковим наслідком її впровадження. На цій підставі не витримує жодної критики норма ст. 124 КВК України («Основні напрями, форми і методи соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі»), за якою виховання (а точніше — його визначені види) віднесено законодавцем до напрямів, форм і методів соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі.

2. Професійність як ознака соціально-виховної роботи має пов'язуватись не тільки з наявністю офіційного документа про освіту, стажу роботи тощо, а з її проведенням суб'єктом, який професійно (на постійній основі, регулярно) займається цією діяльністю. З огляду на наведене професійність діяльності зі здійснення соціально-виховної роботи ми пропонуємо визначати через пред'явлення до суб'єкта її надання спеціальних вимог: складання кваліфікаційного іспиту, наявність певного стажу роботи у галузі виховання, вищої педагогічної освіти, а також визнання соціально-виховної діяльності єдиним напрямом роботи цього суб'єкта.

3. Існування соціально-виховної роботи у певній організаційній формі вимагає її нормативного визначення. Норми кримінально-виконавчого права, визначаючи порядок та умови проведення соціально-виховної роботи, регулюють відповідно до поставлених завдань суспільні відносини, що виникають при реалізації цієї діяльності, надаючи їм правового характеру. Більше того, враховуючи, що виховна робота не може бути стихійною та безсистемною, вона завжди має організований, продуманий та системний характер, у КВК України в обов'язковому порядку має бути окреслено не тільки визначення цього поняття, а й цілі та завдання соціально-виховної роботи, форми, методи і засоби їх досягнення, а також компетенцію суб'єктів її здійснення.

1.3. Мета і завдання соціально-виховної роботи із засудженими

Одним із ключових питань, що постає при дослідженні проблеми соціально-виховної роботи із засудженими, є визначення її мети. Як справедливо вказує О. Л. Караман, в основі визначення мети будь-якої діяльності лежить технологія цілепокладання. Цілепокладання — фундаментальне поняття в теорії діяльності. По-перше, цілепокладання — це процес вибору й реального визначення цілі (мети), яка є ідеальним образом майбутнього результату діяльності. У зв'язку

з цим цілепокладання виконує низку важливих методологічних і методичних функцій та завдань, оскільки виступає як реальний інтегратор різних дій у системі «мета — засоби досягнення — результат конкретного виду діяльності». По-друге, цілепокладання зумовлює алгоритм, який визначає порядок й основні вимоги до результату діяльності. Мета — це поняття, яке виражає ідеальне уявлення про результат діяльності. Будь-яку діяльність можна трактувати як процес досягнення мети. По-третє, центральною проблемою процедури цілепокладання є не тільки формулювання мети, а й оптимальних засобів її досягнення. Мета без засобів її досягнення — це лише абстрактний проект, мрія, що не має реальної опори в самій дійсності [73, с. 128–129].

Соціально-виховна робота із засудженим, як ми вже відмічали, є діяльністю соціальною, оскільки здійснюється людьми та заради людей, людина є її суб'єктом та об'єктом, вона формує цілі діяльності, визначає засоби їх досягнення, оцінює ступінь досягнутого. А будь-яка людська діяльність є за своєю природою багатоцільовою: ані окрема людина, ані соціальна організація не можуть обмежитись якоюсь однією метою. Саме тому і на особистісному, і на колективному рівні ми маємо справу з ієрархією цілей. Вони можуть відрізнятися за суб'єктом реалізації, значимістю, ступенем директивності, рівнем реалізації тощо, проте завжди пов'язані з наявністю певної ієрархії. За висловленою у науковій літературі думкою існує два типи цілей із тієї точки зору, який період часу потрібен для їх досягнення. Це довгострокові та короткострокові цілі. В принципі, в основі розподілу цілей на два типи лежить часовий період, пов'язаний з тривалістю виробничого циклу, а цілі, досягнення яких припускається до завершення виробничого циклу, називаються довгостроковими. Якщо виникає необхідність, між довгостроковими і короткостроковими цілями встановлюються ще й проміжні цілі, які називаються середньостроковими. Визначення цілей вимагається для кожного ключового результату, який відповідні посадові особи вважають важливим для досягнення успіху. Залежно від специфіки галузі, особливостей становища середовища, характеру та змісту місії, в кожній організації встановлюються свої особисті цілі, особливі як за набором параметрів організації (бажане становище

яких виступає у вигляді загальних цілей організації), так і за кількісною оцінкою цих параметрів [11; 35; 36; 45; 108]. Подібним чином слід підходити й до визначення мети і завдань соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі.

Аналіз положень КВК України доводить, що мета і завдання соціально-виховної роботи на нормативному рівні чітко не визначені, а наявні наукові публікації, як правило, обмежуються при розгляді цього питання цитуванням ст. 123 КВК України, за якою соціально-виховна робота спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів.

Як ми вже вказували раніше, необхідність поліпшення рівня соціально-виховної роботи із засудженими названий четвертим пріоритетом діяльності ДПтС України на 2013 рік, однак і цей документ не містить посилання на основні завдання соціально-виховної роботи, а зазначені наявні проблеми й шляхи їх розв'язання являють собою набір різноманітних чинників, які далеко не завжди входять навіть до змісту цієї діяльності. Зокрема, з метою реалізації пріоритету необхідно вжити заходи: а) нормативного характеру: розробка та доопрацювання проектів наказів Міністерства юстиції України «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими», «Про затвердження Положення про комітет родичів засуджених осіб при установі виконання покарань», «Про затвердження Положення про педагогічну раду виховної колонії та Типового положення про батьківський комітет при виховній колонії», «Про затвердження Типового положення про будинок дитини при виправній колонії», «Про затвердження Положення про порядок організації загальноосвітнього навчання осіб, засуджених до позбавлення волі, та неповнолітніх ув'язнених у загальноосвітніх навчальних закладах при установах Державної пенітенціарної служби»; «Про затвердження Інструкції з організації в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України роботи, пов'язаної із застосуванням до осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, умовно-до-

строкового звільнення від відбування покарання та заміни не відбутої частини покарання більш м'яким», «Про затвердження Порядку реалізації у виправних та виховних колоніях програм диференційованого виховного впливу на засуджених до позбавлення волі»; б) організаційного характеру: стимулювання правослухняної поведінки засуджених та прищеплення їм навичок соціально корисної активності шляхом залучення до участі у програмах диференційованого виховного впливу; забезпечення соціальної адаптації звільнених осіб через зміцнення механізму взаємодії заінтересованих центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та недержавних організацій, залучення громадськості до сприяння реінтеграції звільнених осіб у суспільство; утворення при установах виконання покарань комітетів родичів для надання допомоги адміністрації в організації виправного процесу та створенні належних умов тримання засуджених; підвищення ефективності взаємодії з піклувальними радами при спеціальних виховних установах з питань здійснення контролю за умовами утримання і виховання дітей, соціального супроводу сімей, які виховують дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; забезпечення належного патронажу щодо неповнолітніх, які перебувають у спеціальних виховних установах або звільнені з них, сприяння їх соціальної адаптації та реінтеграції, зокрема, шляхом забезпечення таких неповнолітніх соціальним житлом, надання допомоги у працевлаштуванні, отриманні освіти; оновлення матеріально-технічної бази для організації корисної зайнятості та дозвілля неповнолітніх; надання на постійній основі соціально-психологічної допомоги; залучення волонтерів, студентів вищих навчальних закладів відповідного освітнього спрямування, представників громадських та релігійних організацій до соціально-психологічного патронажу неповнолітніх [148]. Як бачимо, цільове орієнтування безпосередньо соціально-виховної роботи у наведених положеннях відсутнє.

У ході дослідження нами було проведено опитування персоналу установ виконання покарань з різних регіонів України, у процесі якого респондентам було запропоновано визначити мету соціально-виховної роботи із засудженими, здатність досягти поставлених цілей, а також найбільш ефективні засоби виправлення та ресоціа-

лізації засуджених. Отримані результати показали невідповідність між законодавчими положеннями про цілі та значення соціально-виховної роботи та практичним їх розумінням. Стосовно засуджених, які виступають об'єктами, то їх сприйняття цієї діяльності взагалі є негативним.

Так, із числа охоплених анкетуванням працівників установ виконання покарань переважна більшість (97 %) вказали, що соціально-виховна робота має своїм завданням виправлення та ресоціалізацію засуджених, лише 3 % не дали відповіді на це запитання. Але подібна однотайність, на наш погляд, свідчить аж ніяк не про ретельне розуміння покладених завдань, а виключно про знання окремих вихідних положень чинного законодавства. Наприклад, 82 % персоналу стверджують про спроможність соціально-виховної роботи забезпечити виправлення засудженого (7 % — не дали відповіді, 5 % — негативно відповіли на це запитання), при цьому 79 % вказали, що вважають ефективними засобами виправлення і ресоціалізації лише працю та режим; відповідаючи на запитання про співвідношення соціальної та виховної роботи (лише 12 % відзначили соціально-виховну роботу; 9 % — послалися на релігійний вплив, стан відносин у родині, участь громадськості тощо). Стверджуючи про недоцільність збільшення обсягу соціальної роботи з одночасним скороченням роботи виховної (на це вказали 68 % персоналу), до числа найвагоміших заходів, що повинні проводитися із засудженими, працівники віднесли¹: отримання загальної та середньо-спеціальної освіти (56 %); допомогу у вирішенні цивільно-правових питань (47 %); підтримку соціальних зв'язків (42 %); вирішення питання працевлаштування після звільнення (38 %); моральне виховання (32 %); надання допомоги щодо оформлення паспортів, груп інвалідності, пенсій (32 %); проведення індивідуальної роботи із засудженими (28 %); організація культурно-масових і спортивних заходів (25 %); робота із самодіяльними організаціями (17 %). Тобто фактично перевага надається тим видам діяльності, що входять до змісту соціальної роботи із засудженими у її розумінні як певного виду допомоги та сприяння.

¹ Респонденти мали можливість обрати декілька варіантів відповідей.

У свою чергу відповіді засуджених дають підстави для висновку, що соціально-виховна робота в колоніях або не проводиться взагалі, або утримувані в установах не відрізняють її від негативних елементів режиму та ставляться відповідним чином. Так, на запитання: чи здатна соціально-виховна робота сприяти виправленню й ресоціалізації, 72 % засуджених відповіли — «ні». Це не виявилось значною несподіванкою, особливо з урахуванням того факту, що 79 % таких осіб вважають себе особами, що виправлення взагалі не потребують. На відміну від персоналу, що надає перевагу індивідуальній роботі із засудженими, для останніх найбільш відчутним у 63 % випадків виявився саме громадський вплив, 88 % респондентів визначили, що виховна робота в установі проводиться виключно у групових формах, при цьому не запам'ятали нічого із соціально-виховної роботи 81 % засуджених, 11 % — визначили один-два масові заходи, 8 % — не змогли відповісти на запитання.

За підсумками анкетування можемо стверджувати, що цільова орієнтація соціально-виховної роботи залишається незрозумілою як для засуджених, так і для персоналу установ виконання покарань, що у свою чергу робить неможливим правильне орієнтування практичної діяльності. Стосовно засуджених, то їх викривлене ставлення до роботи, що з ними проводиться, завчасно прирікає її на невдачу.

То якими ж є основні цілі та завдання соціально-виховної роботи в установах виконання покарань? У попередніх підрозділах нами вже певною мірою висвітлені існуючі в науці погляди на цю проблему. І в цілому ми підтримуємо тезу, що ці цілі повинні підпорядковуватись загальним цілям покарання та процесу його виконання, а точніше — забезпечувати їх досягнення. Саме закріплення у ст. 50 КК України та ст. 6 КВК України положень про виправлення і ресоціалізацію засуджених, як видається, й стало підґрунтям для їх визнання метою розглядуваного інституту. Як додаткове обґрунтування виступає норма ст. 123 КВК України, за якою соціально-виховна робота являє собою діяльність для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. Однак наведені положення жодним чином не свідчать про обов'язковість виправлення та, тим більше, ресоціалізації засуджених вже у процесі виконання-відбування покарання.

На думку А. В. Скіць, досягнення непростих задекларованих завдань виправлення та ресоціалізації засуджених можливе за умови здійснення системного, цілеспрямованого та правильно організованого впливу. Основним засобом та механізмом здійснення такого впливу, на думку автора, є соціально-виховна робота [173, с. 127]. Основним, проте не єдиним. Тобто не сама по собі соціально-виховна робота, а система різноманітних заходів має забезпечити досягнення цілей виправлення та ресоціалізації засуджених. І. С. Яковець йде ще далі і вказує, що цілі кримінальної відповідальності, цілі кримінального покарання та цілі процесу його виконання не збігаються та співвідносяться між собою як ціле та його частки, як мета та засіб, і це є цілком природним, оскільки, якби цілі, наприклад, процесу виконання кримінальних покарань збігалися з цілями кримінальної відповідальності, це зумовлювало б можливість їх досягнення на одній зі стадій останньої, а тому доцільність існування усіх інших стадій автоматично втратила б сенс. Користуючись вказаною тезою вона зазначає, що кінцевими цілями процесу виконання кримінальних покарань є не безумовне досягнення виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню ними нових правопорушень, а виключно запровадження певних сприятливих обставин, чинників, які забезпечують чи полегшують отримання вказаних результатів [228, с. 308].

Базуючись на наведеній думці, можемо припустити, що так само не можуть збігатися цілі кримінального покарання, процесу його виконання та мета соціально-виховної роботи із засудженими. Якщо навіть припустити, що виправлення та ресоціалізація мають відбутися у процесі виконання покарання, то досягти цього можна не лише за рахунок соціально-виховної роботи, тут вимагається застосування комплексу різних заходів та засобів. Отже, соціально-виховна робота не може мати на меті однозначне досягнення зміни особистості, її основна мета — створити умови для таких змін. Оскільки термін «виправлення» КВК України тлумачить як процес позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки, то досягнення цієї мети можливе за рахунок сукупності заходів виправлення, до складу яких входить і виховання. Саме виховання, а не виховна ро-

бота проводяться для формування морально-духовної життєво компетентної особистості, яка успішно самореалізується в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал. Виховна мета є спільною для всіх ланок системи виховання та є критерієм ефективності виховного процесу [126]. виправлення та ресоціалізація засуджених виступають абстрактними цілями соціально-виховної роботи, досягнення яких припускається, однак не повинне вимагатися.

Як ми вже зазначали, соціально-виховна робота є лише окремим елементом виховання, обмеженим виключно зовнішнім впливом на особу. Натомість з огляду на підкорення процесу виконання кримінальних покарань його загальним цілям, можемо стверджувати, що соціально-виховна робота повинна створювати умови як для подальшого досягнення мети виправлення й ресоціалізації засудженого, так і цілей виховання.

Наведений підхід у поєднанні з положеннями ст. 123 КВК України може призвести до думки, що необхідним результатом соціально-виховної роботи із засудженими є зміна мотивації, проте для його ефективної реалізації слід спершу визначитись з обсягом та глибиною змін, що можуть бути досягнуті у процесі виконання покарання, оскільки саме це і дозволить окреслити межі завдань соціально-виховної роботи. Яким же чином слід підходити до розв'язання вказаної проблеми? Перш за все слід мати на увазі, що у педагогіці та психології вказується на існування двох видів мотивації: екстринсивної (обумовленої зовнішніми умовами та обставинами) та інтринсивної (внутрішніми, пов'язаними з особистісними диспозиціями: мотивами, потребами, установками, інтересами, прагненнями, бажаннями). Якщо розглядати подані вище основні компоненти мотивації, то можна визначити, що внутрішньо поведінка мотивується в основному мотивами, потребами та інтересами людини, а зовнішньо — за допомогою різного типу стимулів, а також є результатом дії ситуативних факторів. Для пояснення зовнішньої мотивації ще у 1960 р. було уведено поняття «поведінкове поле», що не залежить від індивіда, а його своєрідність обмежує поведінку людини формами, що відповідають даному місцю та часу [212, с. 8]. Установа виконання покарань і є таким «поведінковим полем», а існуючі в процесі виконання покарання можливості та шанси виступають в ролі можливостей

реалізації бажаних видів діяльності засудженими. При цьому наявні відмінності у способах здійснення та цілях діяльності можуть бути стабілізовані саме завдяки соціально-виховній роботі із засудженими, що полягає, на нашу думку, у здійсненні саме зовнішнього впливу на поведінку засудженого.

Безперечно, зміни у зовнішній мотивації значно впливають на її внутрішні складові, оскільки потреби людини залежать у тому числі й від оточення, а також змінюються разом із ним. Ця залежність проявляється в кількох видах: референтна залежність виявляється тоді, коли людина не замислюючись переймає установки, норми поведінки, спосіб життя з метою стати подібним до певної референтної для неї групи — тут спрацьовує механізм наслідування. Інформаційна залежність виникає у випадках, коли людина не має необхідної інформації, і тому змушена некритично використовувати інформацію, отриману від людини, яку вважає найбільш інформованою. Владна залежність — це залежність індивіда від людини, що наділена соціальними повноваженнями чи має високий авторитет. Таким чином, мотивація може мати значний тиск ззовні і набувати зовнішньо організованого характеру [125].

Перебування людини в умовах позбавлення волі зумовлює існування усіх названих видів залежності: засуджений поміщується до певної групи, зобов'язаної підкорюватись встановленим в чинному законодавстві правилам поведінки, доступ до отримання інформації у нього обмежений та залежить як від персоналу, так і від самих засуджених та інших осіб, які потраплять в установу за певних умов. Особа також підпадає під владну залежність від персоналу установ виконання покарань. Обмеження незалежності проявляється у звуженні можливостей спілкування засуджених із певним колом осіб, а також у необхідності пристосовувати свої акти поведінки до вимог режиму, підкорятися персоналу колонії. Щоправда, життя в суспільстві завжди припускає необхідність дотримання встановлених правил поведінки. Однак у місцях позбавлення волі має місце більша залежність засуджених порівняно з життям в умовах вільного співжиття. Правила режиму позбавлення волі, побудовані з розрахунку на те, щоб поставити засудженого у певні межі поведінки, через реалізацію

яких і повинні досягатися цілі покарання. Самостійність суджень і вчинків засуджених обмежується і їх оточенням, зокрема, персоналом установи, але позитивний результат від наведених впливів матиме місце лише у разі, якщо залежність буде здійснюватись саме від останнього та матиме позитивну спрямованість, а не від інших, зокрема, негативно спрямованих засуджених.

При цьому мотивація все одно завжди є внутрішньо обумовленою, тобто базується на внутрішній мотивації, однак залежить від зовнішніх впливів. Обставини, умови, ситуації мають значення для мотивації тільки тоді, коли стають значущими для людини, для задоволення потреби, бажання. Зовнішня мотивація (стимули, ситуації тощо) іноді може впливати на поведінку людини, не змінюючи внутрішню мотивацію, а лише активізувавши її. І дійсно, при достатньому впливі та тривалості тиску акти, що вчиняються спочатку завдяки мотиваційній дії покарань та нагород, у подальшому виконуються вже без їх тиску, за звичкою, та, навпаки, утримання або терпіння якогось акту спочатку можливе лише завдяки санкціям, потім робиться «нормальною звичкою» та виконується спонтанно.

Водночас у соціальній психології доведено, що жодні зовнішні впливи самі по собі не можуть спричинити активність людини. Розвиток особистості у взаємодії із соціумом є процесом, коли при відображенні, ціннісному відношенні та засвоєнні соціального досвіду здійснюється перехід від абстрактної можливості володіти соціальним статусом до реальної можливості й перетворення останньої в регулятор соціального процесу, в дійсність як результат, як сукупність усіх реалізованих можливостей, наданих людині [186]. Таким чином, упроваджуваний у ході соціально-виховної роботи зовнішній вплив не спроможний стовідсотково забезпечити бажану зміну засудженого, з огляду на що зосередження на досягненні завідомо абстрактного та нереального завдання спричиняє ускладнення у проведенні практичної діяльності. Отже, реально досяжною метою соціально-виховної роботи може виступати зміна лише зовнішньої складової мотивації. Досягнення такого результату стане однією з основних передумов для формування життєвих компетентностей, виправлення й ресоціалізації в майбутньому. Внутрішні зміни, безперечно, також можуть наставати, але це буде результат не лише цілеспрямованої соціально-виховної

роботи, а й застосування комплексу інших засобів виправлення та заходів.

З урахуванням викладеного, кінцевим результатом, бажаною реальною метою соціально-виховної роботи має стати створення необхідних умов для формування життєвих (людських) компетенцій¹ засудженого, бажання та можливості діяти у конкретній життєвій ситуації відповідно до власних цінностей, ставлень та переконань, що відповідають позитивним цінностям суспільства. Подібним чином визначена мета соціально-виховної роботи із засудженими й Л. П. Онікою, яка вказує, що «основною метою соціально-виховної роботи є формування й розвиток у засуджених якостей і навичок, що стимулюють зацікавленість у виправленні, прагнення до зайняття суспільно корисною діяльністю, дотримання прийнятих у суспільстві встановлених правил поведінки» [89, с. 129]. Це, до речі, цілком відповідає й нормам КВК України стосовно спрямування² соціально-виховної роботи саме на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів. Інакше кажучи, соціально-виховна робота проводиться у визначеному напрямі, проте сформованість названих складових не є кінцевою метою саме розглядуваного виду діяльності.

За загальним правилом слово «створити» означає «зробити існуючим, виробити, заснувати» [181, с. 676], а «умова» — це явище, яке формує причину або створює можливість її дії, і цей зв'язок з наслідком обумовлений [182, с. 441]. Функціональний зв'язок явищ

¹ Компетентність у перекладі з латинської означає коло питань, у яких людина добре обізнана, має знання та досвід. При цьому поняття «компетенції та компетентності» значно ширші за поняття «знання, уміння, навички», тому що охоплюють: спрямованість особистості (мотивацію); здібності особистості до подолання стереотипів, відчуття проблеми, прояв принциповості, гнучкості мислення; характер особистості – самостійність, цілеспрямованість, вольові якості.

² Спрямувати, окрім свого безпосереднього значення (скеровувати рух автотранспорту, літака, човна тощо), використовується у переносному значенні: надавати потрібного напрямку діяльності, вчинкам, розмові і т. ін.; зосереджувати зусилля, енергію, здібності на чомусь.

полягає в тому, що зміна одних явищ спричиняє зміну інших. Умова виконує роль каталізатора процесу: без наявності необхідних умов не настане і наслідок [6, с. 93–94]. За визначенням, наведеним у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, «формувати» означає «надавати чому-небудь певної форми, вигляду, існування, створювати, надаючи якоїсь структури організації, форми; організовувати, створювати що-небудь» [26, с. 1544]. Тут також знаходимо трактування поняття «форма» — тип, будова, спосіб організації чогонебудь, зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом. З філософської точки зору «форма» — це спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз [26, с. 1543]. Виходячи з цього, форма — це зовнішнє вираження суті, порядку організації та структури, а формування — діяльність, спрямована на створення цієї структури.

Звідси, наявність у засудженого прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів виступає бажаним вираженням (формою) внутрішніх змін засудженого, а її формування означає запровадження та застосування у процесі виконання покарання певного набору явищ, здатних забезпечити зазначені зміни. Інакше кажучи, внаслідок проведення соціально-виховної роботи у засудженого повинно сформуватися прагнення до певної моделі соціально значущої поведінки. При цьому перелічені в законі ознаки, як-от: заняття суспільно корисною діяльністю; сумлінне ставлення до праці; дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки; потреба у підвищенні загальноосвітнього і культурного рівнів, — фактично являють собою базові риси соціально-професійної компетентності людини, умови для формування яких і повинні бути створені в результаті проведення соціально-виховної роботи. Тобто одним із пріоритетних напрямів побудови сучасної системи соціально-виховної роботи із засудженими повинен стати аксіологічний (ціннісно-орієнтований) підхід, у контексті якого саме особистість зі здатністю самовизначення розглядається як загальнолюдська та професійна цінність [84, с. 92].

Необхідно звернути увагу на дещо звужене тлумачення законодавцем основних компетенцій, які необхідно сформувавши у засуджених. О. В. Хуторський до ключових ознак соціально адаптованої людини відносить ціннісно-смыслову, загальнокультурну, навчально-пізнавальну, інформаційну, комунікативну, соціально-трудоу та особистісну компетенції [214, с. 55–56; 213]. Окремі фахівці пропонують вирізняти компетенції за сферами, переконуючи, що до структури основних компетенцій мають входити: а) компетентність у сфері самостійної пізнавальної діяльності, заснована на засвоєнні способів набуття знань з різних джерел інформації; б) компетентність у сфері цивільно-громадської діяльності (виконання ролі громадянина, виборця, споживача тощо); в) компетентність у сфері соціально-трудоу діяльності (у тому числі вміння аналізувати ситуацію на ринку праці, оцінювати свої професійні можливості, орієнтуватися у нормах та етиці професійних відносин, навички самоорганізації тощо); г) компетентність у побутовій сфері (включаючи аспекти власного здоров'я, сімейного буття тощо); д) компетентність у сфері культурно-дозвільної діяльності (включаючи обрання шляхів та способів використання вільного часу, культурного та духовного збагачення особистості тощо) [192].

Подібні компетенції виділяються й іншими фахівцями [56; 67; 94]. У Раді Європи було проголошено п'ять базових компетентностей: політична і соціокультурна, комунікативна, інформативна і компетентність, яка передбачає здатність оновлювати знання відповідно до умов, що змінюються [163, с. 32–46]. Натомість зі змісту ст. 123 КВК України випливає, що формування у засуджених певних позитивних змін, по суті, обмежується лише такими компетенціями: 1) у сфері соціально-трудоу діяльності (прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці); 2) частково у сфері цивільно-громадської діяльності (дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки); 3) у сфері самостійної пізнавальної діяльності (потреба у підвищенні загальноосвітнього і культурного рівнів).

На нашу думку, подібний підхід законодавця не є цілком виправданим. У кримінології доведено, що людину як особу формує вся сукупність матеріальних, політичних, ідеологічних, правових, мо-

ральних, побутових, сімейних, культурних та інших відносин, які складають зміст суспільного буття, і їх відображення в суспільній свідомості. Водночас на формування конкретної людини впливає й індивідуальне буття, його власний життєвий досвід, історія життя, яка обумовлена конкретним змістом тих зв'язків і відносин, що складаються у трудовому, навчальному колективах, сім'ї.

На важливість зазначених факторів звертали увагу й інші науковці. Дослідження, проведене І. С. Яковець на підставі розробленої Анкети оцінки ризиків та потреб засуджених, показало схожість наявних у відповідній категорії засуджених проблем. Зокрема, майже половина засуджених в колоніях (47 %) вважають наявні в них побутові умови мінімальними (серед осіб у КВІ таких лише 20 %); на нормальність побутових умов вказали 70 % засуджених у КВІ та 49 % — у колоніях, визнали свої побутові умови незадовільними лише 4 % осіб в колоніях та 3 % у КВІ. В умовах позбавлення волі засуджені виявляють більш позитивне ставлення до розвитку власних інтересів або нахилів. На відміну від більшості осіб у КВІ (яких виявилось 80 %), лише 11 % засуджених до позбавлення волі зацікавлені у занятті розвиваючою і корисною діяльністю, але не мають для цього можливостей. При цьому 64 % засуджених до позбавлення волі визнають, що здатні самостійно організувати позитивне дозвілля, беруть участь у корисній діяльності та мають позитивні інтереси. Серед підоблікових КВІ таких осіб серед респондентів взагалі не було виявлено.

Відсутність жодних інтересів і нахилів визнали 5 % засуджених до позбавлення волі та 10 % осіб, які відбувають альтернативні покарання; 9 % осіб у колоніях послалися, що не спроможні самостійно організувати позитивне проведення власного дозвілля. На відміну від засуджених у КВІ, де 60 % вказали на відсутність взагалі позитивного досвіду життя на свободі, особи в колоніях його мали: нетривалий час — 61 %; тривалий час — 38 % (у КВІ 0 % та 40 % відповідно). Лише 1 % засуджених до позбавлення волі не мав позитивного досвіду життя на свободі. Можливо, така оцінка зумовлена наявністю досвіду порівняння того, що засуджений мав раніше, і те, чого він позбавлений у колонії. Проте подібні результати доводять певну безсистемність у кримінальному судочинстві при оцінці ризику вчинен-

ня особою нового злочину та необхідності її поміщення в місця позбавлення волі.

Певною мірою тотожні результати виявились і в оцінці власного оточення на свободі. Так, частка тих, хто продовжує перебувати в оточенні, більшість якого мали проблеми із законом, виявилось серед засуджених у КВІ — 30 %, в колоніях таких тільки 13 %; не мають поряд таких людей 16 % засуджених у колоніях та 10 % у КВІ; окремі особи притягувались до відповідальності у колі спілкування 71 % засудженого до позбавлення волі і 60 % осіб, які перебувають на обліку КВІ. Більш відповідально ставляться засуджені до позбавлення волі до вчиненого ними діяння: бере на себе відповідальність за вчинене, розуміє негативність власної поведінки, вважає, що не буде вчиняти злочини 60 % (у КВІ — 50 %). Заперечують серйозність власної поведінки 14 % засуджених у колоніях та 10 % у КВІ, не визнають вплив своїх дій на інших — 21 % та 20 % відповідно вважають себе «жертвою» недосконалої правоохоронної системи та життєвих обставин, виправдовують власну негативну поведінку об'єктивними чинниками 27 % та 40 % засуджених.

Засуджені у КВІ продемонстрували більшу здатність справлятися з проблемами і невдачами: здатні до цього 50 % осіб проти 22 % у колоніях; не можуть самостійно цього робити 10 % та 34 % відповідно. Стан психічного здоров'я є задовільним в обох груп респондентів — не мають офіційно встановлених психічних захворювань або розладів 49 % позбавлених волі та 40 % засуджених, які перебувають на волі (водночас в 11 % засуджених до позбавлення волі присутні офіційно встановлені психічні захворювання або розлади). Проте висловлюють побоювання стосовно власного майбутнього у більшості випадків саме засуджені, які перебувають на свободі — 30 % проти 22 %. Позбавлення ж волі тягне за собою відчуття відчуження у соціальному оточенні у 16 % респондентів [233].

Безумовно, розвиток індивіда обумовлений динамікою та станом обставин, які його оточують. Водночас не можна зводити особу злочинця тільки до її соціального положення і недооцінювати властивості її власного психологічного світу. Особа — це поєднання соціального та психологічного змісту особи, що опосередковуються один через одного [83, с. 25]. Звідси для забезпечення виправлення й ресо-

ціалізації засудженого необхідно створити умови для формування у нього в подальшому всіх основних компетенцій, властивих людині — повноправному члену суспільства, який повернувся до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя, оскільки саме так можна подолати негативні обставини, що потягли за собою формування особи злочинця. Безперечно, від особливостей того чи іншого засудженого буде залежати й комплекс компетенцій, які йому необхідні, але нормативне закріплення в законі необхідності створення умов для формування їх максимального набору — необхідна умова ефективної організації соціально-виховної роботи. Саме тому ми поділяємо позицію вчених, які стверджують, що соціально-виховна робота повинна спрямовуватись на створення соціальних, правових, економічних, організаційних та інших необхідних умов і гарантій для різнобічної самореалізації особи шляхом комплексної роботи з подолання негативних соціальних проблем [136, с. 15].

Аналізуючи завдання соціально-виховної роботи із засудженими, слід мати на увазі таке. Загальновизнано, що серед іншого тримання особи в ізоляції породжує численні негативні наслідки для особистості, оскільки традиційна в'язниця й атмосфера в ній позбавляє людину власного достоїнства. По суті тюремні норми передбачають постійну слухняність, уміння додержуватися наказів. Покірність і слухняність — це той урок, який покликана дати в'язниця, але найменше цей урок буде потрібен, щоб освоїтися на волі. Строк кримінального покарання, вид режиму і його атрибути, з одного боку, повинні викликати в засудженого переживання, здатні втримати його від вчинення нових злочинів, а з другого боку — не повинні згубно позначатися на його здоров'ї й стані психіки. Не випадково у процесі сучасного реформування кримінально-виконавчої системи у всіх країнах істотна увага приділяється гуманізації умов утримання засуджених. Знаходження в місцях позбавлення волі відбивається на психології людини. Особливості психології засуджених насамперед проявляються в певному комплексі психічних станів, які розвиваються в місцях позбавлення волі. До найбільш типових з них варто віднести: стан очікування змін (перегляду справи, звільнення); стан нетерпіння. І те й інше характеризується підвищеною напруженістю, що іноді призводить до різких зривів у поведінці. Може розвиватися

й стан безнадійності, приреченості, що викликає апатію, пасивність у всіх діях. Соціальна ізоляція підсилює пригноблений стан. Він є результатом фрустрації, наслідком повного краху життєвих планів, цілей, катастрофи надій. У засудженого може з'явитися невіра у власні сили, у можливість знову прийти до нормального життя. До моменту прибуття в колонію (в'язницю) деякі засуджені вже випробовують стан пригніченості, пригніченості від визнання своєї провини перед суспільством, родиною. Ці засуджені не порушують режим, добре працюють, виконують вимоги адміністрації виправної установи [66, с. 134].

При організації соціально-виховної роботи із засудженими потрібно враховувати, що саме в позбавленні волі засуджені сприймають найбільш гостро, і як це сприйняття трансформується відповідно до збільшення терміну відбутого покарання. Проведене дослідження показало, що переважна більшість засуджених виділили лише два чинники: 42,8 % осіб відповіли, що їх бентежить сам факт ізоляції, 38,5 % — звикли до умов позбавлення волі. Суперечність покарання у виді позбавлення волі виявляється ще й у тому, що, з одного боку, бажана швидка адаптація засуджених до умов місця позбавлення волі для проведення з ними ефективної соціально-виховної роботи, а, з другого боку, повна адаптація, звикання до цих умов шкідливі, тому що засуджений починає вважати, що нічого надприродного в такому середовищі немає, а це, у свою чергу, ускладнює процес виправлення.

Зі збільшенням відбутого терміну позбавлення волі переживання втрати свободи засудженими і звикання до умов позбавлення волі змінюється. Зі збільшенням часу перебування в місцях позбавлення волі частка осіб, що гостро переживали втрату свободи, зменшувалася, але до певного моменту: після десяти років перебування у виправній колонії частка засуджених, котрих бентежила втрата свободи, збільшилася і досягла найбільшого показника. Зі збільшенням відбутого терміну покарання збільшувалася і частка засуджених, що звикли до умов місця позбавлення волі, проте після відбуття десяти років позбавлення волі частка таких засуджених зменшувалася. Зіставляючи факт загострення почуття втрати свободи серед осіб, що відбули понад десять років покарання, і дані вибіркового досліджен-

ня про негативні зміни стосовно засуджених до основних засобів виправлення і ресоціалізації можна, на наш погляд, сумніватися в позитивному впливі тривалої ізоляції на трудову діяльність і поведінку засуджених.

Збільшення частки засуджених, що переживають втрату свободи, за підсумками попередніх досліджень, спостерігається і зі збільшенням кількості судимостей. Таким чином, дослідження показують, що позбавлення волі, умови ізоляції від суспільства засудженими до тривалих термінів покарання сприймаються дуже гостро і, незважаючи на повторне засудження до позбавлення волі, з кожним наступним засудженням частка осіб, яких пригнічує втрата свободи, збільшується, а частка звиклих до умов місць позбавлення волі — зменшується. Пояснити це можна тим, що, по-перше, засуджені, які відбувають позбавлення волі четвертий, п'ятий і більше разів, знаходяться вже в похилому віці і нерідко відчують страх не пережити новий тривалий термін позбавлення волі. По-друге, психотравмуючі фактори позбавлення волі зі збільшенням терміну перебування в колонії не зменшують свій вплив, а, навпаки, збільшують, поглиблюють його. Ю. М. Антонян звертає увагу на те, що переживання у зв'язку з втратою свободи бувають особливо гострими, якщо засудженому треба відбувати тривалий термін покарання. Усвідомлення цього починає переважати над ним, викликаючи фрустрацію, втрату перспективи в житті, інтересу до неї, позбавляючи ініціативи [9, с. 8].

Психологи виділяють основні психотравмуючі чинники позбавлення волі, серед яких на першому місці, безпосередньо, правові: термін покарання і перспектива дострокового звільнення, охорона і нагляд, обмеження свободи пересування, спілкування, побачень і т. д. Нескладно зрозуміти, що в сукупності вони і складають сутність ізоляції у виді позбавлення волі. Саме всі ці чинники, не виділяючи якийсь із них, мали на увазі 42,8 % засуджених до тривалих термінів позбавлення волі, які відповіли, що усе в позбавленні волі на них дуже впливає. Таким чином, як посилене переживання втрати свободи засудженим, так і звикання до неприродних для людини умов життя в колонії є негативними явищами в позбавленні волі, особливо на тривалі терміни. За даними нашого дослідження, відчуття дискон-

форту від перебування в середовищі злочинців збільшується зі збільшенням віку засудженого, а також, як це не парадоксально, із кожною новою судимістю (якщо вперше засуджені (11 %) особи зазначили, що перебування в середовищі злочинців для них найбільш тяжкий чинник позбавлення волі, то серед рецидивістів цей показник вище вдвічі і складає 23 %).

Факт відчуття психологічного дискомфорту злочинцем через те, що його оточують подібні йому особи, і наявність великої кількості засуджених, що переживають утрату свободи, може свідчити про те, що засуджені гостро потребують спілкування з особами, що знаходяться на свободі. На основі результатів проведеного дослідження В. Ф. Пирожков і А. Д. Глотчкін підтверджують, що обмеження спілкування з особами, що знаходяться на свободі, викликає в засуджених моральні страждання різноманітної сили і глибини. Як показує вибіркове дослідження, ця потреба в багатьох засуджених вже є, необхідно знайти шляхи її задоволення [44, с. 25]. Соціальне середовище, що оточує засуджених до позбавлення волі, складається з начальників відділень, адміністрації колонії, вільнонайманого складу на виробництві, інспекторів різних служб нагляду і охорони і — цілодобового оточення інших засуджених. У літературі неодноразово наголошувалося на суперечливості позбавлення волі як заходу покарання з точки зору направлення засудженого для виправлення в антипедагогічне середовище, що спроможне з часом принести засудженому більше негативного, ніж позитивного, формувати і зміцнювати антигромадські погляди й установки, призводити до висновку, що злочин не являє собою виняткового явища. Ю. М. Антонян правильно виділяє такий вплив злочинців один на одного, як концентрований негативний вплив [112, с. 48].

Така психологічна властивість, як конформність (тобто схильність людини підкорятися тиску групи, що проявляється у її поведінці та установках відповідно до позиції більшості) особистості в умовах позбавлення волі значно розвивається. Вплив групи на особистість і особистості на групу в умовах ізоляції дуже великий. Причому вплив, «обробка» засуджених іншими засудженими частіш за все відбувається в неформальних групах із негативною спрямованістю. Постійне оточення злочинців, примусове спілкування

з ними, часто конфліктні ситуації, обмеження спілкування з вільними громадянами — усе це веде до психологічної незахищеності особистості засудженого, схильності до негативному впливу з боку інших засуджених [161, с. 118]. Позбавлення волі ще більше десоціалізує особу, хоча призначенням установ виконання покарання є аж ніяк не такі цілі. Суттєві зміни в умовах життя в місцях позбавлення волі небезпечні своїми соціальними наслідками: людина повертається у суспільство часто озлобленою, психічно неврівноваженою. Унаслідок цього створюються асоціальні моделі поведінки і фактично формується прошарок людей, які страждають на соціальну патологію. Тобто соціально-виховна робота не повинна оминати й проблему зменшення такого негативного впливу умов позбавлення волі, оскільки на тлі останнього формування необхідних рис соціально адаптованої людини не можна забезпечити. У підсумку слід підтримати думку російських фахівців, згідно з якою концептуальною основою формування моделі соціально-виховної в сучасному суспільстві має стати концепція соціалізації, заснована на суб'єктному підході [170, с. 224]. Саме соціалізаційний підхід (у загальному розумінні соціалізації як процес засвоєння, активного творчого відтворення й розвитку особистістю громадянського досвіду, норм, цінностей і традицій конкретного суспільства [222, с. 18]) дозволяє представити соціально-виховну діяльність як багатовимірну та відкриту соціальну систему, спрямовану на забезпечення соціалізації засуджених та їх особистісне самовизначення.

Узагальнюючи викладене, можемо стверджувати, що основною метою соціально-виховної роботи із засудженими є створення за допомогою засобів зовнішнього впливу необхідних умов для формування у засуджених основних компетенцій соціально адаптованої людини у сферах самостійної пізнавальної, цивільно-громадської, соціально-трудової, культурно-дозвільної діяльності та побутової сфері. Для цього потрібно вирішити такі завдання: вивчити потреби засуджених, визначити відсутні компетенції, обрати необхідні засоби зовнішнього впливу для створення умов їх набуття та зменшення негативних наслідків позбавлення волі.

Підводячи підсумок всьому вищевикладеному, можемо зробити такі висновки.

1. Соціально-виховна робота не може мати на меті однозначне досягнення зміни особистості, її основна мета — створити умови для таких змін. Оскільки виправлення у його визначенні в КВК України являє собою процес позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки, то досягнення цієї мети можливе за рахунок сукупності заходів виправлення, до складу яких входить і виховання. Соціально-виховна робота є лише окремим елементом виховання, обмеженим виключно зовнішнім впливом на особу. Натомість з огляду на підкорення процесу виконання кримінальних покарань його загальним цілям, можемо стверджувати, що соціально-виховна робота повинна створювати умови як для подальшого досягнення мети виправлення й ресоціалізації засудженого, так і цілей виховання.

Реально досяжною метою соціально-виховної роботи може виступати зміна лише зовнішньої складової мотивації. Досягнення такого результату само по собі стане однією з основних передумов для формування життєвих компетентностей, виправлення й ресоціалізації в майбутньому. Внутрішні зміни, безперечно, також можуть наставати, але це буде результат не лише цілеспрямованої соціально-виховної роботи, а й застосування комплексу інших засобів виправлення та заходів.

2. Унаслідок проведення соціально-виховної роботи у засудженого повинно сформуватися прагнення до певної моделі соціально значущої поведінки. При цьому перелічені в законі ознаки, як-от: заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінне ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, потреба у підвищенні загальноосвітнього і культурного рівнів, — фактично являють собою базові риси соціально-професійної компетентності людини, умови для формування яких і повинні бути створені в результаті проведення соціально-виховної роботи.

3. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі повинна спрямовуватись на створення соціальних, правових, економічних, організаційних та інших необхідних умов та гарантій для різнобічної самореалізації особи шляхом комплексної роботи щодо подолання негативних соціальних проблем. Для цього потрібно ви-

рішити такі завдання: вивчити потреби засуджених, визначити відсутні компетенції, обрати необхідні засоби зовнішнього впливу для створення умов їх надбання та зменшення негативних наслідків позбавлення волі.

1.4. Міжнародні стандарти та зарубіжний досвід проведення соціально-виховної роботи та подібних видів діяльності в інших країнах

Процес інтеграції України в міжнародне співтовариство не може не сприймати тих прогресивних ідей і досягнень, які наявні в пенітенціарних системах зарубіжних країн. Звичайно, далеко не всі з них можуть бути реалізовані в пенітенціарній системі України, адаптовані до наших умов, проте ця обставина не виключає важливості ознайомлення з наявним у цій сфері досвідом інших країн, окремі позиції якого можуть бути використані як для безпосереднього вдосконалення чинного в нашій країні кримінально-виконавчого законодавства у сфері соціально-виховної роботи із засудженими, так і з метою рішучого виключення тих підходів, які вже довели свою хибність.

Спираючись на зарубіжний досвід, необхідно пройти шлях вдосконалення вітчизняного кримінально-виконавчого права, не втрачаючи своєї національної індивідуальності, певного позитивного досвіду.

У вітчизняній правовій системі та на міжнародному рівні вже тривалий час беззаперечне лідерство у сфері міжнародних стандартів спеціального характеру, що регулюють відносини у сфері виконання покарань, віддано таким нормативно-правовим актам, як Європейські тюремні правила (ЄТП) та Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими (МСП), тому розкриття змісту цього підрозділу пропонуємо розпочати саме з аналізу зазначених документів. Слід звернути увагу на цілі існування установ виконання покарань, а також засоби їх досягнення, визначені у ЄТП та МСП, оскільки вони є базовими для визначення ролі місць позбавлення волі в суспільстві.

МСП у правилі 58 закріплює: «Метою та виправданням вироку до тюремного ув'язнення або взагалі до позбавлення волі є, врешті-решт, захист суспільства та попередження таких, що загрожують суспільству, злочинів. Цієї мети можна досягти лише у разі, якщо після відбуття строку покарання та повернення до нормального життя в суспільстві правопорушник виявляється не лише готовим, а й здатним підкорюватись законодавству та забезпечувати своє існування». Правило 59 так визначає засоби досягнення названої мети: «Для цього заклад повинен використати всі виправні, виховні, моральні та духовні сили та види допомоги, які він має у своєму розпорядженні та визнає доцільними, застосовуючи їх з урахуванням потреб перевиховання кожного ув'язненого».

Подібне формулювання аж ніяк не означає, що суспільство можна зробити вільним від злочинності шляхом тюремного ув'язнення. Насправді численні дослідження показують, що застосування тюремного ув'язнення не дуже впливає на рівень злочинності у суспільстві. Отже, Правила справедливо вказують на те, що тюремне ув'язнення є виключною мірою, яку слід застосовувати лише тоді, коли безпеці суспільства дійсно завдається серйозна шкода. І в цьому випадку тюремна влада та персонал повинні прагнути забезпечити суспільну безпеку в майбутньому, після того як ув'язнений вийде на свободу. Руйнівний вплив тюрми на особистість повинен бути зведений до мінімуму, наскільки це можливо, колишнього засудженого слід переконати переглянути свою злочинну поведінку та допомогти йому використати наявні можливості прийняття на себе соціальної відповідальності та входження в нормальне життя після звільнення.

Правило 58 вказує на те, що практично всі ув'язнені рано чи пізно повертаються в суспільство. Часто ув'язнені повертаються до закінчення строку ув'язнення внаслідок пом'якшення вироку або умовно-дострокового звільнення. Суспільство не матиме користі, якщо ув'язнений повернеться з в'язниці ще більше засвоївши норми злочинного світу. Значна кількість кримінологічних досліджень у всьому світі показала, що це один із найбільш поширених наслідків тюремного ув'язнення. Зіткнувшись із явними негативними наслідками тюремного ув'язнення, уряди багатьох країн шукають способи зменшення шкоди для особистості та суспільства, що спричиняються

тюремним ув'язненням, як перший крок у справі до полегшення адаптації ув'язнених до життя в суспільстві. Це стосується удосконалення тюремного режиму, який має приділяти більшу увагу поверненню особи в суспільство. Правило чітко вказує не лише на те, що слід заохочувати формування про соціальних відносин, бо саме соціальні навички, знання та здібності повинні сприяти законслухняному способу життя після звільнення.

Правило 59 визнає, що не існує єдиного простого шляху у справі перевиховання ув'язнених. Для того щоб врахувати все різноманіття умов та проблем засудженого, слід мати у своєму арсеналі велику кількість реабілітаційних програм. Але всі ці програми об'єднує те, що вони повинні надавати ув'язненим якомога більше можливостей нести відповідальність за свій вибір способу життя як під час ув'язнення, так і після звільнення.

Проте є ув'язнені, які прямо заявляють, що у них немає намірів ставати законслухняними громадянами після звільнення. Персонал тюрми повинен вміти протистояти таким заявам, за якими у ряді випадків нічого не стоїть, крім бажання заслужити повагу серед «своїх». В окремих випадках можна змінити такі погляди. Але завжди є невелике число засуджених, які дійсно не бажають жити у рамках закону та, відповідно, мало або взагалі не зацікавлені у реабілітаційних програмах. Однак, якщо вони у певній мірі хочуть брати участь у таких програмах, їм має бути надане таке право. При розумному використанні часу в тюрмі можна добитися позитивного ефекту.

Пропонування різних видів допомоги ув'язненим не повинно слугувати лише досягненню короткострокового завдання повернутися в життя суспільства. Члени суспільства мають право на різні види допомоги, і часто немає підстав позбавляти ув'язнених можливості використовувати такі ж права. Наприклад, медичну допомогу можна розглядати як необхідну умову подальшої реінтеграції в суспільство, проте лікування повинно бути забезпечене незалежно від того, переслідується така мета чи ні [87, с. 67]. Отже, керуючись базовими принципами, закладеними в МСП при організації соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі, слід враховувати і ставлення до цього напряму діяльності соціально-дезор-

ганізованих осіб. При цьому варто передбачати шляхи залучення та можливості участі і таких груп засуджених у соціально-виховній роботі в установі.

Оновлена редакція Європейських тюремних правил 2006 року оминають безпосередньою увагою питання соціально-виховної роботи із засудженими, що в науковому світі оцінено як поступове усвідомлення необхідності відходу від пануючого тривалий час підходу виправно-реінтеграційного напрямку діяльності пенітенціарної системи. Так, у п. 102 ЄТП зазначається: поза правилами, які застосовуються до всіх ув'язнених, режим для засуджених ув'язнених мусить бути спрямований на те, щоб вони вели відповідальний спосіб життя без скоєння злочинів. Ув'язнення з позбавленням волі саме по собі є покаранням, і тому режим для засуджених ув'язнених не повинен збільшувати страждання, заподіяні ув'язненням.

У вітчизняному коментарі до наведеного пункту влучно зауважено, що зазначене в ньому правило відповідає вимогам ключових міжнародно-правових документів, включаючи статтю 10 (3) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, у якій підкреслюється, що «пенітенціарна система повинна включати в себе таке поведження з ув'язненими, основна мета якого полягала б у їх перевихованні і соціальній реабілітації». Однак на відміну від Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, у формулюванні, що міститься в цьому правилі, всіляко уникається використання терміна «реабілітація», який має додаткове значення насильно застосовуваних заходів. Замість цього в ньому підкреслюється важливість надання засудженим, які часто походять із соціально неблагополучних верств населення, можливостей для такого розвитку, яке дозволило б їм надалі самостійно обрати законослухняний шлях. У цьому Правилу 102 наслідує той самий принцип, що і Правилу 58 Мінімальних стандартних правил поведження з ув'язненими Організації Об'єднаних Націй. Воно є невід'ємною частиною таких правил. Нове правило замінює діючі Правила 64 і 65, загальні принципи яких, застосовні до всіх ув'язнених, включені в частини I і II нових Правил [57, с. 61].

Поряд із розглядом положень міжнародно-правових документів велике значення має і власне змістовний аналіз зарубіжного досвіду

проведення соціально-виховної роботи та подібних видів діяльності, зокрема, вкрай важливим є визначення існуючої в зарубіжних країнах парадигми сутності виконання кримінальних покарань, зміна якої знайшла своє відображення і в самих міжнародних документах останніх часів. Під час розкриття цього питання варто відмітити, що з другої половини ХХ ст. гуманістична спрямованість реформ пенітенціарних відносин стала основною причиною збільшення кількості прихильників ідеї «нового соціального захисту». Вивчення деяких положень зазначеного теоретичного вчення становить значний науковий інтерес, особливо в аспекті перетворення Державного департаменту України з питань виконання покарань на Державну пенітенціарну службу та подальшої видозміни напряму соціально-виховної роботи.

Прихильники зазначеного напряму вважають, що боротьбу зі злочинністю в цілому, як і державну кримінально-виконавчу політику, слід будувати відповідно до таких положень: 1) засоби боротьби зі злочинністю повинні розглядатися як засоби захисту суспільства гуманними методами, а не за допомогою залякування індивіда; 2) засоби соціального захисту повинні включати або нейтралізацію правопорушника шляхом видалення його та ізоляції від суспільства (як крайній захід), або застосування до нього методів виправлення і виховання з метою його реінтеграції; 3) кримінальна політика держави, що заснована на положеннях доктрини «нового соціального захисту», повинна орієнтуватися на індивідуальне, а не на загальне запобігання злочинності, тобто вона повинна бути спрямована на ресоціалізацію конкретного правопорушника; 4) подібна спрямованість робить необхідною все більшу «гуманізацію» кримінального законодавства; 5) робота з виправлення особи правопорушника передбачає відновлення в нього впевненості в собі, формування позитивного особистісного «іміджу», почуття відповідальності поряд з розвитком правильних ціннісних орієнтацій тощо; 6) процес гуманізації системи кримінальної юстиції має на увазі також наукове осмислення причин злочинності, вивчення особистості правопорушника ще на стадії розслідування злочину, а також згодом — під час реалізації кримінального покарання, причому переважно без ізоляції від суспільства [141, с. 61–62].

З основними положеннями теорії «нового соціального захисту» не погоджуються представники сучасної неокласичної школи кримінального права Франції Ж. Левассер, Р. Мерль, Ж. К. Соїе, М. Л. Рассат та інші. Полемізуючи з представниками доктрини «нового соціального захисту», ці юристи не погоджуються з необґрунтованим, на їх думку, розширенням пільг для злочинців. Крім того, з точки зору неокласиків, теорія «нового соціального захисту» є небезпечною для індивідуальної свободи людини, оскільки фактично вимагає того, щоб кожна особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, була по волі чи по неволі «соціалізована», тоді як чимала частина злочинців дотримується свого «покликання». Ресоціалізація може бути запропонована тільки тим, хто цього бажає, вказують вони [203, с. 37–38]. На противагу неокласикам М. Ансель у своїй роботі «Новий соціальний захист (гуманістичний рух у кримінальній політиці)» зазначає, що «важливо так побудувати покарання, щоб воно само по собі перевищувало, щоб його функція ресоціалізації визнавалася головною і щоб покарання соціального захисту, у першу чергу, переслідувало мету повернення злочинця в суспільство» [7, с. 245].

Існування різних точок зору хоча і загострює суперечності між представниками різних наукових шкіл, однак не заважає прогресивним юристам впроваджувати нову прогресивну теоретичну модель пенітенціарної системи — «реінтеграційну». Реінтеграційна модель передбачає, що метою покарання одночасно є і соціальна реабілітація засуджених, у тому числі ресоціалізація в спеціальних виправних установах, і соціальна адаптація в постпенітенціарний період.

Напрямок соціальної реабілітації злочинців передбачає гуманізацію умов відбування ними кримінального покарання. Прихильники цієї моделі вважають, що гуманного середовища існування неможливо досягти, не створивши спочатку нормальних (природних) умов життя для людини: безпечне існування, якісне, повноцінне харчування, безперешкодне отримання інформації, отримання належної медичної допомоги, більш-менш комфортні побутові умови, тактовне поведіння з боку персоналу пенітенціарної установи, впровадження чіткої організації режиму. Слід зазначити, що прихильниками «реінтеграційної» моделі «гуманне середовище» проживання розглядається не тільки як основний засіб соціальної реабілітації, а й як загальна

умова реалізації інших засобів виправлення засуджених: навчання правилам поведінки в суспільстві, релігійно-моральне виховання, лікування від наркоманії та алкоголізму, психотерапії з метою вирішення особистісних психологічних проблем, зміни певних рис характеру і, у цілому, особистісного зростання (особливо при одночасному залученні до суспільно корисної професійної праці), професійне і загальноосвітнє навчання. Для стимулювання засуджених до добровільної участі в програмах загальноосвітнього і професійного навчання широко застосовується система виплат стипендій і грошових премій. Виконанню зазначених завдань також сприяє прогресивна система виконання покарань [141, с. 63].

Напрямок соціальної адаптації передбачає сприяння засудженим як на заключному етапі відбування ними строку покарання, так і після звільнення їх з місць позбавлення волі. Так, на етапі підготовки засуджених до звільнення в межах «реінтеграційної моделі» передбачається широке використання «денних звільнень», «звільнення на вихідні», «відпусток за місцем проживання», «звільнення з метою відвідування занять у навчальних закладах» тощо, а також передачу засуджених на поруки громадським організаціям або сім'ям. У цілому «реінтеграційна модель» виконання покарань спрямована на реалізацію трьох основних процесів: «особистісної реформації», «соціальної реабілітації» і «поетапної реінтеграції в суспільство». Мета покарання при цьому полягає в тому, щоб шляхом правильної реакції на злочин допомогти, як самому злочинцеві, так і потерпілому зокрема, та суспільству в цілому, відновити суспільні відносини [141 с. 64]. Сьогодні низка положень «реінтеграційної» моделі вже впроваджені в пенітенціарні системи деяких держав. Окремі положення зазначеної моделі близькі і до сучасних новацій вітчизняної пенітенціарної системи.

Слід зазначити, що завданням всіх пенітенціарних систем є не тільки виконання покарання, а й підготовка засудженого до умов життя на волі. Так, до цілей покарання Кримінально-процесуальний кодекс Франції відносить: виправлення винного (ст. 139-59 КПК); соціальну реадaptaцію (ст. 720-4, 723-3 КПК); професійну реадaptaцію (ст. 763-3 КПК). Кримінальне право Франції під соціальною ре-

адаптацією розуміє як пристосування злочинця до умов життя в суспільстві, так і його «повернення» в соціальне середовище. Порядок виконання покарань у цій країні значною мірою базується на прогресивній системі відбування покарання: залежно від поведінки засудженого він отримує більш м'який режим утримання аж до дострокового звільнення та отримує певні пільги в умовах відбування покарання. При цьому слід звернути увагу, що штат пенітенціарних установ складається з працівників, які забезпечують нагляд та доглядання порядку в установах, та адміністративних працівників. У той час як працівники інших напрямів, зокрема соціально-психологічної роботи, — не є штатними працівниками [122].

Конституція Італійської Республіки зазначає, що «покарання не може полягати в заходах, які суперечать гуманним почуттям, і повинне бути спрямоване на перевиховання засудженого» [85, с. 204]. Таким чином, Конституція Італії закріплює найважливішу мету покарання — перевиховання засудженого. Пенітенціарне законодавство Італії визначає, що соціальна робота із засудженими повинна ґрунтуватися на принципах гуманності, неупередженості і поваги до людської гідності, здійснюватися з позицій індивідуалізованого підходу до кожного, виходячи з урахування його індивідуальних особливостей [133, с. 99]. Працівник соціально-виховного сектору займається: організацією та проведенням культурних та спортивних заходів; підтримкою контактів із зовнішнім світом і відносин з родиною засудженого; організацією дозвілля останнього.

Дуже важливе значення має організація дозвілля. В установах виконання покарання Італії з метою його організації створена спеціальна комісія, до складу якої входять директор виправної установи, соціальний працівник, вихователі, помічники і представники засуджених. Спеціальній комісії надані повноваження запрошувати діячів мистецтв і культури, представників юридичних служб чи інших осіб, які сприяють ресоціалізації осіб, що відбувають покарання для проведення з ними зустрічей, лекцій та бесід. В Італії, згідно із законом, засудженому до позбавлення волі надається право проводити частину дня поза установою виконання покарань для роботи, навчання або іншої діяльності, що сприяє ресоціалізації.

Покарання має здійснювати виховний вплив на засудженого та готувати його для повернення до життя на волі — зазначає ч. 1 ст. 37 Кримінального кодексу Швейцарії. Виконання покарання має сприяти тому, щоб шкода, яка була заподіяна потерпілому, була відновлена (компенсована) [204]. У Швейцарії існують два основні напрями реалізації соціально-виховної роботи. Щодо першого напрямку зазначимо, що соціальні працівники співпрацюють зі службами поза в'язничними установами, а також налагоджують регулярне відвідування в'язниці з метою вирішення соціальних проблем засуджених. В установах, де засуджені відбувають покарання в одиночних камерах і між собою не спілкуються, створюються централізовані служби соціально-виховної роботи і на співробітників в'язниці функції соціальної допомоги не покладаються. Соціальні працівники мають більше можливостей займатися соціальною реадaptaцією та реабілітацією звільнених з в'язниць засуджених, підтримувати постійний контакт з іншими соціальними службами міста (службою зайнятості, пенсійного забезпечення, нагляду тощо) — у цьому полягає перевага зазначеного напрямку.

Другий напрям більш поширений. Соціальні працівники перебувають у штаті установи виконання покарань, при по можливості запрошують до свого кабінету засуджених, які виявляють бажання зустрітися з ними для вирішення своїх проблем. Різновидом другої основної моделі соціальної роботи в установах виконання покарань Швейцарії є здійснення своєї професійної діяльності соціальними працівниками не при адміністрації пенітенціарного закладу, а безпосередньо у відділеннях засуджених. Перевагою цього напрямку є постійний, повсякденний контакт, спілкування соціальних працівників із засудженими. В установах виконання покарань, де є загальні приміщення, соціальна робота інтегрується у професійну діяльність співробітників, які безпосередньо працюють із засудженими (начальників загонів та інших категорій співробітників). Фахівець із соціальної роботи залучається за необхідності. Тут можна говорити про ще один різновид другого напрямку і наближення соціального працівника пенітенціарної установи до повсякденного життя та проблем засудженого [95, с. 30–31].

Швейцарія є однією з європейських країн, де найбільш ефективно здійснюється виконання кримінальних покарань і, зокрема, позбавлення волі. За формою державного устрою Швейцарія є конфедерацією. До її складу входять 26 кантонів, що мають значну державну самостійність: економічну, законодавчу, адміністративну. Сфери компетенції між конфедерацією і кантонами чітко розмежовані. Так, наприклад, кримінальне законодавство Швейцарії створюють законодавці конфедерації, а кримінально-виконавче — кантонів. Єдиного законодавства про виконання покарань у Швейцарії не існує. Звичайно, у Кримінальному кодексі є окремі норми, що регламентують загальні положення про виконання покарань, але конкретні правила виконання покарань встановлюють кантони. Пояснюється це тим, що в кожному кантоні свої органи і установи влади: уряд, суд, прокуратура, поліція і в'язниці.

У Швейцарії процедура виконання покарань базується на двох основних конституційних принципах: поваги до людської гідності та забезпечення прав правопорушників, оскільки вони можуть бути суттєво обмежені через необхідність перебування в тюремних установах. До основних принципів кримінальне законодавство додає загальні принципи виконання покарань: попередження вчинення повторних правопорушень після звільнення; організація, по можливості, нормальних умов для ув'язнених; підтримка осіб, які звільнюються з місць позбавлення волі, у подоланні наслідків тюремного ув'язнення; забезпечення адекватних умов тюремного ув'язнення; вжиття необхідних заходів із попередження вчинення злочинів під час перебування в місцях позбавлення волі [229, с. 172–177].

Серед основних та актуальних для нашого дослідження методів впровадження в життя принципів виконання покарань слід назвати планування виконання вироку. Кантони зобов'язані забезпечити у своїх тюремних установах розробку плану виконання вироку для кожного засудженого індивідуально, з обов'язковою участю самого засудженого. Цей план включає деталі нагляду та контролю, описує наявні можливості для його роботи або навчання, пропонує кроки, спрямовані на його соціалізацію, містить етапи спілкування із зовнішнім світом та підготовки до звільнення. Основна відмінність цього виду документів від існуючих в Україні Щоденників індивіду-

альної роботи із засудженим є максимальне наближення до існуючих потреб, реальність, чіткість, виключення формалізму та гнучкість у перегляді запланованих заходів. Саме це і дає доволі позитивний результат [230, с. 94].

Ініціювання процедури умовно-дострокового звільнення у Швейцарії, наприклад, можливе тільки після відбуття засудженим не менше двох третин строку покарання. Примітним є те, що рішення про умовно-дострокове звільнення приймає не суд, як в Україні, а департамент юстиції і поліції того кантону, на території якого знаходиться в'язниця. Законодавство Швеції передбачає, що метою ув'язнення є «надання допомоги злочинцям у їх реінтеграції в суспільство та зниження згубного впливу позбавлення волі на особистість, яка від самого початку ув'язнення має орієнтуватися на підготовку до звільнення». Крім того, пенітенціарна система як складова частина системи кримінального правосуддя Швеції повинна «сприяти скороченню рецидивної злочинності».

Аналогічним чином визначає цілі пенітенціарного відомства законодавство Англії та Уельсу, яке «служить суспільству, ізолюючи засуджених за вироком суду». Обов'язок співробітників пенітенціарного відомства — «гуманно наглядати за засудженими і допомагати їм вести законослухняне і корисне життя як під час ув'язнення, так і після звільнення» [227, с. 94].

Великобританія регламентує процес виконання покарання складним поєднанням прецедентів, норм права кримінальної спрямованості. Зокрема, сюди можна віднести такі закони: Закон «Про в'язниці» 1952 р., Закон «Про кримінальне право» 1967 р., Закон «Про повноваження кримінальних судів» 1973 р., Закон «Про кримінальне право» 1977 р., Закон «Про магістратні суди» 1980 р., Закон «Про кримінально карний замах» 1981 р., Закон «Про кримінальну юстицію» 1982 р., Закон «Про поліцію і докази у кримінальних справах» 1984 р., Закон «Про кримінальну юстицію» 1991 р., Закон «Про кримінальну юстицію» 1993 р. [201, с. 363–364]. Соціально-виправну роботу із засудженими в пенітенціарних закладах здійснюють як штатні співробітники (соціальні працівники), так і добровольці. У пенітенціарних установах існують різноманітні підходи до визначення необхідної, оптимальної чисельності штатних соціальних працівників. При кожній установі

Великобританії для малолітніх правопорушників працює група соціальних працівників чисельністю не менше двох осіб.

Кожна установа виконання покарань мусить використовувати всі виправні, виховні, моральні і духовні сили та види допомоги, якими вона володіє, які вважає придатними, застосовуючи їх з урахуванням потреб перевиховання кожного ув'язненого. В узагальненому вигляді мета виконання покарання у виді позбавлення волі була сформульована і в попередній редакції Європейських тюремних правил, які вже тривалий час служать моделлю для розробки аналогічних національних документів, «зберегти їхнє здоров'я й гідність, таким чином, яким це дозволяє поняття ув'язнення, сприяти формуванню в них почуття відповідальності й навичок, що сприятимуть їхній реінтеграції в суспільство, допоможуть їм дотримуватись вимог законності та задовольняти свої потреби власними силами після звільнення» (п. 3) [87, с. 67].

Міжнародне співтовариство наполягає на проведенні соціально-виховної роботи в пенітенціарних установах, а саме: організації культурних та загальноосвітніх заходів (включаючи заочне навчання), консультації ув'язнених із правових питань, допомоги при працевлаштуванні, у пошуках житла після звільнення, роз'ясненні релігійних питань тощо. Соціально-виховною допомогою і підтримкою засуджених на різних етапах їх виправлення та підготовкою до життя на волі повинні професійно займатися фахівці — працівники соціально-виховного сектору. МСП встановлюють обов'язковий штат працівників для пенітенціарних установ. До нього входять психіатри, психологи, соціальні працівники, вчителі, викладачі ремісних дисциплін [87, с. 27]. Отже, соціальний працівник має особливий правовий статус — це самостійна професія, предметом якої є діяльність щодо вирішення своїх, самостійних завдань у всьому комплексі кримінально-виконавчих правовідносин. Державна програма постійної реабілітації правопорушників є основним документом соціально-виховної роботи в Англії. Всім виправним закладам рекомендується проводити тренувальну систему «Розвитку та підготовки до звільнення ув'язнених». Основною метою цієї системи є зміцнення впевненості в собі, особистий потенціал, зміна настрою, поліпшення соціальних навичок і т. ін. Робота проводиться в таких

напрямах: навички спілкування, людські відносини, пошук житла, гроші, робота та дозвілля, шкода від зловживання алкоголем і вживання наркотиків, небезпека азартних ігор.

Одним із основних напрямів соціальної роботи в більшості пенітенціарних установ є залучення засуджених до навчання, як шкільного, так і до професійної підготовки. Відповідно до законодавства Великобританії кожному ув'язненому повинна бути надана можливість отримати освіту; в кожній тюрмі повинні бути розроблені освітні програми вечірніх занять і створені умови для того, щоб охочі могли підвищити освітній рівень заочно або отримати підготовку за професією у вільний час. Цю підготовку слід організовувати в години, відведені для праці (враховуються або оплачуються як праця). Пункт 40 Британських тюремних правил визначає, що «осмислена робота і навчальні курси, які виховують особисту відповідальність і розвивають позитивні інтереси і навички ув'язненого, поліпшують перспективи працевлаштування після звільнення, знижують ризик повторного вчинення правопорушень».

Важливим видом соціальної допомоги засудженим є підтримка зв'язку із суспільством. У Великобританії засуджений має встановлене законом право на відвідування його членами сім'ї та друзями (п. 35 Тюремних правил). Існує три види побачень: встановлені побачення — входить у встановлену для засудженого норму; спеціальні побачення — дозволяються за особливою причиною (часто із співчуття); привілейовані побачення — до встановленої події як привілей. Засуджені мають право на встановлені побачення при прибутті, після визнання винним і принаймні кожні два тижні після настання певної ситуації. У будні побачення повинні тривати мінімум одну годину, а у вихідні — мінімум 30 хвилин і відбуватися не рідше, ніж раз на чотири тижні. Засуджені можуть накопичувати встановлені побачення, максимум до 26 на рік, і подавати заяву на проведення цих побачень в іншому місці, можливо, за межами установи виконання покарань або за місцем проживання [200, с. 403–404].

В установах виконання покарань Великобританії засуджені мають можливість отримувати консультації і спеціалізовану медичну допомогу медичних працівників, останні не є співробітниками в'язниці, хоча деякі в'язниці мають свої лікарні та необхідне обладнання для

проведення незначних операцій. Необхідно підкреслити, що засуджені, які потребують серйозного лікування, переводяться в цивільні лікарні. У низці країн світу більшу частину соціально-виховних проблем, пов'язаних з особами, які відбувають покарання в пенітенціарних установах, або з особами, засудженими умовно, беруть на себе різні громадські, державно-громадські та релігійні організації. Дієвим механізмом соціально-виховної роботи є залучення засуджених до трудової діяльності. Більшість держав розглядають працю як засіб виправлення і подальшої соціальної адаптації засуджених.

Установи виконання покарань Великобританії, відповідно до положень Кодексу стандартів Тюремної служби Великобританії, повинні надавати достатню кількість робочих місць для всіх засуджених, що бажають працювати. Визначаються місцеві потреби в робочій силі і в подальшому залучаються засуджені особи для виконання роботи. Для більшості дорослих засуджених, які утримуються під вартою, робота організовується в денний час, з гнучким графіком робіт, щоб не заважати здійсненню інших програм. Час трудової діяльності, як правило, збігається за тривалістю робочого дня на аналогічних підприємствах на волі. Основна її мета — зайняти ув'язнених корисною справою, дати їм певні виробничі навички, а також виробити звичку до регулярної праці [199, с. 259].

Проте загальним недоліком тюремних установ багатьох країн залишається те, що адміністрація не може залучити всіх засуджених до праці. При цьому за працю в'язні отримують мізерну платню. Етап звільнення з установи виконання покарання являє собою важливий напрям соціально-виховної роботи, тому закони багатьох країн передбачають відповідну підготовку до нього. Працівники, що здійснюють соціально-виховну роботу, посідають одне з ключових місць у цьому процесі. Із засудженими проводяться бесіди, консультації та з урахуванням їх особливостей і здібностей надаються конкретні рекомендації, що стосуються в першу чергу оволодіння професією, пошуку роботи, житла і коштів на життя після звільнення. Режими «напів-свободи» привертають чималу увагу в організації соціально-виховної роботи в пенітенціарних установах. Такі режими допомагають спеціалістам із соціально-виховної роботи більш якісно адаптувати засуджених при звільненні із місць позбавлення волі в суспільство.

У пенітенціарних установах Німеччини соціально-виховна робота здійснюється соціальними працівниками та педагогами в межах соціальних служб, які у свою чергу є невід’ємними частинами пенітенціарної установи. Діяльність зазначених служб урегульована нормами кримінально-виконавчого законодавства. Сьогодні правове регулювання виконання кримінальних покарань у Німеччині здійснюється Кримінальним кодексом від 15 травня 1971 р. в редакції від 13 листопада 1998 р. і ухваленим у березні 1976 р. законом «Про виконання покарання у виді позбавлення волі і заходи виправлення і безпеки, що виражаються в позбавленні волі». Загальну тенденцію чинного законодавства Німеччини можна охарактеризувати так, як, наприклад, на державному рівні закріплено правило: якнайменше покарань, якнайбільше соціальної допомоги [202, с. 45]. Існує звід соціального законодавства — Соціальний кодекс. Останній об’єднує всю сукупність соціальних нормативно-правових актів. Цікавим є те, що співробітниками установ виконання покарань не береться до уваги рішення суду щодо виду злочину, який скоїв засуджений, строк покарання, розмір компенсації завданих ним збитків, тощо. Основним завданням системи виконання покарань є ресоціалізація засудженого. Соціально-виховний вплив працівник проводить через заняття із засудженими фізичною культурою, музичним вихованням тощо. Головне призначення соціального працівника — сприяти засудженим у соціально-виховній сфері. Якнайповніше намагаються заповнити соціальні прогалини засудженого: радять, як вигідно розпорядитися заощадженнями, пропонують відвідати сім’ю, написати клопотання «злагоди і терпимості», сприяють комунікації, займаються пошуком джерел соціальної допомоги. В установі виконання покарань соціальний працівник має надзвичайно широке коло діяльності. Його завдання також полягає в тому, щоб супроводжувати засуджених з моменту надходження їх до в’язниці до звільнення, іноді також і після виходу їх на волю [95, с. 12].

Усі співробітники соціальної служби виконання покарань у період навчання проходять спеціальний курс з організації соціальної роботи із засудженими. Окрім цього, кожна кримінально-виконавча установа Німеччини має в штаті чітко визначену кількість професійних соціальних працівників. Фактично кількість працівників, здатних

проводити соціальну роботу із засудженими, не обмежується лише співробітниками, які отримали спеціальну освіту. Слід зазначити, що на практиці соціальні працівники стикаються з деякими проблемами. Зокрема, певна невизначеність їх завдань, порівняно із завданнями інших співробітників (наприклад, оперативними відділами або службою охорони), призводить до того, що соціальні працівники задіяні у здійсненні заходів, які для дипломованого фахівця із соціально-педагогічною, педагогічною та психологічною освітою неприйнятні. Так, вони можуть продавати поштові марки або роздавати засудженим цигарки, отримані від благодійних товариств, брати участь у нарадах персоналу виправної установи, на яких розглядаються загальні службові питання, а на індивідуальну роботу із засудженими часу залишається не багато [95, с. 14]. У Німеччині в молодіжній в'язниці Зігбурга курси автослюсарів видають свідоцтва найвищого класу, з можливістю набуття практичних навичок на підприємствах. Практично в кожній тюрмі діють курси іноземної мови, а в Дюссельдорфі — аутотренінгу та йоги.

Кримінально-виконавчий кодекс ФРН передбачає, що установи, які виконують покарання, зобов'язані співпрацювати із зовнішніми інститутами федеральної землі. Їх завдання — наблизити систему виконання покарань до громадськості і тим самим збільшити можливості інтеграції засуджених у суспільство. Соціальна служба установи, що виконує кримінальні покарання, тісно співпрацює з такими службами та організаціями соціальної допомоги, як біржа праці, каси допомоги у зв'язку з хворобою, соціальні установи, консультаційні служби для правопорушників, організації загальної та професійної освіти, терапевтичні установи, житлові громади та установи, служби допомоги умовно засудженим і достроково звільненим, суди для неповнолітніх, консультаційні пункти з погашення боргів (позовів), комітет у справах іноземців [162].

З метою планомірного переходу до життя в умовах волі, у законодавстві Німеччини передбачена можливість пом'якшення умов тримання засуджених. Протягом 3 місяців перед звільненням їм може бути надана особлива відпустка строком до 1 тижня; особи, які мають право вільного пересування поза зоною установи виконання покарань, протягом 9 місяців перед звільненням можуть мати особливі відпуст-

ки до 6 днів на місяць. Перш ніж надати відпустку, адміністрація в'язниці спільно із соціальними працівниками обов'язково перевіряє, де засуджений має намір її провести, хто живе за вказаною ним адресою і в яких умовах та чи згодні там його прийняти. Якщо засуджений «заслуговує» на відпустку, а поза в'язницею в нього нікого немає, то соціальні працівники зв'язуються з добровільним товариством з надання допомоги засудженим (контактними групами) і через них влаштовують його в яку-небудь сім'ю на час відпустки.

Також викликає інтерес і німецька система підготовки до звільнення. Першого разу засуджений виходить за межі в'язниці разом із соціальним працівником, він має проїхатися на автобусі, відвідати магазини, кафе, подивитися своїми очима на інше життя, у яке йому належить повернутися, вдруге він виходить сам, третя спроба — це короткострокова відпустка. Безумовно, адміністрація установ виконання покарань чудово розуміє ризикованість таких заходів. Але ще більшу небезпеку для суспільства і самого засудженого практичні німці вбачають в тому, коли засуджений, припустимо після 10 років ув'язнення, безконтрольно і з головою порине в абсолютно нове, забуте ним життя [220, с. 42].

За міжнародними стандартами виконання кримінальних покарань, пов'язаних з ізоляцією засуджених, соціально-виховна робота в установах виконання покарань є прогресивною, коли соціальні працівники беруть участь у вивченні особистості злочинця не самотійно. Цікавим у цьому аспекті є досвід Сполучених Штатів Америки, які, незважаючи на досить велику кількість тюремного населення, спромоглися організувати виважену систему діагностичних центрів. До завдань цих центрів входить класифікація злочинців, визначення типу виправної установи і розробка програми роботи з ними. У таких програмах беруть участь фахівці різних галузей знань: психіатри, психологи, соціальні працівники, викладачі, вихователі та ін. Засуджений вивчається всебічно (розумові здібності, фізичний і психічний стан, трудові навички і т. ін.) і на основі отриманої інформації розробляються рекомендації поведінки з конкретним засудженим. Метою соціально-виховних заходів є: дослідження й опис особливостей особистості засуджених, моделей їх поведінки в різних ситуаціях, створення дієвих механізмів впливу на них для виправлення, «соціально-

го відновлення особистості», «підготовки кожного в'язня до прийняття відповідальності за свою подальшу поведінку, і до того, щоб він міг співвідносити свою поведінку з вимогами закону».

У той же час у діяльності вітчизняних установ виконання покарань існує проблема комплексного збору об'єктивної інформації про осіб, які прибули для відбування покарання. У національній системі кримінальної юстиції спостерігається поступова втрата інформації про злочинця: засуджений вивчається окремо слідчими та судовими органами, адміністраціями слідчих ізоляторів та установ виконання покарань. Отже, начальник відділення соціально-психологічної служби, інші учасники соціально-виховного процесу починають вивчення засудженого спочатку. В той час у Сполучених Штатах Америки, Японії, Німеччини, Польщі, Білорусі та інших [71, с. 118–119] країнах, вивченню особистості засудженого надається серйозне значення. Так, В. Є. Южанін зазначав, що процес вивчення особистості засудженого в США передбачає допенітенціарний і пенітенціарний періоди, що охоплюють кілька етапів. На першому етапі вивчається особистість і органами правосуддя здійснюється класифікація засудженого. На другому — здійснюється аналіз особистості засудженого фахівцями діагностичних центрів, які є проміжною ланкою між слідчим ізолятором і виправною установою. На третьому етапі відбувається вивчення особистості безпосередньо в установі. Після чого на основі отриманих даних формується програма виправного впливу стосовно конкретної особи.

У США не існує єдиної системи законодавства, що регулює питання виконання покарання у виді позбавлення волі. Кожен із штатів має свою специфічну систему. Багато важливих питань регулювання діяльності в'язниць, у тому числі пов'язаних з правовим положенням засуджених, умовами утримання, режиму у законодавстві практично не врегульовані та в більшості випадків вирішуються статутами окремих в'язниць. Чисельність соціальних працівників в установах виконання покарань США встановлено Національною радою зі злочинності в пропорції 1 співробітник на 40 правопорушників. Натомість 5–6 соціальних працівників на установу виконання покарань із кількістю засуджених до 600 осіб, у Швейцарії, один соціальний працівник установи обслуговує в середньому 100 осіб.

У багатьох країнах соціальні працівники ведуть спеціальні програми з реабілітації злочинців. В Америці найпоширенішими з них є: адвокатське обслуговування; психіатричні послуги, освіта (шкільні й університетські програми); алкогольна та наркотична реабілітація; професійна підготовка; заняття в релігійних групах; користування бібліотекою; участь у промисловому виробництві та сільгоспроботах. У пенітенціарній системі Польщі вивчення особистості засуджених починається в наглядово-розподільних відділах виправних установ, що складаються з психологів, лікарів, педагогів. Отримана інформація є основою для вироблення рекомендацій з індивідуальної соціально-виховної роботи із засудженим та складання прогнозу поведінки в період відбування покарання [225, с. 21–22].

Суттєву підтримку в соціальній сфері відчують засуджені і в Королівстві Нідерландів. Кожен засуджений має програму на кожен день, яка максимально наближена до життя у суспільстві. Цікавим є показник навантаження на одного співробітника виправної установи. Як правило, у відділенні на кожних 6–7 засуджених є один офіцер-ментор, який ними опікується, планує і контролює виконання зазначеної програми. За наслідками виконання цієї програми офіцер-ментор ставить відмітки про виконання «0», «+», «++». Від того, які будуть відмітки, залежить застосування заохочень чи штрафів. Заохочення можуть бути у збільшенні кількості речей для тримання в камері, грошових виплат, телефонних розмов, побачень, звільнень, переведення на більш м'який режим відбування покарань, умовно-дострокове звільнення. Засудженим прищеплюється думка, що кожен з них сам відповідальний за свою долю та життя. Національна агенція виправних установ Нідерландів тісно співпрацює з волонтерами. Вони відвідують засуджених у тюрмі і допомагають у їх реінтеграції. Щорічно укладаються контракти з різними організаціями. У 2012 р. укладено контракти із 42 такими організаціями [118].

Розглядаючи питання кадрового забезпечення здійснення соціально-виховної роботи в зарубіжних країнах варто звернутися до досвіду Австрії, де персонал пенітенціарної системи налічує 4050 осіб, з них 3100 (76,5 %) атестовані працівники, решта — так званий «допоміжний» персонал, до якого поряд із медичним персоналом,

капеланами та іншими належить і соціальна служба. Співвідношення персоналу до засуджених по системі становить 1 до 2,3. Середня заробітна плата середнього начальницького складу становить 2200 євро, молодшого начальницького складу — 1800 євро. Слід також зазначити, що відповідно до чинного законодавства час, який засуджений проводить із соціальними працівниками, проводячи спеціальні бесіди, зараховується в робочий час (до 5 годин на місяць) та оплачується [30].

У пенітенціарних установах Норвегії ув'язнені, які виявляють інтерес до навчання, можуть бути звільнені від роботи і отримувати спеціальну грошову допомогу в добовому нарахуванні, встановлену центральним тюремним управлінням, що безперечно позитивно впливає на організацію соціально-виховної роботи із засудженими. Установи виконання покарань мають можливість підвищувати культурний рівень засуджених, надавати різнобічну професійно-технічну і загальну освіту. Освітою займаються, головним чином, у в'язниці під керівництвом викладачів професійно-технічних освітніх установ, а також тюремного персоналу. Там можна підготуватися до здачі іспитів для вступу до університету і продовжити в ньому освіту. Тюремна служба оплачує всі витрати на загальну освіту ув'язнених [64, с. 47].

Під час служби співробітникам тюрем доводиться виконувати різні функції і нести службу на різних посадах — це є частиною політики стосовно персоналу виправної служби. Однак існують і фахові посади, зокрема, посада «соціонома» тюрми — фахівця, який є відповідальним за підтримання і відновлення зовнішніх зв'язків засудженими. Основою взаємовідносин персоналу і засуджених, і, відповідно, забезпечення особистої безпеки є індивідуальні контакти, — з кожним засудженим працює як мінімум один співробітник, так званий «куратор». Однак ефективність цієї діяльності досягається за рахунок відповідної чисельності персоналу. У кожній засудженій особі є своя контактна особа з числа співробітників. За кожним таким співробітником закріплені декілька засуджених, який є для них і консультантом, і адвокатом і соціальним працівником одночасно. Співробітники працюють у 3 зміни: із 7.00 до 15.00, із 15.00 до 21.00, і з 21.00 до 7.00 [65].

У Фінляндії засуджені проходять різні курси, що проводяться спеціальним персоналом і співробітниками виправних установ, якщо останні пройшли відповідне навчання. Участь у всіх програмах добровільна, але ув'язнених спонукають брати участь в них. На курсах засуджені навчаються вмінню вирішувати проблеми, розвивають логічне та критичне мислення, отримують соціальні навички [197, с. 68–69]. Цікавою є система, за якої засудженим під чесне слово дозволяють відлучатися з в'язниці, що застосовується в Канаді. Ця система допомагає засудженому за допомогою соціального працівника більш успішно адаптуватися до життя в суспільстві. В установах виконання покарань Великобританії широко застосовується так зване звільнення ув'язненого на певний час за тимчасовою ліцензією. Воно має на меті забезпечити можливість для засуджених, що позитивно характеризуються, залишити в'язницю для здійснення точно визначених занять, які неможливо здійснювати в умовах в'язничної установи.

В установах виконання покарань Фінляндії немає обмежень на побачення з родичами, листування, яке в необхідних випадках перевіряється, дозволені телефонні розмови і відпустки з правом виїзду за межі в'язниці. Медичне обслуговування засуджених є одним з аспектів соціальної роботи в багатьох країнах світу. При Міністерстві юстиції Фінляндії діє Національна рада з кримінальних покарань. До повноважень цього органу входить видача експертних оцінок та питання співробітництва. Побудова взаємодії між системою кримінальних покарань і системою цивільної охорони здоров'я та соціального захисту з метою сприяння більш ефективної інтеграції засуджених у суспільство — головне завдання згаданого вище органу. У тому числі рада складається з представників неурядових організацій, які виступають як партнери державних і муніципальних органів. Така специфіка міждержавної взаємодії пов'язана з давніми традиціями Фінляндії [169, с. 60].

Основна кількість засуджених, згідно з чинним законодавством Фінляндії, звільняється достроково під «чесне слово». Отже, близько 70 % засуджених у тюремних камерах проводять менше півроку. Таїланд продемонстрував світу оригінальний підхід до перевиховання злочинців та подолання негативних тенденцій їх відчуження від

суспільства. Раз на рік у цій країні протягом семи днів у в'язницях проводиться акція, що отримала назву «Відкриті двері». У цей період ув'язнені можуть необмежено спілкуватися з родичами і близькими. Цей експеримент проводиться вже кілька років і за відгуками фахівців така практика позитивно впливає на зниження рівня рецидивної злочинності, що фіксується у Таїланді [69, с. 253].

Цікавою є введена «негативна процедура відбору ув'язнених для умовно-дострокового звільнення» у Бельгії. Ця процедура переінакшила тягар доказування того, що злочинець виправився, вимагаючи від тюремної адміністрації перераховувати причини, чому для конкретного засудженого не можна рекомендувати умовно-дострокове звільнення. Активні зусилля шведських психологів сьогодні направляються на обґрунтування критеріїв застосування умовно-дострокового звільнення, адже при значному поширенні в цій країні такого інституту, при прийнятті відповідного рішення, завжди особлива увага звертається не на поведінку засудженого в установі покарання, а на прогноз можливості його пристосуватися до суспільства після звільнення [141, с. 68].

Підбиваючи підсумок викладеному, можна зазначити, що міжнародно-правові документи поступово відходять від регламентації способів досягнення виправлення засуджених, ставлячи в підтримання належного режиму в установах виконання покарань за основне завдання співробітникам цих установ. Ці положення поступово впроваджуються у практику виконання кримінальних покарань європейських країн, де штатні працівники установ переважно виконують функції підтримання режиму. Стосовно здійснення впливу на засудженого, то його переважно здійснюють співробітники соціальних служб, які не віднесені до атестованих співробітників установ і відокремлені від адміністрації. Крім того, ця діяльність має саме соціальний характер, а не соціально-виховний, як про це зазначає вітчизняний законодавець.

Незважаючи на відсутність у законодавстві великої кількості країн поняття «соціально-виховна робота» та посилення на роботу соціальну, варто зауважити, що «європейська» модель соціальної роботи із засудженими увібрала базові основні елементи тієї форми соціально-виховної роботи, що здійснюються в наших УВП. У багатьох

країнах соціальна робота проводиться за такими напрямками: вивчення особистості засудженого, виявлення наявних у нього соціальних проблем і надання допомоги в їх вирішенні, сприяння у навчанні та працевлаштуванні, організація дозвілля, відновлення соціально корисних зв'язків, сприяння в наданні медичної допомоги.

Усе викладене дозволяє зробити ряд узагальнень.

1. Важливим є визначення та врахування існуючої в зарубіжних країнах парадигми сутності виконання кримінальних покарань, зміна якої знайшла своє відображення і в самих міжнародних документах останніх часів. З другої половини ХХ ст. гуманістична спрямованість реформ пенітенціарних відносин стала основною причиною збільшення кількості прихильників ідеї «нового соціального захисту».

Актуальним для нашої країни є положення, що гуманного середовища існування неможливо досягти, не створивши спочатку нормальні (природні) умови життя для людини: безпечне існування, якісне, повноцінне харчування, безперешкодне отримання інформації, отримання належної медичної допомоги, більш-менш комфортні побутові умови, тактовне поведіння з боку персоналу пенітенціарної установи, впровадження чіткої організації режиму. Слід зазначити, що прихильниками «реінтеграційної» моделі «гуманне середовище проживання» розглядається не тільки як основний засіб соціальної реабілітації, а і як загальна умова реалізації інших засобів виправлення засуджених: навчання правилам поведінки в суспільстві, релігійно-моральне виховання, лікування від наркоманії та алкоголізму, психотерапія з метою вирішення особистісних психологічних проблем, зміна певних рис характеру і, у цілому, особистісного зростання (особливо при одночасному залученні до суспільно корисної професійної праці), професійного і загальноосвітнього навчання.

2. Базуючись на огляді міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду проведення соціально-виховної роботи та подібних видів діяльності, слід вказати на об'єктивну необхідність та можливість упровадження деяких міжнародно визнаних елементів соціально-виховної роботи:

а) закріпити на законодавчому рівні формування в кожній установі соціально-виховної комісії, до складу якої включити начальника

виправної установи (голова), фахівців із соціально-виховної роботи (на громадських засадах), вихователів, помічників і представників засуджених (за дорученням). Соціально-виховній комісії необхідно надати повноваження запрошувати діячів мистецтв і культури, представників юридичних служб чи інших осіб, які сприяють ресоціалізації осіб, що відбувають покарання, для проведення з ними зустрічей, лекцій та бесід. Встановити обов'язкову мінімальну кількість таких заходів на рік. Залучення до такої роботи громадськості дозволить розвантажити персонал соціально-виховної служби установи, а заходи матимуть не формальний, а реальний вплив на засуджених (практика Італії);

б) доцільним видається запозичення окремих елементів практики Швейцарії щодо засуджених до довічного позбавлення волі в Україні. В установах, де засуджені відбувають покарання в одиночних камерах і між собою не спілкуються, проведення ряду форм і методів соціально-виховної роботи фактично неможливе. Необхідно створити централізовані служби соціально-виховної роботи з «довічниками». На співробітників установ виконання покарань функції соціальної допомоги не покладати. Соціальні працівники можуть співпрацювати зі службами поза виправними установами, а також налагоджувати регулярне відвідування УВП з метою вирішення соціальних проблем засуджених;

в) упровадження елементів практики прийняття Соціального кодексу (Німеччина) шляхом видання відомчого нормативного акта Міністерства юстиції України спільно з Міністерством праці і соціальної політики. Це допоможе системно підійти до вирішення складного і розгалуженого питання здійснення соціально-виховної роботи. Такий кодекс дозволить викласти в одному нормативно-правовому акті цілісну систему норм у цій сфері, включаючи й міжнародні надбання;

г) при організації соціально-виховної роботи із засудженими слід враховувати і ставлення до цього напрямку діяльності соціально дезорганізованих осіб. При цьому варто передбачати шляхи залучення та можливості участі і таких груп засуджених у соціально-виховній роботі в установі.

ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

2.1. Нормативне регулювання форм та методів соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі

Розглянувши питання цілей та завдань соціально-виховної роботи із засудженими необхідно знайти найбільш ефективні шляхи та методи їх досягнення. Інакше кажучи, якщо при визначенні цілей потрібно відповісти на запитання: чого потрібно досягти, то наступне виникає запитання: як найбільш раціонально досягти мети. Отже, виникає потреба у застосуванні арсеналу методів та форм, що забезпечують досягнення поставлених цілей.

Торкаючись питання форм і методів соціально-виховної роботи в установах виконання покарань, варто зазначити, що цей компонент у спеціальній літературі знаходиться лише на стадії становлення: нині взагалі відсутні наукові дослідження з цього питання, а практика виконання покарання у виді позбавлення волі також свідчить про існуючу плутанину та невизначеність. Саме тому можна лише схвалити прагнення законодавця окреслити форми та методи соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі у КВК України. Але аналіз відповідних положень КВК України показує недосконалість правового регулювання розглядуваної проблеми, що лише негативно впливає на практику реалізації існуючих нормативних положень. Так, ст. 124, що має назву «Основні напрями, форми і методи соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі»,

фактично обмежується загальним визначенням лише напрямів (а точніше — видів) суто виховної роботи, а також форм соціально-виховної роботи: «1. У колоніях проводиться моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню їх на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності. 2. Соціально-виховна робота із засудженими організовується в індивідуальних, групових і масових формах на основі психолого-педагогічних принципів і методів».

Як видається, саме наведене дещо «усічене» законодавче визначення форм і методів соціально-виховної роботи із засудженими у поєднанні з невизначеністю цього поняття призвели до певною мірою викривленого окреслення форм і методів цієї діяльності, їх ототожнення з іншими схожими інститутами. Ряд вчених, розглядаючи форми і методи соціально-виховної роботи, фактично зводять їх до форм і методів роботи виховної. За їх визначенням, методи соціально-виховної роботи — це сукупність засобів педагогічного впливу на мислення, почуття, волю та поведінку засуджених з метою формування і корекції їх свідомості та досвіду поведінки, позитивних особистісних рис і якостей. До методів формування і корекції свідомості належать переконання, наприклад, психолого-педагогічний вибух; методи додаткової мотивації та стимулювання поведінки — заохочення, примус, змагання; методи формування та корекції позитивного досвіду поведінки — вправа, зивання, інструктаж; методи виявлення результатів виховного процесу — спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності, метод узагальнення незалежних характеристик, тестування. Форми соціально-виховної роботи — певна організація педагогічного процесу, яка відповідає змісту і цілям виховання. Залежно від об'єкта впливу форми соціально-виховної роботи поділяються на індивідуальні, групові, масові; залежно від основних напрямів формування особистості, виховання — на соціально-світоглядні, фізичні, трудові, естетичні, моральні, правові; залежно від видів діяльності — трудові, навчальні, громадські, дозвільні форми діяльності. Всі методи та форми впливу на особистість у виховній роботі із засудженими є рівноцінними та повинні застосовуватись у сукупності та системі. На певному етапі педагогічного

впливу той чи інший метод, засіб можуть висуватися на перше місце, але всі вони обов'язково повинні застосовуватись в єдиній системі педагогічних впливів [1, с. 63].

Так само й інші науковці ототожнюють форми соціальної роботи із засудженими із визначеними в КВК України формами соціально-виховної роботи: соціальна робота із засудженими в установах виконання покарань організовується в індивідуальних і групових формах [31, с. 187–188; 32, с. 204–205; 129, с. 82]. На думку О. В. Дзюмана, суперечливим аспектом діяльності пенітенціарних установ є те, що відповідно до ч. 2 ст. 124 КВК України соціально-виховна робота із засудженими організовується на основі психолого-педагогічних принципів і методів, у той час як теорія та практика соціальної роботи має у своєму арсеналі власні принципи і методи роботи [53, с. 34–36].

Не визначеною залишається ця проблема і для практичних працівників. Так, під час анкетування у ході нашого дослідження персоналу було запропоновано обрати відомі їм форми та методи проведення соціально-виховної роботи. Переважна більшість засуджених (близько 82 %) на питання стосовно заходів, які проводяться в колонії у межах соціально-виховної роботи, не змогли надати відповідь; 11 % вказали на виступи представників громадськості, запрошених фахівців; 7 % — на індивідуальні бесіди з представниками адміністрації. Стосовно форм її проведення — майже 90 % вказали на масову форму, хоча при цьому і не змогли у ході бесід пояснити, чим вона відрізняється від форми групової. І подібний підхід викликає багато запитань, оскільки на думку фахівців серед інших форм соціально-виховної роботи, передбачених ч. 2 ст. 124 КВК України, найефективнішою є індивідуальна форма, котра організована на основі психолого-педагогічних принципів і методів. Це пов'язано, насамперед, із тим, що саме індивідуальний підхід до засуджених дозволяє враховувати всі обставини, які виникають у період відбування покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк [158, с. 137–142].

Відповіді персоналу в цілому підтвердили припущення про неознаність з методами соціально-виховної роботи, хоча з відповідей витікає прагнення створити враження про наявність інформації хоча б стосовно її форм. Так, майже всі працівники (92 %) вказали, що в установі мають місце усі передбачені законом форми роботи —

групові, масові та індивідуальні. Водночас перелік фактично здійснюваних заходів обмежується концертами, лекціями, релігійними заходами та спілкуванням з представниками громадських та державних установ й організацій. Тобто у підсумку можемо стверджувати про поверховість соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі в установах виконання покарань та відсутністю чіткої обізнаності з формами і методами впровадження такої діяльності. Для подальшого розвитку соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі необхідні зміни до чинного кримінально-виконавчого законодавства (цю позицію підтримали 54 % опитаних нами респондентів з числа працівників), вимагаються додаткові інструкції, положення (62 %), а також методичні рекомендації (76 %). Особливу увагу персонал звертав на наявність прогалин у правовому регулюванні соціально-виховної роботи із засудженими окремих категорій (зокрема, засудженими до довічного позбавлення волі, іноземців, інвалідів тощо).

Відсутня й чітка система підготовки персоналу за напрямом «соціально-виховна робота із засудженими». Так, працівники навчальних закладів ДПіТС України (зокрема, Чернігівського юридичного коледжу та Білоцерківського училища професійної підготовки ДПіТС України) стверджують, що навчальним планом підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» з напряму підготовки 6.030401 «Право» передбачено вивчення дисципліни «Соціально-виховна робота» на 4 курсі у 7–8 семестрах. Планом передбачено 4 кредити, що становить 144 години, з них відведено на: лекції — 28 годин, семінарські заняття — 12 годин, практичні заняття — 32 години. На самостійну та індивідуальну роботу припадає 72 години. Навчальна програма нібито орієнтує курсантів на отримання систематизованих теоретичних знань та практичних навичок щодо застосування педагогічних форм і методів роботи із засудженими з метою здійснення на них цілеспрямованих індивідуальних, групових і колективних виховних впливів, у результаті чого вони повинні їх знати та вміти застосовувати на практиці. Однак аналіз змісту навчальних модулів доводить, що вони присвячені суто вихованню засуджених. Крім того, названа дисципліна є вибірковою складовою частиною освітньо-професійної програми циклу професійно орієнтованих дисциплін. Тобто

проголошений високий рівень підготовки працівників установ виконання покарань викликає певні сумніви вже виходячи з аналізу процесу їх навчання [195, с. 238].

Усе наведене у підсумку негативно відбивається на практичній реалізації соціально-виховної роботи із засудженими в установах виконання покарань.

Як бачимо, надати відповіді на всі ці запитання мав би вже згаданий наказ Міністерства юстиції України від 4 листопада 2013 р. № 2300/5 «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими», оскільки його прийняття базувалося на необхідності досягнення мети «нормативного забезпечення процесу організації соціально-виховної та психологічної роботи з особами, засудженими до позбавлення та обмеження волі» [150]. Натомість у ньому містяться, фактично, лише чотири документи, у жодному з яких про такий порядок нічого не згадується: Положення про відділення соціально-психологічної служби; Положення про дільницю карантину, діагностики і розподілу засуджених; Положення про самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі; Типові посадові обов'язки психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора.

Поверховий аналіз норм КВК України може створити враження, що відсилка до психолого-педагогічних принципів і методів, яка має місце у тексті ст. 124 цього Кодексу, нібито спрямована на створення умов для максимальної індивідуалізації соціально-виховної роботи із засудженими та надання їй суб'єктам можливості застосовувати творчий підхід в обранні необхідних форм і методів. Але це не може служити обґрунтуванням недоцільності правового закріплення вихідних засад подібних видів діяльності в установах виконання покарань, оскільки нормативна визначеність завжди має вагоме значення для забезпечення ефективності та життєдіяльності правових інститутів. У вирішенні вказаного завдання важливе місце належить саме науці кримінально-виконавчого права, покликаній визначити межі правового регулювання соціально-виховної роботи та розробити конкретні рекомендації стосовно доцільності прийняття відповідних нормативних актів [166, с. 6–7]. Йдеться не про вичерпне окреслення усіх без винятку можливих методів соціально-виховної роботи (це є не лише недоцільним, а й неможливим), а визначення їх осно-

вних видів, як свого часу це було зроблено в Республіці Білорусь, де на рівні відомчих нормативних актів закріплено перелік основних методів впливу на засуджених: переконання, приклад, навіювання, вибух (загострення внутрішнього конфлікту), привчання, заохочення, змагання, критика, примус, вимога, вправа. Стосовно сутності цих методів та особливостей застосування — це питання «віддано на відкуп» науковим психолого-педагогічним рекомендаціям [120].

Таким чином, правове визначення основних методів і форм соціально-виховної роботи із засудженими в установах виконання покарань є доцільним. Тим більше, що загальне правове регулювання суспільних відносин, які постають при виконанні (відбуванні) покарань у виді позбавлення волі, саме і полягає в упорядкуванні, організації кримінально-виконавчих відносин шляхом створення, доповнення, зміни чи відміни юридичних норм, які містяться загалом у чинному КВК України та в окремих підзаконних нормативних правових актах [124]. Це викликано також і необхідністю дотримання принципу законності при виконанні покарання у виді позбавлення волі (ст. 5 КВК України).

Історичний розвиток підходів до організації роботи їх засудженими показує, що проблема правового регулювання та нормативного закріплення цієї сфери діяльності завжди визнавалась актуальною, з огляду на те, що у радянський період видання методичних рекомендацій з різних напрямів роботи із засудженими було постійною та визнаною практикою. Усі аспекти, що створювали ускладнення для працівників місць позбавлення волі, з часом знаходили вирішення у нормативних чи методичних документах. Як приклад слід згадати Методичні рекомендації з комплексного планування виховної роботи із засудженими (1975 р.), Методичні рекомендації з організації поза-класної виховної роботи з учнями-засудженими у загальноосвітніх школах (1976 р.), Методичні рекомендації по організації роботи з особами, які відмовляються від суспільно корисної праці у виправно-трудових установах (1976 р.), Методичні рекомендації з організації морального виховання засуджених до позбавлення волі (1977 р.), Методичні рекомендації по диференційованому підходу до засуджених молодіжного віку при організації їх перевиховання (1977 р.), Методичні рекомендації по вивченню малих груп засуджених (1978

р.) та багато інших [39]. Незважаючи на те, що керівництво ДПтС України постійно звітує про удосконалення нормативно-правової бази у сфері регулювання процесу виконання кримінальних покарань, в Україні ж нині не існує жодного нормативного акта, який би визначав порядок проведення соціально-виховної роботи із засудженими навіть у загальному виді, що також не впливає позитивно на стан організації цієї діяльності.

Для усвідомлення форм та методів соціально-виховної роботи передусім потрібно розглянути значення термінів «форма» та «метод» у загальному розумінні. Як уже було зазначено, форма (від лат. *forma* — вигляд, образ) [179, с. 437] будь-якого явища — спосіб зовнішнього виразу, змісту, відносно стійка визначеність зв'язку елементів змісту та їх взаємодії, тип та структура змісту [4, с. 30]. Це зовнішній вияв конкретних дій, які здійснюються суб'єктами соціально-виховної роботи для реалізації поставлених перед ними завдань, видимість, зовнішній бік чого-небудь, що не відображає суті справи; спосіб здійснення, виявлення будь-якої дії. У свою чергу «метод» у загальному значенні означає спосіб досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність, прийом практичного здійснення чого-небудь [179, с. 235]. Метод визначається як спосіб впливу на певний об'єкт [226, с. 617], як спосіб чи прийом здійснення чого-небудь. Виходячи з цього, під методами будь-якої діяльності слід розуміти способи, прийоми, засоби, що використовуються для досягнення поставленої мети і становлять зміст цієї діяльності. Метод, як правило, виражається у певній формі [81, с. 97]. Усе це стосується і соціально-виховної роботи із засудженими.

Як уже зазначалося, за КВК України соціально-виховна робота із засудженими організовується в індивідуальних, групових і масових формах на основі психолого-педагогічних принципів і методів. Такий розподіл зумовлюється відмінностями між чисельністю засуджених, їх участю у вирішенні поставлених завдань, характером зв'язків між ними, характером спілкування.

Найбільш поширеною формою соціально-виховної роботи із засудженими в установах виконання покарань є групова форма, що полягає у розподілі засуджених на групи для розв'язання чи розгляду однакових або різних завдань. Це зумовлено рядом чинників, але

головним з них є специфіка організації процесу виконання покарання у виді позбавлення волі, що виявляється у постійному перебуванні утримуваних осіб у складі певних колективів (групи, відділення, бригади тощо). Значний вплив на поширення обрання саме цієї форми роботи здійснює й визначений штатний розклад установи, відповідно до якого один працівник соціально-виховної роботи вимушений опікуватись за найкращих обставин 70–100 засудженими одночасно (у ряді випадків їх число зростає удвічі чи утричі через значний некомплект персоналу).

Безперечно, групова форма соціально-виховної роботи здатна впливати на особистий психічний та інтелектуальний розвиток і дозволяє як враховувати індивідуальні особливості учнів, так і формувати їх. Групова форма є засобом «соціально-виховного навчання», завдяки якому може бути закладена основа для подальшого функціонування індивіда у соціумі. При виконанні завдань у складі групи створюються умови для формування та розвитку комунікативних якостей, здібностей до саморегуляції, становлення особистісних взаємовідносин. Крім того, групова робота надає можливості для своєчасного подолання труднощів, формування адекватної самооцінки, сприяє підвищенню мотивації людини, активізації навчально-пізнавальної діяльності, формуванню необхідних умінь [140, с. 5]. Натомість, для того щоб групова форма соціально-виховної роботи виявилась реально ефективною, слід дотримуватися певних правил її організації. Перш за все це стосується порядку розподілу засуджених на групи, оскільки при цьому мають братися до уваги індивідуальні особливості кожної особи [216, с. 189], а також їх чисельності (психологічними дослідженнями доведено, що комфортний мікроклімат для розумової діяльності створюється в групах по 4–6 осіб) [193]. Загалом дослідження групової роботи дозволило фахівцям виокремити п'ять ключових елементів, необхідних для її організації: позитивний взаємозв'язок, індивідуальна відповідальність, стимулююча взаємодія, тотожні соціальні навички, процес групової роботи [86, с. 57–58].

Яким же чином забезпечується впровадження зазначених напрацювань у практику діяльності установ виконання покарань? Проведений нами аналіз показав, що серед засуджених до позбавлення волі

групова робота організовується та проводиться таким чином. Групи спеціально не підбираються, а заходи впроваджуються для всіх вільних від роботи у призначений час засуджених відділення або навіть декількох (якщо начальник відділення керує ними усіма одночасно). Стосовно безпосередньо формування колективу відділення, то воно не вирізняється одноманітністю застосування якогось одного підходу, і це незважаючи на те, що саме однорідність груп є однією з основних умов ефективності такого виду роботи. У Методичних рекомендаціях ДДУПВП щодо класифікації засуджених та її врахуванні при формуванні відділень соціально-психологічної служби та організації індивідуально-профілактичної роботи з різними категоріями засуджених вказується, що при формуванні відділень доцільно виходити із таких класифікаційних критеріїв: кримінально-правові; особистісні, тобто психолого-педагогічні; соціально-демографічні (вік, рівень освіти, соціальний стан, рід занять до засудження тощо); медичні. При цьому визначальним критерієм повинен бути особистісний, оскільки поведінка засуджених визначається насамперед типом особистості, виразністю особистісних якостей [110, с. 15–24].

За вказаними Методичними рекомендаціями відповідно до кримінально-правової характеристики слід враховувати характер вчиненого злочину та криміногенну зараженість особистості (тобто глибину і стійкість антисуспільної спрямованості особистості). Залежно від характеру вчиненого злочину (склад, мотив та засоби вчинення) пропонується виділяти групи осіб, засуджених за: а) корисливі злочини — крадіжка, шахрайство та деякі інші кримінальні способи заволодіння чужим майном без застосування насильства; б) агресивні (насильницькі) некорисливі злочини — це усі види кримінальної агресивної поведінки, крім тієї, яка має корисливу мету. Серед них у першу чергу виділяються: агресивні злочини проти життя, здоров'я та статевої недоторканності, честі та гідності особи; насильницькі дії, що кваліфікуються в законі як зазіхання на державу, громадську думку, громадський порядок і порядок управління. Агресивна поведінка може здійснюватись без фізичного або психічного насильства (вандалізм, посягання на честь, гідність, волю та інші права людини); в) корисливо-насильницькі злочини — бандитизм, грабежі, розбої, вимагання тощо; г) економічні злочини — корисливі зазіхання на чуже

майно, які проявляються в розкраданні цього майна шляхом привласнення, розтрати та зловживання службовим становищем, а також інші корисливі злочини службовців та підприємців; д) неагресивні злочини — правопорушення у галузі правосуддя, порядку управління, громадського порядку та громадської безпеки тощо. До цієї групи злочинів належать злочини, вчинені з необережності. Залежно від криміногенної зараженості засуджених рекомендується виділяти:

а) послідовно-криміногенний тип — формується в мікросередовищі, де норми моралі і права систематично порушуються. Злочин витікає зі звичного стилю поведінки і обумовлюється стійкими анти-суспільними поглядами, установками та орієнтаціями суб'єкта. Як правило, ситуація вчинення злочину активно створюється такими особами. Стосовно цих осіб можна з більшою мірою достовірності прогнозувати негативну поведінку в місцях позбавлення волі, прагнення пристосувати у своїх інтересах інших засуджених;

б) ситуативно-криміногенний тип характеризується порушенням моральних норм та вчинення правопорушень незлочинного характеру; формується та діє в суперечливому мікросередовищі. Злочин у значній мірі обумовлений несприятливою соціально-економічною, моральною та правовою ситуацією (знаходження в злочинному формуванні, конфлікти з іншими особами тощо). До злочину таку особу призводить його мікросередовище та попередній спосіб життя, закономірним розвитком якого є ситуація вчинення злочину. Поведінка таких засуджених суперечлива. Вони діють в основному стихійно. У цьому типі переважають особи, які зловживають алкоголем, наркотичними засобами;

в) ситуативний тип — це засуджені, які вчинили злочин під вирішальним впливом ситуації, у деякій мірі для них незвичної і у якій іншими суб'єктами порушуються встановлені норми поведінки. Аморальні елементи свідомості і поведінки такої особистості виражені незначно. У той же час такі засуджені можуть виправдовувати свою і чужу протиправну поведінку, оскільки не знають правомірних і моральних засобів вирішення конфліктів.

При здійсненні класифікації засуджених за їх соціально-психологічною (особистісною) характеристикою, ДДУПВП пропонується враховувати такі критерії, як: рівень суспільної небезпеки; сформо-

ваність правосвідомості та рівень моральної занедбаності; ставлення до умов відбування покарання; наявність або відсутність лідерських якостей. Виходячи зі ступеня виразності в особистості засудженого вказаних властивостей, умовно виділяють шість класифікаційних груп засуджених і, відповідно, пропонуються рекомендації щодо диференційованого виправного впливу на них.

До першої групи ДДУПВП належать засуджені з позитивною соціальною установкою, сильним типом особистості, лідерськими якостями. Характерними рисами цього типу особистості є: достатньо високий рівень інтелекту, що дозволяє здійснювати надійний контроль над емоціями; висока стійкість структури особистості; прагнення до організаторської діяльності; високий рівень мотивації, спрямованої на досягнення цілі; відсутність виражених агресивних тенденцій; розвинуте почуття соціальної чуйності; товариськість; спроможність до швидкого пристосування до навколишнього середовища та оточуючих; позитивне ставлення до праці.

Друга класифікаційна група — це засуджені, які мають потенційно позитивні соціальні установки, слабкий тип особистості. Вони конформні, легко піддаються чужому впливу, лідерські риси в них відсутні. Характерологічні риси цієї категорії в основному збігаються з першою групою, відрізняючись від неї наявністю таких якостей, як завищена оцінка власних чеснот, соціальна наївність.

Третя класифікаційна група включає засуджених, які не мають виражених особистісних якостей (так зване «болото»). Приблизно кожен третій представник цієї групи характеризується наявністю стійко виражених психічних відхилень від норми. Вони можуть виявлятися у перекрученому сприйнятті дійсності, виникненні ідеї переслідування, що за певних умов може супроводжуватися неадекватними поведінковими реакціями аж до криміногенних.

У четверту групу об'єднуються засуджені, які мають асоціальні установки, слабкий конформний тип особистості, без чітко виражених задатків лідерства. Для представників цього типу характерною називається наявність психічних відхилень, що ускладнюються наявністю таких якостей: схильність до вживання алкоголю, що нерідко призводить до значної алкогольної зміни особистості; погано стримуваної імпульсивності в поведінці; неприйняттям і ворожим став-

ленням до існуючих соціальних норм; нездатністю регулювати конфліктні ситуації за допомогою примирення; цинізмом, упередженим ставленням до оточуючих.

П'яту класифікаційну групу складають засуджені з асоціальними установками, сильним типом особистості. Характерними рисами представників цієї групи є: егоцентризм; стійка схильність до порушення вимог; злочинність; низька соціальна чуйність; упереджене ставлення до оточуючих. Засуджені цієї групи, як правило, рідко допускають грубі порушення режиму, ведуть дещо відокремлений спосіб життя, піддаються впливу неформальних лідерів як позитивної, так і негативної спрямованості.

Шоста класифікаційна група включає засуджених, які мають асоціальні установки, сильний тип особистості з об'єктивними задатками лідерських якостей та прагнуть до заняття високого соціального статусу в неформальних групах. Домінантними рисами представників цього типу є: занепокоєність проблемою власного авторитету; крайній егоцентризм; стійка схильність до порушення існуючих соціальних норм; злочинність; підвищена збуджуваність; імпульсивність; низька соціальна чуйність.

Працівникам соціально-психологічної служби рекомендується прагнути до об'єктивної та всебічної оцінки індивідуальних особливостей засудженого, використовувати для цього повсякденне і цілеспрямоване спостереження, включаючи виявлення його соціального оточення. При розподілі засуджених рекомендується знаходити оптимальне співвідношення між засудженими різних класифікаційних груп. Однак вказується на небажаність формування відділень, зокрема, лише з осіб однакового віку та зі схожим кримінальним минулим, оскільки це може призвести до групової замкненості та формування серед них негативних ціннісних орієнтацій. Із цією тезою ми не можемо погодитись, оскільки у разі проведення соціально-виховної роботи у груповій формі саме на основі відділення, її ефективність збільшиться за умови створення максимально тотожних за своїми особистісними якостями груп.

Та, на жаль, на практиці головним чинником для направлення засудженого до відповідного відділення була й залишається саме трудова кваліфікація, а це ускладнює роботу із засудженими. На

практиці кожне відділення, як правило, містить від 80 до 100 засуджених до позбавлення волі. Крім того, засуджені усередині кожного відділення розміщуються згідно з «казарменою системою», тобто вони повинні «зайняти усі вільні місця». Таким чином, засуджені проживають у приміщеннях на зразок гуртожитків по 12–25 осіб в кожній окремій кімнаті (!). Як правило, проживають вони певними трудовими бригадами для зручності виведення їх на виробничу зону. Іноді, якщо установа передбачає наявність декількох відділень соціально-психологічної служби (а це насамперед залежить від наявності або відсутності в УВП будівель, споруд), ці відділення формуються із осіб працюючих (так звані «локалки робочих») та непрацюючих осіб («локалки ледарів»). Така «класифікація» засуджених у колоніях, як уявляється, нічим особливо не відрізняється і за кількістю, і за способом розміщення осіб від класифікації засуджених, яка існувала в радянській системі та мала назву «загінної системи». Нагадаємо, що суть цієї системи розподілу зводилась до класифікації колективу засуджених у колонії, на загони, бригади з метою успішного виконання виробничого плану [105, с. 139–140]. За наведених обставин групова форма соціально-виховної роботи із засудженими, що, як уже неодноразово зазначалось, має орієнтуватися на створення умов формування у засуджених відповідних компетенцій, не може бути ефективною.

Як видається, для забезпечення необхідного рівня соціально-виховної роботи, слід здійснювати формування відділень на підставі розподілу засуджених на групи саме з огляду на схожість їх особистісних якостей. Спроба запровадження саме такого підходу була здійснена ДДУПВП у 2000 р., однак не набула поширення. Зокрема, пропонувалось створювати відділення трьох категорій: категорія «А» — для утримання засуджених зі стійкою негативною поведінкою, високим ступенем суспільної небезпеки; категорія «Б» — для утримання засуджених з нестійкою поведінкою, середнім ступенем соціальної небезпеки; категорія «В» — для утримання засуджених зі стійкою позитивною поведінкою, низьким ступенем соціальної небезпеки.

У відділенні категорії «А» рекомендувалось утримувати засуджених із високим ступенем соціальної небезпеки та соціально-педаго-

гічною занедбаністю, які прагнуть до продовження злочинної діяльності, що потребує посиленого контролю за їх поведінкою. Це особи, що схильні до злочинної діяльності, вони шукають умови та обставини для реалізації своїх злочинних задумів. Їх погляди формуються в мікросередовищі, де норми моралі і права систематично порушуються; злочин впливає зі звичного стилю поведінки й обумовлюється стійкими антигромадськими поглядами. Такі засуджені негативно ставляться до праці та інших людей, вони задовольняють свої потреби через скоєння правопорушень. Відхилення від соціальної норми захоплюють свідомість та психіку особистості таких засуджених. Характерні риси цієї групи засуджених: висока криміногенна зараженість; агресивність; стійка схильність до порушення існуючих соціальних норм; упереджене негативне ставлення до оточуючих; низька соціальна чуйність; занепокоєність проблемою власного авторитету; егоцентризм; підвищена збуджуваність; імпульсивність; прагнення до організаторської діяльності, виражене прагнення маніпулювати іншими; незалежність суджень; рішучість, схильність до ризику.

У відділенні категорії «Б» передбачалось тримання засуджених із частковою кримінальною зараженістю, у яких відсутні стійкі моральні засади. В особистості таких засуджених поєднується дотримання ними ряду соціальних норм та прояви злочинної поведінки. Такі засуджені не ототожнюють себе ні з цінностями та мораллю суспільства в цілому, ні з антисуспільними цінностями злочинного світу. Злочини, які вчиняють такі особи, є результатом негативного орієнтування особистості, яке обумовлює вибір середовища спілкування та безпосереднього варіанта дій за наявності підбурювання та прикладу негативної поведінки. Більшість таких осіб скоюють злочини у вигляді крадіжок власності, шахрайства та ін. Злочини цих осіб значною мірою обумовлені несприятливою соціально-економічною, моральною та правовою ситуацією (перебування в злочинному формуванні, конфлікти з іншими особами і т. п.). До злочину таких осіб призводить їх мікросередовище і весь попередній спосіб життя. Злочинний намір виникає інколи раптово, але наслідки, як правило, бувають тяжкими. Часто злочини пов'язані з пияцтвом та наркоманією. Характерні риси цієї групи засуджених: погано стримувана імпульсивність у поведінці; неприйняття повною мірою існуючих соціальних норм; нездатність

регулювати конфліктні ситуації примирливо; цинізм; тривожність, занепокоєння, що провокують запальність і конфліктність; постійна готовність до конфліктних ситуацій (навіть через незначний привід); недовірливість стосовно оточуючих; схильність до вживання алкоголю, що нерідко призводить до значної алкогольної зміни особистості.

У відділення категорії «В» пропонувалось розподіляти засуджених, у яких відхилення від соціальної норми є тимчасовими або випадковими та нерідко суперечать загальній спрямованості особистості. Злочини такими особами були вчинені під впливом ситуацій, зовнішніх обставин, до яких вони не були готові або не знали правомірних та моральних способів вирішення конфліктів і проблем. Деякі з них не бачили незлочинного виходу зі скрутного положення в силу інтелектуальної недостатності, легковажності, боягузтва, втрати надії або смутку. Внаслідок тривалого нервового напруження (пригніченості, відчаю і т. п.) або психічного відхилення завжди витримана людина могла проявити запальність, грубість, тобто відхилення від моральної норми. Такі відхилення могли бути викликані і тиском кримінального оточення. Серед цих засуджених є особи, які бачили інший незлочинний вихід із ситуації, яка склалася, вони володіли достатнім спокоєм, щоб зважити можливості вирішення проблем, але не володіли достатньою енергією, щоб своєчасно використати незлочинний вихід зі складного становища (особи пасивні, невольові, соромливі, байдужі ті, що не поважають суспільні інтереси та ін.). Характерні риси цієї групи засуджених: відсутність виражених агресивних тенденцій; розвинуте почуття соціальної чуйності; соціальна наївність; спроможність здійснювати контроль над емоціями; товариськість; позитивне ставлення до праці.

Як видається, саме означений підхід до створення подібних колективів засуджених і полегшував би проведення з ними соціально-виховної роботи. ДДУПВП водночас пропонував і різні форми роботи із засудженими, залежно від виду відділення: у відділеннях категорії «А» соціально-виховна робота відбувалася в індивідуальному порядку, у відділеннях «Б» — у групових формах у межах локальної дільниці відділення; у відділеннях категорії «В» — у масових формах за межами локальної дільниці відділення (клуби, спортмайданчики, спеціально обладнані кімнати).

При обранні тієї чи іншої форми або методу соціально-виховної роботи слід мати на увазі й специфіку окремих категорій засуджених в установах виконання покарань, зокрема, за критерієм «уразливості». Особливими категоріями засуджених, які мають специфіку постпенітенціарної соціалізації і, відповідно, потребують ще більшої уваги як на етапі підготовки їх до звільнення, так і постпенітенціарного супроводу, ДПтС України визнає неповнолітніх, жінок, осіб похилого віку, засуджених, які ВІЛ-інфіковані та хворі на туберкульоз [137, с. 16].

В останні роки все більше неповнолітніх засуджених, які відбувають покарання у виховних колоніях, мають відхилення в розумовому, фізичному і психічному розвитку. Так, від 57 % до 76 % неповнолітніх злочинців мали психічні аномалії. Йдеться не про хворобливі стани, а про граничні психічні аномалії, тобто такі відхилення у розвитку психіки, що не перешкоджають неповнолітньому нести відповідальність за свої вчинки. Найбільш поширеними психічними аномаліями є: психопатичний розвиток та психопатії (59,6 %); залишкові прояви органічного ураження мозку та інтелектуальна недостатність (44 %) [104, с. 54–55]. Значна кількість неповнолітніх мають високий рівень соціальної та педагогічної занедбаності, є соціально дезадаптованими. Це виявляється в порушенні норм моралі і права, в асоціальних формах поведінки і деформації системи внутрішньої регуляції, ціннісних орієнтаціях, соціальних настанов, соціального розвитку. Їх поведінці дуже часто властива імпульсивність, спонтанність, агресивність. Частина неповнолітніх засуджених мають схильності до вживання алкоголю, інших психоактивних речовин. Якщо вже сформовану залежність від ін'єкційних наркотиків має невеликий відсоток засуджених, то токсикоманія та зловживання алкоголем і, з точки зору підлітків, «легкими наркотиками» (марихуана, таблетовані психостимулятори тощо) є більш поширеними явищами. Як наслідок вживання психоактивних речовин — частина вихованців мають зниження інтелекту та інші проблеми, пов'язані з органічним ураженням головного мозку. Високий відсоток підлітків виховувались у сім'ях без батьків (сироти, напівсироти) або в неблагополучних сім'ях, багато з них втратили соціально корисні зв'язки, або ж такі зв'язки є нестійкими. Багато неповнолітніх до потрапляння у колонію

проживали в закладах державної опіки (інтернатах) або закладах соціального захисту дітей тимчасового перебування (притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей). Ці заклади через специфіку побудови роботи з дітьми, режим тощо також не дають можливостей для належної соціалізації і підготовки до самостійного життя, формують пристосувальницьку, несамостійну модель поведінки, коли вихованець чи вихованка знає, що персонал повинен забезпечити його/її всім необхідним для життєдіяльності. Деадаптованим підліткам притаманна нерозвиненість функції прогнозу. Більшість із них не прогнозують майбутнє, не мають навичок аналізу та, відповідно, не враховують свій минулий життєвий досвід, живучи сьогоднішнім днем: «Звільнюся, тоді й буду думати і планувати своє життя, а зараз навіть?»). Усе зазначене вище ускладнює процес формування необхідних компетенцій у вихованців колоній для неповнолітніх до звільнення та вимагає врахування всіх цих обставин під час оцінки потреб засудженого та складання індивідуального плану роботи із ним [137, с. 17].

Жінки складніше адаптуються до життя на свободі, оскільки переважна їх більшість не має куди повертатися, втратили сім'ю, зв'язки з дітьми, інші соціальні зв'язки. Жінки у переважній більшості значно болючіше переживають розлучення із сім'єю та її розпад, а оскільки саме на жінці часто лежить відповідальність за родину та дітей, факт її ув'язнення може спричинити серйозні проблеми не лише для неї, а й для всіх членів її родини. Сім'я частіше за все відіграє роль стримуючого фактора, що підтримує позитивну поведінку жінки як у межах колонії, так і після звільнення. Засуджена жінка, у якої сім'я збереглась, активніше вирішує питання влаштування свого життя на волі і рідше вчинює повторні злочини. Багато жінок, які відбувають покарання, не вміють адекватно оцінювати свої можливості, що обумовлюється завищеною або заниженою самооцінкою. Перебування в місцях позбавлення волі викликає у жінок комплекс психічних станів у вигляді туги, фрустрації, відчаю, безнадії. Такі психічні стани в певній мірі впливають на фізичний стан організму, що, у свою чергу, ще більше впливає на психіку. Найтяжчих змін у психіці зазнають ті жінки, які відбули терміни покарання від 5 років і більше [16, с. 24–25].

Варто виокремити становище в ув'язненні вагітних жінок та жінок з новонародженими дітьми. Діти до трьох років перебувають у будинках дитини при двох колоніях (Одеській та Чернігівській). Жінки, які звільняються з місць позбавлення волі, маючи маленьку дитину, мають додаткові труднощі, пов'язані з адаптацією до життя на волі, і потребують особливої підтримки, соціально-психологічного, юридичного супроводу, медичного догляду, а також роботи, спрямованої на попередження відмови від дитини.

Особи похилого віку (в Україні це особи, які досягли пенсійного віку — старші за 60 років жінки та чоловіки) становлять найменшу частку серед усіх засуджених, однак потребують особливих підходів до їх виправлення та ресоціалізації через ряд специфічних особливостей. Як і інші вікові групи засуджених, вони різняться за освітою, трудовим стажем, соціальним та сімейним статусом. При цьому спільним є те, що вони мають, як правило, декілька судимостей та значний «стаж» перебування у місцях позбавлення волі; у більшості з них сформувалась низька культура здорового способу життя і стійкий стереотип безвідповідального ставлення до свого здоров'я (зокрема, велика частка таких осіб зловживають алкоголем, певна частка вживає наркотики) [10, с. 25]; може бути яскраво виражений егоцентризм, негативізм, заперечення норм моралі тощо через вікові особливості; як правило, меншість із таких осіб перебувають у шлюбі. Особи похилого віку з числа неодноразово засуджених, як правило, мають невисокий освітній рівень [159, с. 65].

Окрему категорію засуджених становлять ВІЛ-інфіковані особи, а також ті, що живуть зі СНІДом. Виправлення та ресоціалізація ВІЛ-інфікованих має свої особливості через два додаткових завдання, що стоять перед персоналом установ виконання покарань: по-перше, мотивувати засудженого після звільнення приділяти увагу власному здоров'ю (зокрема, приймати АРВ-терапію після звільнення, у разі такої необхідності, стати на облік до територіального СНІД-центру) та змінити спосіб життя для запобігання передачі інфекції іншим особам, а також власного повторного інфікування. Про статус ВІЛ-інфікованого можуть знати медик установи та психолог (у разі, якщо сам засуджений повідомив йому про свій ВІЛ-статус), відповідно саме на них лежить реалізація вказаних вище завдань. Окрім того, з таки-

ми особами має проводитись додаткова роз'яснювальна робота щодо збереження власного здоров'я та попередження передачі інфекції іншим.

Усі особливості названих категорій засуджених впливають на специфічність необхідних для формування життєвих компетенцій та, відповідно, вказують на визначальні напрями соціально-виховної роботи з ними.

Масова форма соціально-виховної роботи полягає у проведенні заходів одночасно з усіма засудженими установи. Така форма, за визначенням персоналу, доволі часто використовується в місцях позбавлення волі: проводяться богослужіння, концерти та показ відеофільмів на релігійну тематику [52], конкурси спільно з громадськістю [3] тощо. За визначенням ДПтС України, з установами виконання покарань співпрацюють 216 об'єднань громадян, 32 з яких — міжнародні неурядові благодійні організації, 38 організацій всеукраїнського та 146 — регіонального рівня. Більше половини із них (140 організацій) працюють на підставі укладених угод. Безпосередньо відвідують установи та проводять заходи із засудженими 960 представників цих організацій. Протягом поточного року представниками громадських організацій у цілому було здійснено близько 3 тис. відвідувань установ, проведено майже 3,5 тис. заходів, якими було охоплено понад 80 тис. засуджених. Спрямування цих заходів охоплює широке коло напрямів соціально-виховної роботи від надання гуманітарної допомоги, проведення бесід, лекцій, культурно-масових та спортивних заходів щодо лікування і профілактики тяжких соціально небезпечних захворювань, підготовки засуджених до звільнення та постпенітенціарного соціального супроводу.

Масова форма соціально-виховної роботи повинна організовуватись в єдиному темпі та більш-менш рівномірно впливати на всіх учасників. Проте за такої форми соціально-виховної роботи надзвичайно складно забезпечити високу активність усіх засуджених. Складність, як правило, виникає через те, що в доволі сформованих лише на основі однієї ознаки — факту перебування в цій установі — їх загальної маси існує істотна відмінність осіб за наявними можливостями сприймати подібні форми впливу. Упродовж усієї масової роботи працівник повинен намагатися згуртувати колектив, перетворити

його на працездатний, проте високої активності дій, як правило, досягти не вдається. Доводиться констатувати, що масова форма соціально-виховної роботи може бути зорієнтована лише на середніх засуджених. На абстрактного середнього засудженого розраховані її темп, обсяг і рівень складності. Ось і виходить, що від масової діяльності завжди потерпає певна частина її учасників. Не можна не наголосити на її обмежених можливостях реалізації й спілкування засуджених. Як суттєву особливість масової форми роботи слід виділити те, що від зусиль одного з її виконавців не залежать результати діяльності всіх інших. У будь-яку хвилину хтось із учасників такої роботи може самоусунутись від участі в ній, і це зовсім не вплине на останніх. Незважаючи на вказані недоліки не можна не погодитися, що масова соціально-виховна робота із засудженими незамінна в ряді випадків, оскільки дозволяє відразу донести нову інформацію до значної кількості учасників. Найменш ефективним є використання масової форми роботи з метою контролю й оцінювання наявних змін.

Індивідуальна форма соціально-виховної роботи — це вирішення поставлених завдань стосовно одного засудженого. Їй не властива пряма взаємодія засуджених між собою, оскільки основна взаємодія відбувається між особою та працівником установи. Аналіз квартальних планів індивідуальної соціально-виховної роботи із засудженими доводить її обмеженість та типовість. Наприклад, до плану включені такі заходи: а) провести індивідуальні бесіди із новоприбулими до відділення засудженими, з метою ознайомлення та виявлення їх особистих якостей; б) провести бесіди профілактичного характеру із засудженими, які порушують вимоги режиму відбування покарання; в) провести бесіди із засудженими, що мають позови, з метою їх дострокового погашення; г) провести бесіди з родичами засуджених, що прибули на побачення, з метою залучення їх до виховної роботи; д) відвідувати засуджених відділення, що перебувають у ДІЗО, ПКТ, з метою проведення профілактичних та правороз'яснювальних бесід; е) відвідувати засуджених відділення, що перебувають на стаціонарному лікуванні у медичній частині установи; ж) здійснювати прийом засуджених відділення з особистих питань, вживати заходів щодо їх вирішення; з) проводити роботу щодо виявлення засуджених, які втратили соціальні зв'язки на волі; і) проводити профілактичні бесіди

ди із засудженими, які перебувають на профілактичному обліку, з метою недопущення порушень; к) залучати засуджених до громадського життя у відділенні, сприяти їх духовному розвитку. Як бачимо, індивідуальна форма роботи застосовується лише для вирішення незначного блоку питань, а її основним методом виступає бесіда.

На нашу думку, при обранні тієї чи іншої форми соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі, перш за все слід виходити з розуміння її мети та змісту — створення умов для формування необхідних компетенцій соціально адаптованої людини. Для цього спочатку слід визначитися з мотивами дій засудженого, наявними у нього проблемами та прогалинами в тій або іншій сфері, можливостей і особливостей особистості кожного засудженого. Усі ці завдання мають виконуватись під час проведення психологічної та виховної роботи та слугувати базою для обрання необхідних методів і форм соціально-виховної роботи.

Зокрема, компетенцію у сфері самостійної пізнавальної діяльності визначають як наявність у людини пізнавальної активності, тобто такої риси особистості, яка виявляється у її ставленні до пізнавальної діяльності: перебування у стані готовності, прагненні до самостійної пізнавальної діяльності, що спрямована на засвоєння індивідом суспільного досвіду, накопиченого людством, знань і способів діяльності [78, с. 231]. Оскільки самостійна пізнавальна діяльність містить у собі як прагнення до здобуття нових знань, спрямованих на зовнішнє середовище, так і обізнаність з методикою їх отримання та критичного аналізу, соціально-виховна робота має спрямовуватись на забезпечення засудженим можливостей для реалізації такого виду активності. У зв'язку з цим нагальною потребою установи виконання покарань є створення умов, за яких кожен засуджений мав би змогу реалізувати утворені в результаті психологічної та виховної роботи мотиви здійснення самостійної пізнавальної діяльності та здобувати необхідну інформацію, використовуючи її для власного розвитку, самореалізації, для розв'язання існуючих проблем. Фактично соціально-виховна робота покликана забезпечити існування та доцільне використання широкого кола джерел інформації.

Останнє положення вже знайшло своє певне відбиття у нормах КВК України. Так, ч. 2 ст. 125 цього акта встановлює: «Засудженим,

які бажають підвищувати свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку створюються умови для самоосвіти...», а остання саме і являє собою основну форму самостійної пізнавальної діяльності. Натомість на практиці самоосвіта завжди зводиться виключно до позакласних занять, а створення умов — до забезпечення окремого приміщення для читання та виконання завдань [70]. І лише у ході заходів, які впроваджують спільно з громадськими організаціями, самоосвіта розуміється більш розширено, як форма самостійної пізнавальної діяльності, що обирається відповідно до «профілю» наявних проблем [115].

Потрібно зазначити, що формування та розвиток компетентності у сфері самостійної пізнавальної діяльності є доволі складним завданням, бо процес виконання кримінальних покарань в Україні побудований на основі максимального виключення можливих проявів індивідуальності засудженого (починаючи з форми одягу та зачіски, і завершуючи правилами поведінки), а також персоналу. Вказане підтверджується й висловлюваннями фахівців у галузі роботи з працівниками колоній, які зазначають, що під час навчання персоналу, основна увага приділяється не розвитку творчої активності, а формуванню здатності до підкорення командам та вказівкам. Наприклад, саме «вишкіл» майбутніх працівників, на думку фахівців спеціалізованих навчальних закладів ДПіТС України, є одним із основних показників професійної готовності випускника та його позитивною характеристикою: «під час навчання вони отримують відповідний вишкіл, бо носять форму, займаються в обсязі 216 годин спеціальною фізичною підготовкою, 114 годин — військовою та 144 години бойовою підготовкою» [195, с. 238]. Подібні підходи ускладнюють і розвиток у засуджених самостійності щодо пізнавальної діяльності та взагалі прагнення до її здійснення.

Для формування розглядуваної компетентності засуджені повинні спочатку опанувати методику роботи з різноманітними джерелами інформації. Саме на це і повинна спрямовуватись соціально-виховна робота за допомогою методів ознайомлення з інформацією, її джерелами, методиками роботи з нею, а також можливості застосування набутих знань, умінь, розкриваючи нові можливості для реалізації особистісного потенціалу засудженого. Під інформацією розуміють

відомості стосовно осіб, предметів, фактів, подій, явищ і процесів незалежно від форми їх подання [26, с. 503]. Процес ознайомлення засуджених з інформацією можна поділити на такі етапи: а) введення поняття інформації; б) створення уявлень про носіїв інформації; в) з'ясування питань про способи подання інформації; г) формування уявлень про види інформації; д) з'ясування властивостей інформації; е) формування уявлень про інформаційні процеси. Стосовно особи, яка опрацює інформацію, остання може бути вхідною, тобто такою, яка надається ззовні, та на підставі якої вона може функціонувати в подальшому; внутрішньою, яка виробляється самою людиною в ході опрацювання вхідної інформації; і вихідною, яку вона видає як кінцевий результат своєї роботи [139, с. 132]. Оскільки соціально-виховна робота — це зовнішній вплив, то надання саме вхідної інформації виступає основним напрямом цієї діяльності. Вхідна інформація і є тим самим зовнішнім впливом, який розуміється під соціально-виховною роботою.

Як стверджують сучасні вітчизняні дослідники, цивільно-громадянська компетентність передбачає такі здатності:

- орієнтуватися у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, знати процедури участі в діяльності політичних інститутів демократичної держави, органів місцевого самоврядування;
- застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, прав і свобод своїх та інших громадян;
- виконувати громадянський обов'язок у межах місцевої громади та держави загалом;
- застосовувати способи і стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі й громадянському суспільству;
- використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству України, задовольняють власні інтереси особи та захищають права людини й громадянина;
- робити свідомий вибір, застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних та колективних рішень, враховуючи інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави [82, с. 89].

Подібним є визначення й інших компетенцій: компетенція у соціально-трудовій сфері означає володіння знаннями і досвідом у сфе-

рі цивільно-суспільної діяльності (виконання ролі громадянина, спостерігача, виборця, представника), у соціально-трудої сфері (права споживача, покупця, клієнта, виробника), у сфері сімейних відносин і обов'язків, у питаннях економіки та права, у сфері професійного самовизначення. Компетенція у побутовій сфері включає різні аспекти власного здоров'я, сімейного буття та ін., у сфері культурно-дозвільної діяльності — вибір шляхів і способів використання вільного часу, культурно і духовно збагачують особистість [192]. Враховуючи, що соціально-виховна робота стосовно усіх розглядуваних компетенцій спрямовується на ознайомлення засуджених із певними знаннями в тій чи іншій сферах, методиками та джерелами отримання необхідної інформації, а також способами впливу на ситуації, що виникають у житті, її основні методи, переважно, будуть тотожними для всіх видів компетенцій. Оскільки КВК України орієнтує на використання в ході соціально-виховної роботи саме психолого-педагогічних принципів і методів, вважаємо доцільним окреслити їх коло, доцільне для застосування в умовах установи виконання покарань. При цьому слід мати на увазі, що основним завданням, яке має розв'язуватись цими методами, — є забезпечення розуміння засудженими певних питань, з огляду на що застосовувані методи мають забезпечити правильне сприйняття матеріалу.

До найпоширеніших у педагогіці методів подання інформації слід віднести вербальні, наочні та практичні методи. Вербальні (словесні) методи, які включають в себе як подання матеріалу відповідним працівником (лекція, розповідь, пояснення, бесіда), так і роботу засуджених з книжкою (підручником, довідковою, науково-популярною і навчальною літературою) та комп'ютерними програмами чи глобальною мережею Інтернет. Наочні методи (демонстраційний експеримент), у яких головну роль відіграє демонстрація працівником явищ і предметів, а слово набуває скеровуючого значення (ним працівник спрямовує хід спостережень і логіку міркування засуджених). Практичні методи (робота з роздатковим матеріалом, розв'язування задач та проблемних ситуацій тощо) [183, с. 176–177]. В установах виконання покарань застосовують переважно вербальні (словесні) методи, головною особливістю яких є те, що інформація подається засудженим через слово працівника установи, а сприймання її здійснюється у про-

цесі слухання її. Усю їх різноманітність іноді зводять до двох методів: евристичного (запитального) — бесіда та акроматичного (викладального) — консультування, пояснення, розповідь, лекція, інструктаж, самостійне опрацювання інформації. Словесні методи навчання використовують у поєднанні з наочними методами, до яких належать: ілюстрування, демонстрування, самостійне спостереження. Поширеність саме названого методу зумовлена тим, що його застосування, як правило, не вимагає наявності якогось спеціального обладнання. До числа методів роботи із засудженими персонал, як правило, відносить лише бесіду, інтерв'ю, консультування [113, с. 25]. Розглянемо детальніше методи, що видаються оптимальними для формування необхідних життєвих компетенцій засуджених в умовах позбавлення волі.

Бесіда — це живе спілкування із засудженим, завдання якого зводиться до повідомлення нових фактів, їх обговорення. Керівництво ДПтС України визначає, що бесіда є оптимальним методом для накопичення знань про його особистість та індивідуальні особливості з метою подальшого здійснення виховного впливу. Багато практичних працівників виправної установи вважають, що бесіда — це найлегший і найдоступніший метод вивчення особистості засудженого [111, с. 6]. При цьому в індивідуальній роботі із засудженим найбільш поширена бесіда вільного типу, яка завжди орієнтована на конкретну особистість. Вона дозволяє отримати безліч даних не тільки прямим, а й непрямим шляхом, відрізняється сильним психотерапевтичним змістом. Такий тип бесіди найбільш бездоганний [47, с. 23]. Основними психологічними характеристиками аналізу ситуацій спілкування при проведенні індивідуально-виховної бесіди із засудженим в діяльності співробітника є переплетення офіційних норм та неформальних правил. Причому поведінка учасників бесіди нормується по-різному: діяльність співробітника регламентується нормами права, а інших осіб (засуджених) — лише їх особистими, часто антисуспільними інтересами, хоча такими вони, як правило, їх не вважають. Владні повноваження співробітника визначають вимушений характер початку спілкування для осіб, які скоїли злочин. Усе це призводить до досить своєрідних ситуацій, що включають як приховані, так і неприховані проблеми у процесі спілкування [25, с. 82].

Однак практика проведення бесід є доволі суперечливою. З одного боку, персонал визнає, що успіх бесіди з правопорушником багато в чому залежить від того, яке враження складається у правопорушника про працівника. Останній повинен вміти виражати свої співчуття до невдач правопорушника, залишаючись при цьому людиною, а не тільки дослідником. Він повинен виявляти максимум терпіння та доброзичливості [102, с. 69]. З другого — на думку багатьох практичних працівників, бесіда є найдоступнішим методом соціально-виховної роботи із засудженими. Тому до проведення бесіди практично ніхто не готується, а сама бесіда часто має формальний характер і при її проведенні допускаються суттєві помилки, які впливають на її ефективність [25, с. 80]. Тематика бесід, як це впливає з аналізу квартальних планів роботи відділень соціально-психологічної служби, є стандартизованою та не враховує специфіки складу відділень: «Провести бесіди на теми: 1) «Права та обов'язки громадян, визначені Конституцією України»; 2) «Основні положення Закону України “Про зайнятість населення”»; 3) «Основні положення Закону України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”»; 4) «Основні положення Закону України “Про громадянство”» та ін. Досить специфічною видається тематика бесід на медичні теми, що, за визначенням начальників відділення, повинні підвищувати обізнаність засуджених із санітарно-гігієнічними нормами та правилами: ««Цукровий діабет. Коми. Клініка та лікування»; «Гостра серцево-судинна недостатність»; «КВК України — ст. 117 “Виконання примусового лікування”» тощо.

На нашу думку, для забезпечення ефективності застосування такого методу соціально-виховної роботи, як бесіда, необхідна наявність фахової підготовки у галузі педагогіки та психології, така робота повинна проводитись професійно. При цьому професійність має пов'язуватись не з наявністю офіційного документа про освіту, стаж роботи тощо, а з її наданням суб'єктом, який професійно (на постійній основі, регулярно) займається цією діяльністю.

Консультування — це надання засудженим поради¹ з певного питання, що може здійснюватись як в усній, так і в письмовій фор-

¹ Порада – це пропозиція щодо певної дії.

мі. Зазвичай консультування відбувається в усному порядку. Особа, що проводить консультування, намагається, щоб засуджений зрозумів те пояснення, яке йому надається. Письмова ж консультація має місце тоді, коли засуджений хоче переконатися у якомусь правовому питанні або з ряду причин особиста зустріч з ним неможлива. Проведене нами анкетування показало, що консультування в усній формі залишається на сьогодні найбільш поширеною формою надання інформації (про це вказали 56 % засуджених та 78 % персоналу). Загальний стан якості консультування засуджених можна проілюструвати наступними даними: найпопулярнішим джерелом отримання інформації є спілкування з іншими засудженими та затриманими, у тій чи іншій мірі до нього зверталися 55,6 % респондентів. 45,5 % опитаних у ході дослідження отримують інформацію під час самостійного читання літератури. Від персоналу дізнаються про власні права 8,6 % респондентів; із колишньої власної освіти — 4,8 %; зі спілкування з представниками громадських організацій — 3,7 % та зі спеціальних програм і заходів лише 1,3 % засуджених. Усе це свідчить про низьку ефективність практичного застосування консультування в сучасних умовах та звужені можливості персоналу установ виконання покарань у цій діяльності. Консультування засуджених повинно проводитись відповідно до наявних у них проблем та складнощів, які виникають при визначенні шляхів їх подолання. Водночас лише професійність консультації може забезпечити досягнення поставлених завдань. Враховуючи обмеженість можливостей персоналу установ виконання покарань щодо спеціальних знань у відповідній сфері, можна стверджувати, що основне навантаження при застосуванні методу консультування покладається на відповідних фахівців, які володіють спеціальними знаннями та не є працівниками установи.

Пояснення — це вербальний метод впливу на особистість, за допомогою якого розкривається сутність певного явища, закону, процесу. Він ґрунтується не стільки на уяві, скільки на логічному мисленні з використанням попереднього досвіду людини [96, с. 189]. Пояснення виконує свою соціально-виховну функцію тільки тоді, коли фахівець постійно пам'ятає про такі його елементи: пізнавальний, рефлексивний, емоційний і нормативний. Певна модуляція

голосу, правильне мовлення і доцільно вибрані слова, які відповідають рівню розвитку слухачів, відіграють суттєву роль у поясненні. Воно має впливати на емоційно-почуттєву сферу особистості засудженого, і тому працівники повинні емоційно забарвлювати зміст наданої інформації. Для підсилення ефекту пояснення можна також використовувати різні наочні засоби (картини, таблиці, моделі, муляжі тощо). Ефективне використання методу пояснення вимагає: докладного й чіткого формулювання завдання, сутності проблеми, яка обговорюється; послідовного розкриття причинно-наслідкових зв'язків; наявності переконливих прикладів, аргументів і доказів; використання порівняння, зіставлення, аналогії, бездоганної логіки викладу тощо [109].

У сучасній практиці виконання кримінальних покарань пояснення застосовується лише в контексті вказівки на негативну поведінку засуджених. Лише інколи пояснення здійснюється шляхом цитування засудженим норм чинного законодавства. Майже 80 % засуджених послалися, що представники адміністрації установи під поясненням розуміють повідомлення засудженим негативних наслідків невиконання тієї або іншої вимоги. Тобто пояснення як педагогічний метод у процесі роботи із засудженими використовується не повною мірою. Саме тому засуджені більш позитивно сприймають пояснення, надані представниками інших спеціальних служб і закладів (зокрема, Центр соціальної служби дітей, сім'ї та молоді, служби у справах дітей, управліннь юстиції, судів, громадських організацій тощо).

Не сприяє забезпеченню ефективності застосування вказаного методу й відсутність у переважній більшості працівників (на думку засуджених) необхідного власного досвіду, харизми та здатності викликати у засуджених позитивні емоції стосовно себе. При цьому майже 100 % засуджених вважають неналежний рівень пояснення тих або інших обставин однією з причин допущення порушень встановленого режиму виконання-відбування покарання, а також неможливості розв'язання наявних у них проблем. Сам же персонал зазначає, що застосування пояснення не повинно здійснюватись постійно, оскільки на його думку більш ефективним є примус. Усе це свідчить про невикористання у повному обсязі можливостей впливу на особу

засудженого такого методу соціально-виховної роботи, як пояснення, що у сукупності з іншими негативними чинниками і призводить до неможливості досягнення поставлених цілей і завдань.

Розповідь — це монологічний виклад матеріалу, який використовується для послідовного та емоційного повідомлення інформації. Здебільшого розповідь використовується для викладу описового матеріалу (про умови, факти, явища тощо). Розповідь як метод має свої прийоми: міркування, акцентування уваги, аналіз фактів, прикладів, пояснення окремих зв'язків об'єктів, що вивчаються. Але, якщо аналіз фактів, зв'язків і прикладів під час розповіді забезпечує усвідомлення особами основного змісту матеріалу, то можна стверджувати про перехід цього прийому у пояснення [114, с. 323]. Розповідь є ефективним методом, коли виникає потреба на прикладі пояснити певні прогалини або шляхи вирішення проблеми. Однак ані персонал, ані засуджені не зазначили про застосування цього методу при виконанні покарання. Це, на нашу думку, свідчить про звичайну необізнаність вказаних суб'єктів, оскільки розповідь, як правило, має місце при застосуванні інших методів соціально-виховної роботи, зокрема, бесіди. Саме цим і пояснюється нехтування названим методом роботи із засудженими з боку персоналу. Водночас розповіді про позитивні практики дуже часто застосовують громадські організації: «Цікаву зустріч для засуджених було організовано у Збараській виправній колонії № 63 громадською організацією “Джерела” та адміністрацією колонії, яка дала згоду на проведення презентації послуг Центру “Дім на півшляху” реінтеграції для засуджених жінок. Своїм досвідом реабілітації, повернення до життя у суспільстві, подолання особистих проблем поділилася колишня засуджена, яка відбувала покарання у Збараській ВК № 63, Наталія Кінкладзе. Про роботу Центру розповідала старший соціальний працівник Поліна Бондаренко» [68]; «Присутні з великим захопленням слухали про життя Діви Марії, про її дитинство, юність. Розповідь видалася напрочуд цікавою та змістовною. Привітні та повчальні слова рясним зерном запали в душі засуджених» [198] тощо. І хоча засуджені загалом вказували, що персонал їм нічого не розповідає, майже 70 % з них змогли пригадати позитивні випадки розв'язання проблем колишніми засудженими та іншими громадя-

нами, з якими їх ознайомлювали представники громадськості або релігійних організацій. Позитивні результати розповіді як методу впливу на особу визнавалися й у часи СРСР. Так, в установах виконання покарань рекомендувалось проводити зустрічі засуджених з героями, передовиками виробництва, письменниками та іншими видатними особами, що могли розповісти про численні позитивні практики [160]. Тобто розповідь як метод соціально-виховної роботи є достатньо ефективним, бо залишає відбиток у свідомості засуджених, а це вимагає поширення його застосування.

Лекція передбачає усний виклад інформації, який характеризується великим обсягом, складністю логічних побудов, сконцентрованою розумових образів, доведень і узагальнень. Лекція триває достатньо довго, а її предметом здебільшого є опис складних систем, явищ, об'єктів, процесів, наявних між ними зв'язків і причинно-наслідкових залежностей. Очевидно, що лекція доречна лише в тих групах засуджених, які вже мають необхідний для сприймання і осмислення інформації лекцій рівень підготовки. Основні умови ефективного проведення лекції: створення конкретного плану, повідомлення засудженим теми, мети і завдань, логічний і послідовний виклад змісту лекції, проблемність та емоційність викладу, гнучке управління розумовою діяльністю суб'єктів її сприйняття, запис основних положень, використання наочності [216, с. 124]. Лекція залишається в колоніях найбільш поширеним методом соціально-виховної роботи: їх проведення передбачається окремим планом та встановлюється відомчими вказівками з питань організації роботи із засудженими.

Аналіз квартальних планів роботи начальників відділень доводить формалізм у підготовці і проведенні лекцій із засудженими. Для прикладу слід навести основні їх теми: «Релігія та державність в історії України», «Т. Г. Шевченко — тяжкий шлях до волі», «Народний календар, державні, професійні та релігійні свята в Україні», «Проблеми сучасної молоді». Окремі теми лекцій взагалі видаються абсурдними з огляду на загальне розуміння цього методу донесення інформації: «Україна в центрі Європи, географічне положення України»; «Природні багатства та ресурси України», «Чи привітав ти свою матір із 8-м Березня?» та ін. Як правило тематика таких лекцій не зміню-

ється з кожним роком, а самі лекції залишаються лише на папері. Більше того, у ряді випадків самі засуджені і готують матеріали про їх нібито впровадження у практику. Крім того, можна побачити, що тематичний план лекцій жодним чином не узгоджується з аналізом наявних у засуджених проблем та специфікою їх складу. Як видається, реальне ставлення персоналу до лекції та її ролі у соціально-виховній роботі із засудженими, можна побачити з наступної тези ветерана системи виконання кримінальних покарань В. А. Ажиппо, який зазначає, що якщо засуджені не бажають йти на лекцію до клубу, їм треба провести лекцію «на місці», проте таку, щоб вони через дві години «скиглили від нудьги» [5]. Тобто ефективність цього методу соціально-виховної роботи зводиться нанівець суто формальним відношенням до нього. Таким чином, ефективність такого методу соціально-виховної роботи, як лекція, у діяльності персоналу установ виконання покарань наближається до нуля.

Більшість лекцій, що позитивно оцінюються засудженими та реально мають місце, здійснюється представниками недержавного сектору та обмежується інтересами відповідних організацій (наприклад, членами благодійної організації «Чернігівський жіночий правозахисний центр» організовано тематичну лекцію та показ відеоматеріалів, що стосуються норм нового Кримінального процесуального кодексу України [190]; фахівці «Пенітенціарної ініціативи» організували проведення курсу із шести лекцій, що був розроблений спеціально, де все розписано: ВІЛ, гепатити, туберкульоз, інфекції, що передаються статевим шляхом, безпечна сексуальна поведінка, концепція навчання «рівними», навички спілкування [134]; в колоніях проводяться лекції на профілактичну тематику, присвячені Дню пам'яті людей, які померли від СНІД, Всесвітньому дню боротьби зі СНІДом тощо. Проводяться інформаційні лекції для засуджених за такими темами: профілактика ВІЛ/ІПСШ, гепатиту, туберкульозу, формування навичок комунікації з партнером щодо використання презервативу, запроваджені радіолекції [138] тощо).

Для підвищення результативності застосування такого методу соціально-виховної роботи, як лекція, видається доцільним забезпечити їх реальність та відповідність складу й потребам колективу засуджених. При цьому основна увага має приділятися необхідності

обраної тематики меті створення умов для виправлення й ресоціалізації засуджених, а також ґрунтовність та об'ємність інформації, яку потрібно донести до них.

Інструктаж являє собою короткі, лаконічні, чіткі вказівки (рекомендації) щодо виконання дії. Поділяється на вступний, поточний і заключний. Вступний інструктаж проводять перед початком самостійної роботи особи, щоб довести до неї мету й способи виконання завдання. Поточний інструктаж проводять у процесі самостійної роботи. Розрахований він на допомогу окремим особам [178]. Сьогодні інструктаж у колоніях не визнається методом соціально-виховної роботи, оскільки його застосування пов'язується виключно з трудовою діяльністю. Так, у ході анкетування і засуджені, і персонал вказали, що інструктаж проводиться при розведенні засуджених на роботу, початком та завершенням виконання певного виду трудової діяльності. Цим практика використання інструктажу і обмежується. Така сама роль відводиться інструктажу й у навчально-науковій літературі: «Кожний засуджений, який прибуває в колонію, проходить спеціальний інструктаж або навчання з техніки безпеки» [97, с. 185].

Водночас інструктаж визнається могутнім засобом впливу на людину, оскільки активізує її мислення. Специфіка інструктажу, на наш погляд, полягає в стислості та чіткості поданої інформації, що потрібно використовувати на практиці. Особливо актуальним цей метод є для засуджених, які за визначенням психологів не здатні до сприйняття розширеної інформації та тих, що потребують постійного контролю. Тому інструктаж може застосовуватись для визначення алгоритмів шляхів вирішення наявних у засуджених проблем, наприклад, інструктаж щодо звернення за відновленням втрачених документів або поведіння з представниками державних та громадських структур після звільнення. Шляхом інструктажу можливо також пояснити правила роботи з тими чи іншими джерелами інформації.

Стосовно інтерв'ю, то застосування такого методу при проведенні соціально-виховної роботи видається нам недоцільним. Інтерв'ю — це метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юера з респондентом. У разі проведення інтерв'ю двобічний зв'язок обмежений, інтерв'юер лише фіксує відповіді респондента, зберігаючи нейтральну позицію [55, с. 140],

тоді як соціально-виховна робота являє собою взаємодію фахівця і засудженого. Так само не можна визнати методом саме соціально-виховної роботи й самостійне опрацювання інформації, що полягає у створенні нової інформації на основі наявної [123]. На нашу думку, така діяльність являє собою зовнішній вплив на засудженого, а наведений метод своєю суттю є проявом внутрішніх переконань особи, тобто його застосування являє собою певний результат реалізації усіх інших методів.

У підсумку можна стверджувати, що до основних методів соціально-виховної роботи із засудженими слід віднести: бесіду, консультування, пояснення, розповідь, лекцію, інструктаж. Саме в них і виявляється така специфічна риса соціально-виховної роботи, як зовнішній вплив на засуджених. Подібне «бомбардування» утримуваних у колоніях осіб інформацією, що входить до змісту тієї чи іншої компетентності, у результаті поєднання соціально-виховної та інших елементів виховної й психологічної роботи, інших засобів виправлення й ресоціалізації, спроможне створити умови для їх формування у засуджених. Стосовно форм соціально-виховної роботи, то їх обрання залежить безпосередньо від застосовуваного методу, однак перевагу слід все ж таки надавати груповим та індивідуальним формам, що є більш ефективними для «адресного» впливу на особу. Для підвищення ефективності практичного застосування методів соціально-виховної роботи, на нашу думку, доцільно закріпити їх у ч. 2 ст. 124 чинного КВК України таким чином: «Соціально-виховна робота із засудженими організовується в індивідуальних, групових та в окремих випадках у масових формах на основі психолого-педагогічних принципів і таких методів, як бесіда, консультування, пояснення, розповідь, лекція, інструктаж тощо».

Крім того, наведене підтверджує вироблені в науці умови успішного застосування професійного спілкування із засудженими. По-перше, важливою детермінантою дієвості методів соціально-виховного впливу є непохитна особиста переконливість суб'єкта проведення цієї роботи. Успішно переконувати, впливати на свідомість може лише та людина, яка сама твердо вірить в те, що вона говорить. Якщо такий суб'єкт переконує засуджених у процесі спілкування в одному, а сам думає по-іншому чи вчиняє всупереч тому, що говорить, то ні-

якого позитивного результату таке «переконання» не дасть. По-друге, процес спілкування передбачає зіткнення думок, поглядів, дискусію між персоналом та засудженими. Для цього працівник повинен вміти чітко, ясно висловлювати свої думки, підбирати аргументи, враховуючи погляди і плани засудженого. По-третє, слід враховувати індивідуально-психологічні, вікові, професійні, інтелектуальні особливості особистості засудженого, його домінуючі потреби, спрямованість, стан, настрої та життєві плани в цілому. По-четверте, від самого фахівця вимагається значна витримка, терпіння, такт, послідовність у проведенні соціально-виховної роботи, вміння вислухати докази засудженого, розібратися в них. І, останнє, співробітник сам повинен бути інформованим, володіти психолого-педагогічними, юридичними, економічними знаннями, мати високий рівень культури, ерудиції, володіти почуттям емпатії, використовувати запас життєвих знань [171, с. 52]. Упровадження розглянутих елементів та прийомів професійного спілкування за умови дотримання наведених підходів допоможе фахівцям із соціально-виховної роботи під час впровадження цієї діяльності та зробить її ефективною.

Підводячи підсумок, можемо зробити такі основні висновки.

1. Існуюча система форм та методів соціально-виховної роботи із засудженими не повною мірою засвоєна переважною більшістю практичних співробітників, на яких покладено обов'язок здійснення соціально-виховної роботи, що безумовно негативно відбивається як на самій організації здійснення такої роботи, так і на її результативності. Вказане твердження обумовлює необхідність подальшого удосконалення правової регламентації основних методів і форм соціально-виховної роботи із засудженими в установах виконання покарань, з метою формулювання більш чітких системних і структурних переліків цих категорій, для подальшого ефективного їх засвоєння персоналом установ.

Серед трьох основних форм соціально-виховної роботи із засудженими — індивідуальної, масової та групової — найбільш широке застосування отримала саме групова форма. Для того щоб вказана форма здійснювала найбільш ефективний вплив на засуджених, першочергове значення мають правила її організації, зокрема порядок розподілу засуджених на групи. Тому доцільно відійти від практики

формування відділень засуджених на підставі можливості залучення засуджених до праці та їх трудової кваліфікації, а здійснювати розподіл засуджених, виходячи зі схожості їх особистісних якостей.

2. При обранні тієї чи іншої форми соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі, перш за все слід виходити з розуміння її мети та змісту — створення умов для формування необхідних компетенцій соціально адаптованої людини. Для цього спочатку слід визначитися з мотивами дій засудженого, наявними у нього проблемами та прогалинами в тій або іншій сфері, можливостей і особливостей кожного засудженого. Усі ці завдання мають виконуватись під час проведення психологічної та виховної роботи й слугувати базою для обрання необхідних методів і форм соціально-виховної роботи.

Обираючи форму або метод соціально-виховної роботи особливо увагу слід приділяти окремим категоріям засуджених в установах виконання покарань, зокрема, за критерієм їх «уразливості». До них належать неповнолітні, жінки, особи похилого віку, ВІЛ-інфіковані та хворі на туберкульоз засуджені, особи з психічними відхиленнями.

3. Формування та розвиток компетентності у сфері самостійної пізнавальної діяльності є досить складним завданням, бо процес виконання кримінальних покарань в Україні побудований на основі максимального виключення можливих проявів індивідуальності засудженого. Для формування названої компетентності засуджені повинні спочатку опанувати методику роботи з різноманітними джерелами інформації. Саме на це і повинна спрямовуватись соціально-виховна робота за допомогою методів ознайомлення з інформацією, її джерелами, методиками роботи з нею, а також можливості застосування набутих знань, умінь, розкриваючи нові можливості для реалізації особистісного потенціалу засудженого.

В установах виконання покарань застосовують переважно вербальні (словесні) методи, головною особливістю яких є те, що інформація подається засудженим через слово працівника установи, а сприймання її здійснюється у процесі слухання. До основних методів соціально-виховної роботи із засудженими слід віднести: бесіду, консультування, пояснення, розповідь, лекцію, інструктаж.

Стосовно форм соціально-виховної роботи, то їх обрання залежить безпосередньо від застосовуваного методу, однак перевагу слід все ж таки надавати груповим та індивідуальним формам, що є більш ефективними для «адресного» впливу на особу.

4. Для підвищення ефективності практичного застосування методів соціально-виховної роботи, на нашу думку, доцільно закріпити їх у ч. 2 ст. 124 чинного КВК України: «Соціально-виховна робота із засудженими організовується в індивідуальних, групових та в окремих випадках у масових формах на основі психолого-педагогічних принципів і таких методів, як бесіда, консультування, пояснення, розповідь, лекція, інструктаж тощо».

2.2. Суб'єкти соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі

До числа основних елементів соціально-виховної роботи із засудженими, без якого наше дослідження не матиме завершеного характеру, є питання, які стосуються суб'єктів, що повинні її проводити. Із закріпленого у ст. 123 КВК України положення, що соціально-виховна робота є цілеспрямованою діяльністю персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій, випливає, що саме означені суб'єкти й повинні забезпечувати її проведення. Тобто законодавець називає два основні суб'єкти проведення соціально-виховної роботи із засудженими: 1) персонал органів і установ виконання покарань; 2) інші соціальні інституції. Окремі вчені значно розширюють це коло, зазначаючи, що суттєву допомогу у проведенні заходів соціально-виховної роботи персоналу установ виконання покарань надають самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі. Такі організації створюються в установах з метою впливу на виправлення засуджених; розвитку в них корисної ініціативи, соціальної активності, здорових між особистих взаємовідносин, залучення до участі стосовно вирішення питань організації праці, навчання, відпочинку, побуту. Участь у самодіяльних організаціях є добровіль-

ною справою кожного засудженого, його соціально корисна активність заохочується адміністрацією колонії і враховується під час визначення ступеня його виправлення [19].

Загалом аналіз наукових публікацій [14; 20; 59; 90; 91; 93; 116; 131; 196] у поєднанні з напрацюваннями практики дозволяє виділити сім умовних груп суб'єктів соціально-виховної роботи із засудженими, залежно від особистої участі в соціально-виховному процесі:

– першу групу складає персонал кримінально-виконавчих установ, який покликаний безпосередньо займатися організацією соціально-виховного процесу у зв'язку зі своїм посадовим становищем. Цю групу очолює начальник установи виконання покарань (крім того, він виступає і як наставник, «вихователь» співробітників, колективів різних частин і служб). До неї входять також заступник начальника із соціально-виховної та психологічної робіт, начальник відділення соціально-психологічної служби;

– другу групу складають інші заступники начальника, керівники відділів і служб установи, весь атестований склад. Ступінь участі їх у соціально-виховному процесі опосередкована і реалізується за допомогою виконання ними своїх функціональних обов'язків і вимог;

– третя група представлена працівниками установи виконання покарання (майстри виробництва, робітники, медсестри, фельдшери та інші службовці), роль яких в організації і впровадженні соціально-виховної роботи ще менш значуща, ніж представників другої групи, однак і на неї поширюється наведена вище вимога, яка найчастіше реалізується шляхом безпосередніх контактів із засудженими, а також особистим прикладом;

– четверту групу становлять педагогічні колективи загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, консультаційних пунктів, а також різних форм дистанційного навчання засуджених, що володіють значним соціально-виховним потенціалом у зв'язку з педагогічною спрямованістю своїх безпосередніх функціональних обов'язків;

– п'яту групу складають представники громадських, благодійних та релігійних організацій, які не є співробітниками виправних установ, але в більшості випадків здійснюють позитивний соціально-виховний вплив, як на окремих засуджених, так і на їх групи;

– шоста група включає родичів і близьких засуджених, роль яких у виправленні засуджених може бути дуже істотною;

– сьома група — це формалізовані спільноти самих засуджених, їх самодіяльні організації, передбачені законодавством, позитивна роль яких можлива тільки в разі нормального морально-психологічного клімату в установі, високого педагогічного рівня розвитку як колективу співробітників установи, так і самих засуджених.

Але подібне розширене тлумачення суб'єктів соціально-виховної роботи із засудженими, відсутність системності у їх визначенні не дозволяє чітко окреслити повноваження та завдання, покладені на них, виділити роль кожного в цій діяльності та спрямовуючих суб'єктів цієї діяльності. Не сприяє чіткості проведенню соціально-виховної роботи і доволі невиразне формулювання законодавчих положень із цього питання.

Перші складнощі можуть виникнути при визначенні поняття «персонал установ виконання покарань», оскільки саме він у першу чергу і названий як такий суб'єкт. Незважаючи на широку відомість зазначеного терміна, аналіз нормативних актів вказує на його певну плутаність, оскільки нині існує декілька його тлумачень:

1) персонал СІЗО — особи рядового і начальницького складу, спеціалісти, які не мають спеціальних звань, та працівники, які працюють у СІЗО за трудовими договорами (наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України» від 18 березня 2013 р. № 460/5);

2) персонал місць попереднього ув'язнення (Закон України «Про попереднє ув'язнення» від 30 червня 1993 р. № 3352-ХІІ): до персоналу місць попереднього ув'язнення належать особи рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України та військовослужбовці Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, а також особи, які працюють в цих установах за трудовими угодами;

3) стаття 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» визначає, що до персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України належать особи рядового і начальницького складу, спеціалісти, які не мають спеціальних звань, та

інші працівники, які працюють за трудовими договорами в ДКВС України. Звідси випливає досить абсурдний висновок: оскільки прибиральниця також належить до персоналу органів і установ виконання покарань, то у поєднанні зі ст. 123 КВК України це дозволяє визнати і її суб'єктом соціально-виховної роботи із засудженими.

Різні підходи є й до визначення вказаного поняття у наці кримінально-виконавчого права.

Так, О. Г. Колб пропонує його розширене тлумачення, зазначаючи, що до персоналу органів і установ виконання покарань належать посадові та службові особи ДКВС України, Державної виконавчої служби та Міністерства оборони України. На його думку, цей підхід дозволить «наповнити реальним змістом кримінально-виконавчі відносини» [79, с. 14].

А. О. Галай стверджує, що персонал установ виконання покарання — це постійний кадровий склад працівників установ виконання покарання, що включає в себе різні категорії, які виконують конкретно поставлені функції (завдання), спрямовані на реалізацію цілей виконання покарання та користується у зв'язку з цим державними гарантіями забезпечення ефективної діяльності. Але в подальшому вчений розподіляє персонал за виконуваними функціями: управлінський персонал (адміністрація); адміністративно-пенітенціарний персонал; пенітенціарний персонал; пенітенціарно-обслуговуючий персонал; допоміжний персонал. Аналіз нормативно-правових актів, наукової літератури, практичної діяльності дозволив А. О. Галаю згрупувати функції кадрового складу установи в такі три основні підрозділи: 1) управлінські та організаційні (адміністративні); 2) виховні (пенітенціарні); 3) забезпечувальні та обслуговуючі. А конкретизація функцій персоналу установ виконання покарання стала підставою для їх визначення у такому вигляді: 1) загальне управління роботою установи та карно-виховним процесом; 2) виховання у засуджених стійких знань, вмінь, навичок, переконань щодо соціально-безпечного ведення життя та громадського самоствердження; 3) виховання стійких знань, вмінь, навичок, переконань у засуджених до соціально-безпечного заробітку коштів на проживання; 4) вирішення побутових проблем стосовно звільнення та влаштування засуджених після відбування позбавлення волі, забезпечення належної підготов-

ки засуджених до звільнення; 5) обслуговування виробничого процесу в установі: організація праці засуджених, реалізація продукції в'язнів; 6) забезпечення нормальних умов проживання засуджених, діяльності персоналу установ, функціонування підприємства установи; 7) охорона здоров'я засуджених; 8) забезпечення порядку в установі, нагляду за засудженими та охорони майна установи; 9) управління персоналом установи; 10) додаткові завдання, серед яких обслуговування охоронної техніки, транспорту, діловодство, фінансова діяльність тощо [42, с. 175–176].

Як бачимо, персонал, який мав би відповідати безпосередньо за проведення саме соціально-виховної роботи, виходячи з її розуміння, наведеного у ст. 123 КВК України, у переліках взагалі відсутній.

Термін «персонал» походить від лат. *persona* — тобто особа, а його використання відображає реальне підвищення ролі людського фактора у забезпеченні ефективного функціонування органів та установ виконання покарань, зростання залежності результатів їх діяльності від якості розвитку, мотивації та характеру використання всього персоналу й кожного працівника окремо [177, с. 383]. Проведений Є. Ю. Барашем аналіз дозволив віднести до найбільш характерних рис поняття «персонал» такі [15, с. 75–80]: 1) виділення осіб за ознакою належності до певної організації; 2) включення в організаційну структуру організації шляхом зайняття відповідних посад; 3) знаходження в трудових, службових відносинах з організацією на постійній або тимчасовій та оплатній основі; виконання відповідної функції, діяльності, операцій в організації на професійній основі; участь у реалізації цілей та завдань функціонування організації; 6) наділення певними правами, обов'язками та гарантіями, що притаманні особі у зв'язку із належністю до персоналу цієї організації [42, с. 35; 58, с. 15; 106, с. 116; 127, с. 121; 180, с. 331]. На думку Н. П. Матюхіної, до суттєвих ознак персоналу організації слід обов'язково віднести такі якісні характеристики: здібності (наявність конкретних знань та професійних навичок, досвід роботи у певній сфері діяльності); мотивації (коло професійних та особистих інтересів, прагнення зробити кар'єру, потреба у професійній та особистій самореалізації); якості (наявність психологічних, інтелектуальних, фізичних якостей, що потрібні для певної професійної діяльності) [106, с. 117].

Саме з урахуванням викладених думок Є. Ю. Бараш наводить таке (розширене теоретичне) визначення поняття «персонал ДКВС України», і розуміє під ним сукупність осіб, які обіймають відповідно до штатного розклад посади у структурі відповідних органів, підприємств, установ та організацій ДКВС України, мають спеціальні звання (або працюють за трудовим договором (контрактом)), володіють моральними та діловими якостями, відповідною мотивацією та необхідними здібностями, що дозволяють їм на професійній основі забезпечувати реалізацію завдання щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, і які у зв'язку з цим користуються певними правами, обов'язками та гарантіями працівників ДКВС України. Він також уточнює (надає звужене практичне визначення) положення ч. 1 ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», яку пропонує викласти в такій редакції: «До персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України належать особи, які на підставі укладеного трудового договору (контракту) обіймають посади в органах, підприємствах, установах та організаціях Державної кримінально-виконавчої служби України». Таке визначення, на думку вказаного вченого, більш чітко відображає сутність персоналу [15, с. 79–80].

Натомість ані широке, ані звужене визначення такої правової категорії, як «персонал ДКВС України» чи органів і установ виконання покарань, не дозволяє чітко встановити, хто ж саме має виступати суб'єктом соціально-виховної роботи із засудженим, оскільки до їх числа все одно включається доволі широкий перелік працівників, які стосуються процесу виконання покарань, для ряду яких соціально-виховна діяльність не є пріоритетною.

У практичній діяльності основне навантаження в соціально-виховній роботі покладається на начальників відділень соціально-психологічної служби установ. Саме начальник відділення соціально-виховної та психологічної служби повинен проводити основну частину соціально-виховних заходів, планувати і забезпечувати участь у соціально-виховній роботі співробітників психологічної, режимної, оперативної, виробничої, медичної служб, викладачів загальноосвітньої школи та майстрів професійних училищ в установі виконання покарання. Говорячи про стан кадрового забезпечення персоналу

установ із соціально-виховної роботи та базуючись на існуючих дослідженнях у галузі педагогіки та психології [23], виділимо основні вміння, які необхідно мати для результативної роботи в названій сфері діяльності:

1. Прогностичні уміння. До цієї групи входять уміння виділяти й точно формулювати конкретні соціально-виховні завдання в повсякденній педагогічній діяльності; формулювати ближні, середні та цілі на перспективу; здійснювати поточне і перспективне планування соціально-виховної роботи; прогнозувати оптимальні шляхи виправлення засуджених; проектувати особистість засуджених та здійснювати індивідуальну програму соціально-виховної роботи; прогнозувати можливі труднощі і помилки, передбачати ту чи іншу ситуацію; прогнозувати результати соціально-виховної роботи.

2. Організаторські уміння. Персонал установ виконання покарань, задіяний у соціально-виховній роботі повинен мати навички щодо здійснення керівництва соціально-виховною діяльністю, організувати діяльність співробітників, спрямовану на виконання поставлених завдань; організувати соціально-виховний процес у цілому, володіти новими технологіями виховання; залучати до активної діяльності всіх засуджених, заохочувати їх до творчості та ініціативності; організувати власну поведінку, творчо і раціонально розподіляти свій час.

3. Комунікабельність. Включає в себе вміння спілкуватися із засудженими; встановлювати педагогічно доцільні відносини із засудженими, їх родичами; розвивати внутрішньо колективні відносини засуджених, поліпшувати позицію співпраці, бути готовим до спільного вирішення реальних проблем; реалізовувати конструктивний стиль спілкування; застосовувати різні види педагогічної техніки, керувати емоційною атмосферою колективу; формувати комунікативні вміння в засуджених; розвивати позитивне сприйняття будь-якої людини.

4. Уміння розвивати творчу діяльність. Складаються з умінь по своєму трансформувати соціально-виховні ідеї та рішення; обґрунтовувати рішення; формулювати проблеми та генерувати ідеї; володіти методикою організації соціально-виховних заходів; володіти оригінальними прийомами і способами виховання, розвивати худож-

ньо-творчі здібності; розвивати почуття нового, ефективно застосувати досвід.

5. Уміння знаходити індивідуальний підхід. Ця група умінь передбачає систематичне вивчення індивідуальних особливостей засудженого; розвиток позитивних індивідуальних особливостей; вибір і обґрунтування прийомів і методів взаємодії з групою та окремими засудженими; здійснення допомоги засудженим щодо корекції його поведінки; аналіз досягнутих результатів.

6. Уміння проводити дослідницьку діяльність. Це вміння аналізувати соціально-виховні ситуації установи, знаходити теоретичне, науково-обґрунтоване рішення; узагальнювати і переосмислювати досвід; користуватися психолого-педагогічною та методичною літературою, документами у сфері виховного процесу із засудженими для його поновлення; аналізувати реальні соціальні явища і вбачати їх значення стосовно виховної діяльності; володіти методами наукового дослідження; проводити педагогічний експеримент, спрямований на з'ясування і корегування певних проблем виховання; вивчати інтереси, здібності засуджених, аналізувати мотиви їх вчинків.

За визначенням фахівців спеціалізованих навчальних закладів ДПТС України, в результаті вивчення тем курсу «Соціально-виховна робота» слухачі повинні знати: завдання та основні категорії цієї дисципліни; правові основи соціально-виховної роботи із засудженими; напрями, форми та методи соціально-виховної роботи в установах виконання покарань; методіку організації, підготовки та проведення виховних, культурно-масових, просвітницьких та фізкультурно-оздоровчих заходів; особливості застосування психолого-педагогічних методів у роботі з різними категоріями засуджених; сутність соціальної адаптації; про основні категорії засуджених, які потребують підвищеної уваги; інноваційні технології в галузі соціально-виховної роботи. Вміти: раціонально та гнучко застосовувати необхідні методи, засоби та форми педагогічного впливу залежно від індивідуальних особливостей засудженого; користуватися методикою організації та проведення виховної роботи з різними категоріями засуджених; організувати взаємодію між відділами та службами установи виконання покарань, представниками громадськості, родичами засуджених для забезпечення якісного педагогічного впливу; планувати та про-

водити: індивідуально-виховну; культурно-масову; фізкультурно-оздоровчу; просвітницьку роботу серед засуджених; керуватися у своїй роботі правовими актами, що регламентують діяльність персоналу; проводити соціально-виховну роботу із засудженими, яких віднесено до «групи ризику»; визначати специфіку соціальних проблем, що виникають у групах засуджених; допомагати засудженим у соціальній адаптації [34; 152].

Як бачимо, обізнаність персоналу має бути ґрунтовною та різнобічною, а набувати її пропонується лише за 30 діб. А що ж відбувається на практиці? Працівники соціально-виховної служби — це офіцери, які, як правило, не володіють в достатній мірі вказаними знаннями, що, безперечно, призводить до формалізації та низького рівня заходів із соціально-виховної роботи. Зокрема, за даними ДПтС України, за фахом і кваліфікацією працівники розподіляються таким чином: юристи — 3457 (27,6 %), інженери — 3195 (25,5 %), педагоги — 1473 (11,8 %), медичні працівники — 1317 (11,5 %), військові — 906 (7,2 %), економісти — 681 (5,4 %), психологи — 285 (2,3 %) [17]. Отже, можна стверджувати, що рівень професійності саме в соціально-виховній діяльності первинно перебуває на низькому рівні.

Крім того, аналіз покладених на начальника відділення та інших працівників відділу соціально-виховної та психологічної роботи доводить значну перевантаженість зазначених працівників. Основні права та обов'язки начальника відділення соціально-психологічної служби установи виконання покарань визначаються у Положенні про відділення соціально-психологічної служби, затвердженому наказом Міністерства юстиції України від 4 листопада 2013 р. № 2300/5. Вважаємо необхідним навести повністю визначені у вказаному нормативному акті обов'язки, оскільки це дозволить наочно побачити їх значну розгалуженість. Крім того, цей перелік дає чітке уявлення про те, яке значення, відповідно до визначених обов'язків, автори цього документа надають власне соціально-виховній діяльності. Отже, начальник відділення соціально-психологічної служби зобов'язаний:

1. Вивчати та в повному обсязі володіти даними щодо чисельного, соціально-демографічного, кримінально-правового та персонального складу засуджених відділення.

2. Щодня проводити обхід відділення з метою огляду технічного стану приміщень, виявлення предметів, виробів і речовин, зберігання яких засудженими заборонено, організації робіт щодо підтримання належних побутових умов у відділенні, дотримання чистоти і порядку у приміщеннях та на прилеглий території, збереження майна відділення.

3. Протягом робочого дня відвідувати місця перебування засуджених відділення, спостерігати за їх поведінкою.

4. Вимагати виконання засудженими встановленого в установі розпорядку дня, дотримання режиму відбування покарання.

5. Проводити огляд зовнішнього вигляду засуджених та вилучати у них предмети, вироби і речовини, зберігання яких засудженим заборонено.

6. Брати участь у поіменних перевірках наявності засуджених відділення.

7. Згідно із затвердженим графіком здійснювати прийом засуджених з особистих питань, вирішувати порушені в їх заявах і скаргах питання, надавати допомогу стосовно захисту їх законних прав та інтересів.

8. Піклуватися про стан здоров'я засуджених, супроводжувати засуджених відділення до медичної частини на амбулаторний прийом у визначений розпорядком дня та графіком роботи медичної частини час.

9. Стежити за виконанням засудженими правил санітарії та особистої гігієни, спільно з медичними працівниками здійснювати заходи санітарної освіти засуджених, спрямовані на пропаганду медичних та санітарних знань, формування навичок здорового способу життя.

10. При надходженні до відділення новоприбулих засуджених ознайомлюватись із даними первинного вивчення їх особистості в період перебування у дільниці карантину, діагностики і розподілу.

11. У період відбування покарання засудженими вивчати їх особистість, аналізувати стан виконання індивідуальних програм роботи із засудженими та періодично здійснювати оцінку ступеня виправлення засуджених.

12. Сприяти відновленню та підтримці засудженими соціально корисних зв'язків, залучати до цієї роботи родичів засуджених та представників організацій, які проводять роботу в установі.

13. Складати характеристики на засуджених для розгляду питань щодо зміни умов тримання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, застосування амністії або помилування та в інших необхідних випадках.

14. Сприяти трудовій зайнятості засуджених на виробництві установи та оволодінню ними робочими спеціальностями, контролювати їх виведення на роботу та ставлення до праці. Здійснювати облік працевлаштування засуджених, виконання ними норм виробітку, нарахування заробітної плати, а також облік погашення засудженими позовів та сплати аліментів.

15. Залучати засуджених, які не мають повної загальної середньої освіти, до навчання у загальноосвітньому навчальному закладі та професійно-технічному училищі при установі.

16. Організовувати та проводити щоденні інформаційні години із засудженими відділення.

17. Організовувати та проводити серед засуджених просвітницькі, культурно-масові, фізкультурно-оздоровчі та інші заходи, які забезпечують їх зайнятість у вільний час.

18. Залучати засуджених до соціально корисної діяльності, організації роботи ради колективу засуджених відділення та гуртків за інтересами.

19. Виявляти засуджених, які потребують підвищеного контролю за їх поведінкою, вживати заходів щодо поставлення їх на профілактичний облік та у взаємодії з іншими службами установи проводити з ними індивідуально-профілактичну роботу.

20. Виявляти та попереджувати конфліктні ситуації між засудженими та протиправні дії з їх боку.

21. Бути присутнім при поміщенні (звільненні) засуджених у дисциплінарний ізолятор (карцер), переведенні в приміщення камерного типу (одиначну камеру), які застосовуються як стягнення за допущені порушення, не рідше одного разу на тиждень проводити з ними індивідуально-профілактичну роботу.

22. Роз'яснювати засудженим основні положення законодавства про зайнятість та соціальний захист населення, сприяти попередньому вирішенню питань їх трудового і побутового влаштування після звільнення.

23. Аналізувати інформацію про стан рецидивної злочинності серед засуджених, які раніше відбували покарання у відділенні, а також про осіб, які були повернуті з дільниці соціальної реабілітації або інших установ за злісне порушення режиму відбування покарання.

24. Своєчасно надавати представникам інших служб установи інформацію про засуджених, яка має значення для їх виправлення та безпеки.

25. Підтримувати у належному стані та своєчасно оновлювати наочну інформацію у приміщеннях відділення.

26. Готувати списки засуджених, які злісно порушують установлений порядок відбування покарання, для встановлення над ними індивідуального шефства з боку працівників установи та розглядати їх на профілактичній комісії установи.

27. Щомісяця доповідати заступнику начальника установи із соціально-виховної та психологічної роботи рапортом про результати роботи.

28. Відвідувати заняття в школі психолого-педагогічної майстерності, працювати над підвищенням свого професійного рівня.

29. Дотримуватись порядку взаємовідносин персоналу установи і засуджених та норм професійної етики працівника кримінально-виконавчої служби України.

Таким чином, у першу чергу слід звернути увагу, що серед наведеного переліку не передбачено обов'язку начальника відділення соціально-психологічної служби проводити соціально-виховну роботу. Крім того, переважна більшість із вказаних обов'язків не стосуються соціально-виховної діяльності взагалі. То про яку ефективність подібної діяльності може йти мова? Натомість начальник відділення виконує й ряд невластивих завдань: через нестачу персоналу бере участь у складі варті з охорони засуджених у медичних закладах, проводить розподіл миючих засобів, організовує доставляння матеріалів до територіального управління, прокуратури, суду та інших органів і служб тощо. У ході дослідження нами протягом місяця було

проведено хронометраж щоденної роботи, яка виконується начальником відділення, який показав, що на безпосереднє спілкування із засудженими він може витратити лише близько 10–15 хвилин на місяць. Навіть індивідуальні програми, за визначенням самих працівників, через значну занятість складаються не ними особисто, а студентами-практикантами (у кращому випадку) або взагалі «спеціально навченими» засудженими відділення.

Також при організації соціально-виховної роботи із засудженими слід враховувати такі базові обставини, на які зверталася увага у програмних документах: а) як правило, засуджений — це людина зі значними відхиленнями в свідомості; б) процес соціально-виховної роботи відбувається в умовах ізоляції об'єкта такого впливу; в) соціально-виховна робота суворо регламентується чинним кримінально-виконавчим законодавством; г) цей процес здійснюється у несприятливих з педагогічної точки зору умовах (стійкість малих груп засуджених, злочинні традиції та субкультура, відсутність свободи та майже тотальний контроль за засудженими); д) відсутність повної довіри до персоналу установ; е) психологічна напруженість засуджених у перші періоди перебування в колонії [151]. За наведеного персоналу не спроможний реалізувати це завдання у повному обсязі та належним чином як через брак необхідних знань та досвіду, реальних шляхів його здобуття (окрім перейняття дещо викривлених практичних підходів у повсякденній діяльності), так і через перевантаженість іншими функціональними обов'язками.

Але наскільки є доцільним проведення соціально-виховної роботи саме працівниками місць позбавлення волі? Ми вже зазначали, що своєю суттю соціально-виховна робота є діяльністю з ознаками соціальності, що повинна здійснюватись визначеними суб'єктами на користь (в інтересах, через потреби) суспільства, без відриву від суспільстві та стосовно членів суспільства. За такого підходу основна роль має відводитись не представникам органів і установ виконання покарань, а громадським й іншим соціальним *інституціям*. Безперечно, працівники колоній повинні виступати головним організаційним та координаційним суб'єктом: на них слід покласти виявлення й узгалянення наявних проблем, формування груп засуджених для тієї

або іншої форми соціально-виховної роботи, забезпечення залучення суб'єктів соціально-виховної роботи відповідно до існуючих потреб, матеріально-технічне забезпечення проведення цих заходів та ін.

Така пропозиція є доцільною і з огляду на те, що саме «інші соціальні інституції» називаються другим суб'єктом із соціально-виховної роботи у КВК України. У сучасній соціології склалися матеріальні, формальні й функціональні підходи до визначення й аналізу соціальних інституцій і соціальних організацій, із числа яких найбільш загальними є такі:

1. Інституції — це групи осіб, покликані для вирішення справ, важливих для всієї спільноти, для виконання публічних функцій.

2. Інституція — це форма організації комплексу соціальних дій, які виконуються деякими членами групи від імені спільноти.

3. Інституція — це комплекс установ і знарядь діяльності, що дають змогу деяким членам групи виконувати публічні функції, спрямовані на задоволення потреб і регулювання поведінки цілої групи.

4. Інституція — це певна соціальна роль деяких осіб, особливо важлива для життєдіяльності групи.

Характерними ознаками інституції є те, що вона має у своєму розпорядженні певні способи діяльності, визначені імперсонально (тобто безособово), незалежно від особистості й інтересів людини, і реалізує їх завжди однаково, користуючись підтримкою спільноти в цілому або принаймні її більшості. Кожна інституція визначає дії, які передбачені її функціями, встановлює і закріплює за людьми соціальні ролі, визначає систему санкцій і соціального контролю. Своєї цілі інституція досягає за допомогою різних засобів і знарядь: матеріальних, ідеальних або символічних [189, с. 156]. Звідси до складу соціальних інституцій, які покликані здійснювати соціально-виховну роботу із засудженими, слід віднести: об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації, окремих осіб.

Подібний підхід у цілому відповідає і законодавчим нормам: зокрема ст. 25 КВК України передбачає, що об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації, окремі особи в порядку, встановленому цим Кодексом і законами України, можуть надавати допомогу органам та установам виконання покарань у виправленні засуджених і проведенні соціально-виховної роботи. Натомість, на нашу думку,

слід перенести акцент із персоналу установ виконання покарань як основного суб'єкта соціально-виховної роботи на вказані соціальні інституції, виклавши норму ст. 25 КВК України у такій редакції: «Персонал установ виконання покарань зобов'язаний забезпечити залучення об'єднань громадян, релігійних та благодійних організацій, окремих осіб до проведення соціально-виховної роботи, створити необхідні умови та сприяти їм у цій діяльності».

Безумовно, негативним аспектом соціально-виховної роботи, що проводиться громадськими організаціями, є недостатність системності та систематичності їх діяльності. Необхідною умовою для забезпечення ефективної діяльності громадських організацій у сфері виконання покарань є розвиток активного громадянського сектору, широкого кола працюючих громадських організацій та утворень. На жаль, в Україні переважна більшість громадських організацій та об'єднань громадян не відповідає цим критеріям, оскільки вони створюються з метою реалізації зовсім інших функцій. Сучасне українське суспільство знаходиться у глибокій кризі. І основою, підґрунтям цієї кризи є байдужість людей, їх небажання боротись за свою свободу, свої права, свої інтереси врешті-решт. Причому така пасивність і байдужість сягає величезних, жахливих масштабів, охоплює суспільство в усіх сферах діяльності. Усе це призводить до думки, що, «як виявляється, суспільства в Україні майже не існує. Існує натовп. Розрізнений, безправний, безмежно віддалений від реальної політики і влади. Але, хоч як це не дивно, задоволений своїм становищем і байдужий до політики натовп» [54, с. 5]. Українські неурядові організації, як і на початку свого становлення, фінансуються головним чином з іноземних джерел, і на сьогодні так і не вдалося сформувати національну систему фінансового живлення «третього сектору». В країнах-лідерах демократичного розвитку, відповідно до прийнятих норм, вважається нормальним співвідношення часток у бюджеті неурядових організацій, при якому 1/3 фінансування припадає на оплачувані послуги самої організації, 1/3 — кошти, отримані за рахунок грантів (як із державного бюджету, так і від фондів-донорів), та 1/3 становлять пожертви від бізнесу. Стосовно України, то структура фінансування наших неурядових організацій має дещо викривлений характер. У середньому не менше 80 % у фінансуванні наших неурядових органі-

зацій становлять кошти міжнародних фондів-донорів. Цьому є ґрунтовне пояснення — саме завдяки фінансуванню цих фондів створився і запрацював в Україні «ринок» неурядових організацій, саме завдяки цим коштам ми маємо нині в штаті громадських організацій кваліфікованих незаангажованих експертів; саме завдяки цьому фінансуванню велика кількість наших урядовців, науковців та інших представників «інтелектуальної праці» отримала змогу долучитися до напрацювань своїх закордонних колег, зокрема і через навчання та поїздки з обміну досвідом.

Стратегія фінансування міжнародними фондами нашого «третього сектору» в переважній більшості спрямована на підтримку короткотермінових (із терміном виконання до року) проектів з бюджетами, що передбачають використання не більше 10 % коштів на потреби організації-виконавця проекту. Решта суми повинна цільовим призначенням йти на виконання самого проекту. Очевидно, така схема передбачає, що бюджет організації формується за загальноприйнятими у світі стандартами, і організація володіє необхідними коштами для підтримки власного функціонування. Та на нашій практиці все виглядає дещо інакше, і тому питанням виживання стає вміння «відмити» з грантових коштів необхідну для існування неурядової організації суму. В той же час, оскільки проекти є короткотерміновими, то отримавши фінансування для реалізації одного проекту, менеджери наших неурядових організацій, не зволікаючи, переходять до написання нової проектної заявки — адже в умовах жорсткого конкурсу вигравати гранти в середньому вдається одному з десяти, а отже треба написати близько десятка заявок на конкурс, аби отримати кошти на один проект. Така ситуація стає подібною до бігу білки в колесі — деколи доводиться жертвувати виконанням реального, уже профінансованого проекту, замінюючи його на банальну здачу звітів. Якщо на етапі формування «третього сектору» в Україні така ситуація була загалом прийнятною і сприяла ще тільки народжуваному середовищу громадських організацій, то нині вона бачиться неефективною. В умовах обмежених ресурсів, коли частина менеджерів неурядових організацій, присутніх на цьому «ринку» вже порівняно тривалий час, володіє більшою від почат-

ківців кваліфікацією та напрацьованими контактами, ці переваги роблять їх та організації, що вони представляють, практично «над» конкуренцією за кошти донорів. Водночас уся їх кваліфікація, знання та праця йдуть на боротьбу за отримання цих коштів, і реальні суспільні зміни в українській громаді — далеко не головне завдання, яке вони ставлять перед собою [46].

За таких умов головною проблемою участі громадських організацій та інших інститутів громадянського суспільства у процесі соціально-виховної роботи із засудженими є вельми обмежена кількість таких структур, які мають у своєму арсеналі відповідних спеціалістів, здатних та готових проводити реальні заходи, а не «відпрацьовувати» іноземні кошти. Але це зовсім не означає, що фахівці громадських організацій не можуть забезпечити реалізацію соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі. Представники громадянського суспільства, як свідчить практика, можуть достатньо ефективно здійснювати цю діяльність. Так, за даними ДПтС України станом на 1 липня 2013 р. з установами ДКВС України співпрацюють 216 об'єднань громадян, 32 з яких — міжнародні неурядові благодійні організації, 38 організацій всеукраїнського та 146 — регіонального рівня. Більше половини з них (140 організацій) працюють на підставі укладених угод. Безпосередньо відвідують установи та проводять заходи із засудженими 960 представників цих організацій. Протягом поточного року представниками громадських організацій у цілому було здійснено близько 3 тис. відвідувань установ, проведено майже 3,5 тис. заходів, якими було охоплено понад 80 тис. засуджених. Спрямування цих заходів охоплює широке коло напрямів соціально-виховної роботи від надання гуманітарної допомоги, проведення бесід, лекцій, культурно-масових та спортивних заходів для лікування і профілактики тяжких соціально небезпечних захворювань, підготовки засуджених до звільнення та постпенітенціарного соціального супроводу [121].

На первинному етапі перебудови порядку проведення соціально-виховної роботи у новому напрямі доцільним є залучення як суб'єкта її проведення такого «напівгромадського» утворення, як спостережні комісії, що створені та діють на підставі Положення про спостережні

комісії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. № 429 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2010 р. № 1042) [143]. Спостережні комісії наділені доволі значними повноваженнями у сфері виконання покарань. Зокрема, вони:

1) погоджують: постанови начальника кримінально-виконавчої установи закритого типу щодо зміни умов тримання засуджених осіб у межах однієї виправної колонії, якщо постанови передбачають збільшення обсягу встановлених обмежень і більш суворі умови тримання; подання адміністрації виправної колонії щодо переведення засуджених осіб до виправної колонії з вищим рівнем безпеки; постанови начальника виправної колонії щодо надання дозволу на проживання за межами виправної колонії засудженим жінкам на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами, а також до досягнення дитиною трирічного віку та скасування такого дозволу;

2) разом з органами й установами виконання покарань вносять до суду за місцем відбування покарання засудженими особами подання щодо: умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким; звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;

3) сприяють адміністрації установ виконання покарань у: проведенні соціально-виховної роботи із засудженими особами, організації їх загальноосвітнього та професійно-технічного навчання; залученні громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадян до надання допомоги у створенні належних умов для тримання засуджених осіб, їх матеріально-побутовому та медико-санітарному забезпеченні, здійсненні оздоровчо-профілактичних заходів; створенні додаткових робочих місць для залучення засуджених осіб до суспільно корисної праці; підготовці засуджених осіб до звільнення;

4) на підставі інформації органів і установ виконання покарань ведуть облік осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання, організують громадський контроль за поведінкою таких

осіб та проведення виховних заходів за місцем їх роботи (навчання) і проживання протягом невідбутої частини покарання;

5) здійснюють заходи соціального патронажу щодо осіб, звільнених від відбування покарання, сприяють розвитку мережі центрів соціальної адаптації та інших установ і організацій, діяльність яких спрямована на надання таким особам допомоги у соціальній адаптації;

6) інформують громадськість через засоби масової інформації про результати своєї роботи та про стан дотримання прав людини, захист основних свобод і законних інтересів засуджених осіб під час виконання кримінальних покарань;

7) виконують інші функції відповідно до законодавства.

До складу спостережних комісій входять представники громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та окремі громадяни. При цьому представники громадських організацій та окремі громадяни становлять не менше половини складу комісії. Водночас членами спостережних комісій не можуть бути судді, представники органів прокуратури, органів внутрішніх справ, Служби безпеки, Державної кримінально-виконавчої служби, Державної виконавчої служби, адвокати, особи, які мають не погашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість, а також особи, які раніше входили до складу спостережних комісій і повноваження яких були припинені достроково з негативних підстав. Тобто спостережні комісії являють собою симбіоз державних інституцій та громадськості. Саме цим і зумовлюється їх потенційна ефективність, оскільки таке поєднання спрямоване на забезпечення максимальної ефективності їх діяльності, бо утворення спостережних комісій виконкоматами та держадміністраціями з одночасним обов'язковим включенням до них представників громадських організацій становить за задумом законодавця оптимальну форму поєднання зусиль влади та громадськості. Влада має реальну можливість забезпечити фінансування та організаційно-технічне забезпечення здійснюваних заходів, надати форму владних приписів рішенням спостережної комісії, а громадські організації мають для цього не тільки фінансові можливості, а й вільний час та бажання. Крім цього, спостережні комісії

є своєрідною з'єднувальною ланкою між владою, суспільством та засудженим (звільненим) [144, с. 5].

Нині в Україні створено майже 700 спостережних комісій, вони існують в кожному районі та місті [37]. А за умови середнього числа їх членів — 9 осіб, можна стверджувати, що названі інституції спроможні забезпечувати необхідну соціально-виховну роботу із засудженими. Доцільність залучення саме спостережних комісій до проведення соціально-виховної роботи базується також на тому факті, що їх діяльність із надання допомоги особам, які звільнилися, є важливою та соціально значущою. За відсутності в країні реального механізму післяпенітенціарного супроводу осіб, звільнених з місць позбавлення волі, вони виявляються чи не єдиною структурою у сфері органів влади, яка реально опікується звільненими особами. Отже, первинна соціально-виховна робота спостережних комісій має можливість перейти не лише у виховну, а й у соціальну як в період відбування покарання, так і після звільнення. Тобто спостережна комісія може проводити максимально комплексну діяльність у цій сфері.

З урахуванням викладеного, а також того, що найбільш ефективними засуджені визнають саме заходи, запроваджувані представниками громадянського суспільства, за умови виконання адміністраціями установ виконання покарань ролі координатора цієї діяльності, соціальні інституції суспільства спроможні забезпечити необхідний вплив на свідомість засуджених. За даними Міністерства юстиції України лише за перше півріччя 2013 року в Україні була зареєстрована 881 громадська організація, а всього їх в Україні діє близько 40 тисяч [61]. Тобто необхідний ресурс є, потрібно лише скоординувати й організувати його залучення, а також відповідну співпрацю та взаємодію з цим сегментом суспільства. Тим більше, що саме громадськість повинна бути зацікавлена у поверненні засуджених до загальноприйнятого життя в суспільстві, у свою чергу участь таких об'єднань у процесі виконання кримінальних покарань створить у засуджених відчуття того, що із суспільства вони не викреслюються.

Для забезпечення належної соціально-виховної роботи із засудженими усі суб'єкти, що беруть участь у цій діяльності, повинні пере-

бувати у стані ефективної співпраці та взаємодії. У науковій літературі поняття «співпраця» та «взаємодія» не мають принципових відмінностей, але, зважаючи на процедурний аспект названих явищ, зміст взаємодії має більш детальний вигляд, де остання — це обмін результатами діяльності, у процесі якої важливо не тільки здійснити обмін інформацією, а й організувати обмін діями, спланувати загальну діяльність [221, с. 61]. Тлумачний словник дає таке визначення слову «взаємодія»: «...співдія, співдіяння, взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджена дія між ким- або чим-небудь» [119, с. 259]. У широкому розумінні «взаємодія» виступає як філософська категорія, що відображає процеси впливу об'єктів один на одного, їх взаємну обумовленість і породження одним об'єктом іншого [207, с. 65]. Сучасна філософія визначає взаємодію як поняття для призначення впливу речей одна на одну; для відображення взаємозв'язків між різними об'єктами; для характеристики форм людського буття, людської діяльності і пізнання [185, с. 65]. При цьому в понятті «взаємодія» фіксуються прямі і «зворотні» впливи речей, воно охоплює прямі й опосередковані відносини між об'єктами і системами. Таке визначення взаємодії є всеосяжним і застосовується для відображення будь-яких процесів і форм прояву свідомості, включаючи кримінально-виконавчі правовідносини.

У вузькому значенні у правозастосовній діяльності термін «взаємодія» означає «упорядкування, взаємозв'язок, узгодження» [184, с. 626], тобто це є процес взаємозалежної, погодженої діяльності різних його суб'єктів. Такий взаємозв'язок чи взаємні дії можливі за наявності певних умов:

а) у взаємодії мають брати участь як мінімум два суб'єкти. Це означає, що кожен з учасників має чітко усвідомлювати, що він є суб'єктом взаємодії і виконує покладені функції разом з іншим суб'єктом;

б) має бути окреслена спільність цілей і завдань для всіх учасників взаємодії. Роз'єднаність, як показує практика, призводить до втрати змісту взаємодії. Зазначаючи про єдність завдань і цілей, необхідно вказати, що боротьба зі злочинністю, захист законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб та в цілому правопорядку, є єдиним завданням для всіх правоохоронних органів. Виконання цих за-

вдань складається з ряду послідовних етапів, більш конкретизованих за своїм змістом.

Враховуючи те, що в юридичних наукових джерелах тлумачення терміна «взаємодія» дається як правило в широкому розумінні та є об'єктом окремого дослідження, найбільш прийнятним стосовно діяльності установ виконання покарань є поняття, розроблене у військовій сфері, а саме: це є узгодження (координація) за завданнями (об'єктами), напрямками, рубежами (районами і часом дії підрозділів, частин, з'єднань і об'єднань різних видів Збройних Сил, родів військ) за ціллю, місцем та часом бойових дій, в інтересах досягнення загальної мети бою та операції [205, с. 123]. Під взаємодією суб'єктів соціально-виховної роботи ми пропонуємо розуміти впроваджену чинним законодавством України та іншими нормативно-правовими актами діяльність, що узгоджена між ними за об'єктами, предметом, завданнями і напрямками співпраці та спрямована на досягнення поставленої мети і завдань. Саме така взаємодія і визнається нами необхідною умовою для здійснення соціально-виховної роботи із засудженими.

Опитані у ході дослідження працівники вказали, що у разі покладання функції проведення соціально-виховної роботи на громадські інституції, основною проблемою стане неможливість контролю за їх діяльністю та відсутність у таких об'єднань чи організацій обов'язків з виконання вказаної функції. Саме це, на думку персоналу, й зведе нанівець «існуючі позитивні напрацювання». З подібною позицією ми не можемо цілком погодитись. По-перше, соціально-виховна робота своєю суттю позбавлена елементів кари та примусу як з боку суб'єктів її проведення, так і засуджених. Тому добровільність є основою її ефективності. Безперечно, соціально-виховна робота потребує взаємодії, координації та управління, однак у жодному разі не примусу чи обов'язку.

По-друге, у кожного із суб'єктів координації повинна бути внутрішня готовність до такої співпраці, включаючи професійні навички та вміння. Але ДКВС України в останні роки демонструє тяжіння до підміни необхідної та належної координації спільних дій владними розпорядженнями та вимогами, що, на нашу думку, свідчить про не-

достатність кваліфікації для організації цієї діяльності. Без перебільшення, координація є найбільш дієздатним напрямом формування єдності різноманітних органів та організацій у соціально-виховній роботі із засудженими злочинів не лише тому, що забезпечує спільність діяльності різноманітних суб'єктів, але й тому, що виявляє та усуває негативні прояви їх спільної роботи. В значній мірі — це запобігання самої можливості дублювання, нечесної конкуренції і т. ін. Крім цього, у процесі координації самостійні дії органів та організацій певного рівня можуть зазнати спрямованого впливу ще до того, коли вони набрали чинності, тому в цьому випадку легше усунути негативні наслідки зазначеної діяльності. Усе це створює підґрунтя для ефективності соціально-виховної роботи.

По-третє, громадські інституції мають свою спеціалізацію відповідно до спільних інтересів, для реалізації яких вони створювались, — культурних, економічних, вікових, гендерних, регіональних, релігійних, правових, професійних, соціальних тощо. Враховуючи те, що спектр напрямів діяльності громадських інституцій є широким, можна стверджувати, що до нього входять усі напрями, за якими у засуджених повинні формуватися необхідні компетенції у цивільно-громадській, соціально-трудовай, культурно-дозвільній діяльності та побутовій сфері.

То як же співпрацювати з громадськими інституціями у сфері соціально-виховної роботи? Очевидно, слід директивно зобов'язати адміністрації колоній впроваджувати таку діяльність. Стосовно інституцій громадянського суспільства, то існує декілька різних способів їх залучення до розглядуваної діяльності. Зокрема, кампанія з пошуку таких інституцій може включати в себе: направлення листів із пропозицією про взаємну співпрацю керівництву існуючих на території району об'єднань громадян (для цього адміністрація повинна отримати інформацію про існуючі об'єднання в районних управліннях юстиції); проведення зустрічей з працівниками й членами об'єднань громадян, трудових колективів підприємств, установ та організацій; проведення територіальних заходів з питань засуджених і звільнених; виступи на телебаченні з роз'ясненням мети і значення соціально-виховної роботи, публікації у пресі на цю тему тощо. При цьому на

персонал установ виконання покарань повинні покладатися такі обов'язки: а) створення умов для соціально-виховної діяльності; б) залучення та відбір суб'єктів її реалізації; в) необхідне навчання та підвищення кваліфікації у межах наявних знань; г) удосконалення та ефективне використання матеріально-технічної бази установи виконання покарань.

Безперечно, розгортання програми стосовно широкого залучення громадських інституцій до роботи із засудженими може підвищити ефективність процесу виконання покарання у виді позбавлення волі. Таке залучення має стати важливим напрямом діяльності усієї ДКВС України. Однак слід зауважити, що для налагодження та ефективного здійснення такої діяльності держава, будучи зацікавленою у позитивних змінах в особі засудженого, має виділяти й окреме додаткове фінансування для цих цілей.

Вивчення питань визначення та організації діяльності суб'єктів соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі свічить про таке.

1. Фактично встановлено, що персонал не спроможний реалізувати поставлені перед ним завдання соціально-виховної роботи із засудженими на належному рівні, хоча його фактично визначено провідним суб'єктом цієї діяльності. Таке положення зумовлено низкою чинників, зокрема, браком необхідних знань та досвіду, реальних шляхів його здобуття (окрім перейняття дещо викривлених практичних підходів у повсякденній діяльності), переважаність іншими функціональними обов'язками.

Враховуючи, що своєю суттю соціально-виховна робота є діяльністю з ознаками соціальності, вона повинна здійснюватись визначеними суб'єктами на користь (в інтересах, через потреби) суспільства, без відриву від суспільства та стосовно членів суспільства. За такого підходу основна роль має відводитись не представникам органів і установ виконання покарань, а громадським й іншим соціальним інституціям. Безперечно, працівники колоній повинні виступати головним організаційним та координаційним суб'єктом: на них слід покласти виявлення й узагальнення наявних проблем, формування груп засуджених для тієї або іншої форми соціально-виховної роботи, забезпечення залучення суб'єктів соціально-виховної роботи відпо-

відно до існуючих потреб, матеріально-технічне забезпечення проведення цих заходів та ін.

2. До числа соціальних інституцій, які покликані здійснювати соціально-виховну роботу із засудженими, слід віднести: об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації, окремих осіб.

3 метою удосконалення нормативного регулювання питання суб'єктів соціально-виховної роботи із засудженими пропонуємо викласти норму ст. 25 КВК України в такій редакції: «Персонал установ виконання покарань зобов'язаний забезпечити залучення об'єднань громадян, релігійних та благодійних організацій, окремих осіб до проведення соціально-виховної роботи, створити необхідні умови та сприяти їм у цій діяльності».

При покладанні на громадські інституції функцій здійснення соціально-виховної роботи із засудженими, слід враховувати серйозну залежність інститутів громадянського суспільства від фінансування, що здійснюється міжнародними організаціями. Тому на первинному етапі перебудови порядку проведення соціально-виховної роботи у новому напрямі доцільним є залучення як суб'єкта її проведення такого «напівгромадського» утворення, як спостережні комісії.

За відсутності в країні реального механізму післяпенітенціарного супроводу осіб, звільнених з місць позбавлення волі, спостережні комісії є майже єдиною структурою у сфері органів влади, яка реально опікується звільненими особами. Такими чином, первинна соціально-виховна робота спостережних комісій має можливість перейти не лише у виховну, а й у соціальну, як у період відбування покарання, так і після звільнення. Тобто спостережна комісія може проводити максимально комплексну діяльність у цій сфері.

3. Під взаємодією суб'єктів соціально-виховної роботи ми пропонуємо розуміти впорядковану чинним законодавством України та іншими нормативно-правовими актами діяльність, що узгоджена між ними за об'єктами, предметом, завданнями і напрямками співпраці й спрямована на досягнення поставленої мети і завдань. Саме така взаємодія і визнається нами необхідною умовою для здійснення соціально-виховної роботи із засудженими.

Можливими перепонами для запровадження здійснення соціально-виховної роботи громадськими інституціями може стати неможливість контролю за їх діяльністю та відсутність у таких об'єднань чи організацій обов'язків щодо виконання вказаної функції. Однак із цього приводу слід зауважити, що соціально-виховна робота своєю суттю позбавлена елементів кари та примусу як з боку суб'єктів її проведення, так і засуджених. Тому добровільність є основою її ефективності. Безперечно, соціально-виховна робота потребує взаємодії, координації та управління, однак у жодному разі не примусу чи обов'язку. Крім того, у кожного із суб'єктів координації повинна бути внутрішня готовність до такої співпраці, включаючи професійні навички та вміння. Координація є найбільш дієздатним напрямом формування єдності різноманітних органів та організацій у соціально-виховній роботі із засудженими злочинців не лише тому, що забезпечує спільність діяльності різноманітних суб'єктів, але й тому, що виявляє та усуває негативні прояви їх спільної роботи. В значній мірі — це запобігання самої можливості дублювання, нечесної конкуренції і т. ін.

4. Громадські інституції мають свою спеціалізацію відповідно до спільних інтересів, для реалізації яких вони створювались: культурних, економічних, вікових, гендерних, регіональних, релігійних, правових, професійних, соціальних тощо. Враховуючи те, що спектр напрямів діяльності громадських інституцій є широким, можна стверджувати, що до нього входять усі напрями, за якими у засуджених повинні формуватися необхідні компетенції у цивільно-громадській, соціально-трудовай, культурно-дозвільній діяльності та побутовій сфері.

Для налагодження масштабної та ефективної співпраці з громадськими інституціями у сфері соціально-виховної роботи необхідно зобов'язати адміністрацію колоній впроваджувати таку діяльність. При цьому на персонал установ виконання покарань повинні покладатися такі обов'язки: а) створення умов для соціально-виховної діяльності; б) залучення та відбір суб'єктів її реалізації; в) необхідне навчання та підвищення кваліфікації у межах наявних знань; г) удосконалення та ефективне використання матеріально-технічної бази установи виконання покарань.

2.3. Шляхи удосконалення соціально-виховної роботи із засудженими

У попередніх підрозділах ми вже вказали існування численних прогалин у сфері правового регулювання та організації соціально-виховної роботи із засудженими. Для удосконалення існуючого стану справ, окрім впровадження викладених вище пропозицій, слід змінити засади організації соціально-виховної роботи, зокрема її планування. Нині фіксування та планування соціально-виховної роботи відбувається за допомогою Щоденника індивідуальної роботи із засудженим (далі — Щоденник), форма якого затверджена наказом Міністерства юстиції України від 4 листопада 2013 р. № 2300/5 «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими» (слід звернути увагу, що до листопада 2013 р. Щоденник мав назву «Індивідуальна програма соціально-виховної та психологічної роботи із засудженим»). Цей документ повинен упорядковувати та планувати виховну та соціально-виховну роботу з особою, отримувати інформацію про поведінку засудженого в її динамці, а також здійснювати контроль за змінами у поведінці та вирішенням проблемних питань, які виникають у засудженого. По суті Щоденник — це індивідуальний план роботи з конкретним засудженим.

Щоденник складається на кожного засудженого, який відбуває покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі. У його структурі передбачаються 11 розділів, а саме: розділ I. Соціально-демографічна характеристика; розділ II. Кримінально-правова характеристика; розділ III. Відомості про окремі нахили, здібності, фізичні особливості; розділ IV. Індивідуальна програма роботи із засудженим; розділ IV-I. Спеціальна індивідуальна програма роботи із засудженим, який тримається у дільниці посиленого контролю (додається до Щоденника у разі переведення засудженого до дільниці посиленого контролю); розділ V. Оцінка ступеня виправлення засудженого; розділ VI. Психологічна характеристика та рекомендації психолога; розділ VII. Наслідки індивідуального спостереження за засудженим та зміст проведених з ним бесід; розділ VIII. Особливі відмітки; розділ IX.

Облік заохочень та стягнень; розділ X. Результати розгляду на комісії з питань застосування заохочувальних норм законодавства, амністії, помилування тощо; розділ XI. Відмітки про перевірки Щоденника.

Установча частина Щоденника (розділи I–III) заповнюється начальником дільниці карантину, діагностики та розподілу установи виконання покарань на основі даних особової справи засудженого та у разі необхідності за участю самого засудженого. Начальник відділення соціально-психологічної служби вивчає особову справу засудженого та інші документи, які містять інформацію про засудженого, проводить із ним ознайомчу бесіду та на підставі отриманої інформації (розділ IV) складає індивідуальну програму роботи із засудженим. Оцінка ступеня виправлення засудженого здійснюється начальником відділення соціально-психологічної служби щороку та після закінчення строку відбування покарання за формою, передбаченою у розділі V. Стосовно засуджених, які у встановленому порядку визнані злісними порушниками режиму тримання, та інших осіб, які потребують підвищеного контролю за їх поведінкою, а також засуджених, яким призначено строк покарання не більше 3-х років позбавлення волі, оцінка здійснюється кожні півроку.

До розділу VI психологом вносяться дані психологічного обстеження, психологічна характеристика засудженого та рекомендації щодо особливостей проведення з ним індивідуальної роботи. До розділу VII вносяться додаткові дані про особу засудженого, що не передбачені програмою, але мають значення для її реалізації, результати окремих бесід з ним. Не менше ніж раз на півроку начальником відділення соціально-психологічної служби робляться записи про зміни в поведінці, соціальних зв'язках, поглядах засудженого, ставленні до близьких родичів та членів сім'ї, до інших засуджених; виникнення нових позитивних або негативних звичок, проявів тощо. У розділі VIII зазначаються дані про поведінку засудженого, які потребують особливої уваги з боку персоналу установи, а саме: дані про вчинення злочинів у період відбування покарання, схильність до втечі, спроби самогубства, членушкодження тощо.

Відмітки про наслідки реалізації програми робляться поступово за результатами виконання заходів. Кінцеві висновки щодо наслідків реалізації програми та характеристика на засудженого (пункт 11

розділу IV) складаються начальником відділення соціально-психологічної служби за місяць до звільнення засудженого та погоджуються із заступником начальника установи із соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими. При переведенні засудженого до іншої установи Щоденник обов'язково долучається до особової справи засудженого для подальшої реалізації, а після звільнення — зберігається в особовій справі. У разі необхідності начальником відділення соціально-психологічної служби та психологом у розділі VIII даються рекомендації про особливості реалізації Програми.

Натомість запропонована формалізація соціально-виховної роботи, як показує проведений аналіз, не забезпечує її ефективності, на що вже зверталась увага в науковій літературі. Так, аналізуючи стан соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими, А. В. Скіць вказує, що такі програми засвідчують пріоритети юридичного, а не соціально-педагогічного підходу. Наслідком цього є відсутність серед задекларованих у програмах тих завдань, що безпосередньо стосуються змісту процесів виправлення та ресоціалізації (саме сукупності тих позитивних змін в особистості неповнолітнього та його соціальної ситуації життєдіяльності, які, власне, й дають змогу говорити про успішність цих процесів). Адже отримання вихованцем повної загальної середньої освіти, робітничої спеціальності, системи правових знань тощо ще не може бути гарантією його виправлення та ресоціалізації. Такий стан справ негативно впливає на технологічні аспекти реалізації Індивідуальної програми соціально-виховної роботи із вихованцем. Загальними недоліками, на думку названого вченого, є: шаблонність та стереотипність Індивідуальної програми, фактичне зведення її лише до обліку участі вихованця в програмах диференційованого виховного впливу; відсутність логічної та цілісної структури, формальність і загальність передбачених напрямів роботи; відсутність реальних можливостей для індивідуалізації роботи, зважаючи на особистість вихованця, неврахування динаміки змін у вихованця й можливості корегування виховного та ресоціалізаційного впливу. Саме тому під час розробки сучасної моделі соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими особливої уваги потребує питання розробки та обґрунтування структури, змісту, принципів під-

готовки індивідуальної програми соціально-виховної роботи з вихованцем, однією з обов'язкових умов якої має бути врахування технологічного аспекту [174, с. 136].

Наведене цілком відповідає й нашій оцінці Щоденників соціально-виховної роботи з дорослими засудженими. Перш за все планування соціально-виховної роботи в місцях позбавлення волі, як і будь-яка інша діяльність, повинно ґрунтуватись на певних принципах, до складу яких слід віднести принципи:

1) наукової обґрунтованості, зміст якого полягає в тому, що планування повинно здійснюватись на основі наукового аналізу об'єктивних даних про засудженого та стан забезпечення установи, в умовах якої буде реалізуватись план. Наявність численних прогалин та відсутність методично обґрунтованих алгоритмів проведення такої діяльності диктують потребу залучення до цього процесу можливостей громадськості, науковців та інших фахівців, що проживають або працюють в районі дислокації установи виконання покарань;

2) законності, який передбачає розробку планів відповідно до чинного законодавства. Правовий статус особи, позбавленої судом волі, система передбачених чинним кримінально-виконавчим законодавством України засобів виправлення і ресоціалізації дозволяють застосовувати до кожного засудженого відповідні заходи індивідуального впливу для того, щоб досягти мети покарання. Натомість, як уже зазначалось, такі заходи не повинні мати карального або примусового характеру;

3) актуальності, який визнає необхідність у процесі планування визначати пріоритетні напрями соціально-виховної роботи відповідно до особистості кожного засудженого;

4) реальності, який вимагає врахування об'єктивних можливостей суб'єктів соціально-виховної роботи та самого засудженого;

5) конкретності, який передбачає однозначність змісту запланованих заходів, термінів їх виконання, суб'єктів реалізації та контролю;

6) несуперечливості, який означає узгодження в межах плану всіх його складових частин, аби вони не суперечили одна одній;

7) субординації, який полягає у підпорядкуванні заходів коротко-строкових планів довгостроковим, нижчих ланок суб'єктів профілактики — вищим. Актуальними проблемами у зв'язку з цим є питання

координації та взаємодії усіх зацікавлених сторін у досягненні спільної мети їх діяльності;

8) інформативності, який розглядається у двох аспектах:

– по-перше, цей принцип означає складання плану на підставі повної й достовірної інформації. На жаль, як справедливо зазначив О. Г. Колб, нині в установах виконання покарань на процес складання планів впливають дві основні обставини:

а) внутрішня «замореність», «утаємниченість» та ін. відділів і служб колонії, що викликано власними корпоративними інтересами (показниками роботи, особливістю фахової діяльності, статусом та ін.);

б) зовнішньою неврегульованістю питань отримання, обліку та використання інформації, особливо стосовно термінів інформування суб'єктів інформаційної діяльності, що не збігаються з нормами КВК, КПК України та інших законодавчих актів у цій галузі;

– по-друге, план має розроблятися таким чином, щоб при якомога меншому обсязі знакового масиву містилось якнайбільше необхідної інформації [80, с. 236]. За такого підходу найбільш ефективним засобом має стати банк даних на особу засудженого, що формується за чіткою схемою, та забезпечується обов'язковим інформаційним супроводом з боку відповідних суб'єктів. Існуючий нині Щоденник на перший погляд ніби відповідає цій вимозі, однак формалізація отримуваних даних та проблем не дозволяє здійснити визначення доцільного обсягу запроваджуваних заходів, особливо, якщо їх число є значним. Інакше кажучи, у пропонованій формі Щоденника неможливо записати більше одного речення, у якому має відбиватися і проблема, і заплановані заходи і наслідки їх реалізації. Тому ми пропонуємо не обмежувати суб'єктів соціально-виховної роботи встановленим обсягом Щоденника, а дозволити розширювати за потреби передбачені показники.

Отже, зазначені принципи за умови їх дотримання покликані впорядкувати не тільки процес планування соціально-виховної роботи в установах виконання покарань, але й діяльність суб'єктів її проведення.

Планування соціально-виховної роботи має будуватися на визначенні (оцінці) потреб засудженого та з огляду на наявні або відсутні у нього компетенції. Оцінка потреб — це гнучкий процес збору, уза-

гальнення та аналізу інформації щодо стану особи з метою визначення необхідних видів та обсягів впливу та їх результатів. Отже, оцінка потреб проводиться для того, щоб мати вичерпну інформацію щодо рівня задоволення потреб особи, малюнку її життєвих обставин та на основі цього у правильному напрямі скерувати необхідні втручання. На основі результатів оцінки потреб складається індивідуальний план або програма, що містить у собі комплекс заходів за певними напрямками і які об'єднані спільною метою [137, с. 15]. У ньому випадку метою такої індивідуальної програми буде планування соціально-виховної роботи із засудженим.

До основних методів оцінки потреб відносять: аналіз документів (матеріалів особової справи засудженого, характеристик, що надійшли із СІЗО, місць попереднього навчання або роботи засудженого тощо); інтерв'ю/бесіда із засудженим; опитування з використанням стандартизованих форм (анкет, програм інтерв'ю тощо); психологічні діагностичні методики (проективні, тестові тощо); спостереження за поведінкою [128, с. 96–97]. Початкова оцінка здійснюється на етапі всебічного вивчення особистості новоприбулого засудженого під час його перебування у дільниці карантину, діагностики та розподілу. Результатом початкової оцінки, за визначенням фахівців, має стати отримання основної інформації про засудженого за такими показниками: соціально-демографічні дані (відомості про особу засудженого); відомості про судимість, скоєний злочин, а також попередні судимості у разі їх наявності; відомості про перебування у слідчому ізоляторі; відомості про найближче соціальне оточення засудженого та спосіб життя до ув'язнення; психологічні особливості: спрямованість особистості, особливості психічних процесів (пам'ять, мислення, уява тощо), психологічні/психічні проблеми, ступінь конфліктності та агресивності, наявність лідерських якостей, рівень загального світогляду, наявність творчих здібностей, готовність до самовиховання тощо; рівень освіти; рівень професійної підготовки; стан здоров'я.

Перший етап комплексної оцінки здійснюється на основі початкової оцінки, у процесі оцінки уточнюються дані, отримані на попередньому етапі, за визначеними вище напрямками. Результатом першого етапу комплексної оцінки має стати уточнення основних потреб, проблемних зон, ресурсів засудженого за наступними напрямками:

– психологічні особливості: спрямованість особистості, особливості психічних процесів (пам'ять, мислення, уява тощо), психологічні/психічні проблеми, ступінь конфліктності та агресивності, наявність лідерських якостей, рівень загального світогляду, наявність творчих здібностей, готовність до самовиховання тощо;

– освітній рівень (у тому числі ставлення до навчання, готовність вчитися, наявність повної середньої освіти, професійно-технічної або вищої освіти);

– професія (у тому числі наявність досвіду роботи, наявність навичок для роботи за професією, мотивація до роботи);

– стан здоров'я (необхідна засудженому діагностика, лікування хронічних захворювань, реабілітація від алко- або наркозалежності тощо);

– відновлення, зміцнення або формування корисних зв'язків із найближчим соціальним оточенням на волі (на основі оцінки позитивної соціальної мережі засудженого) тощо.

Також слід встановити рівень сформованості загальносоціальних цінностей та просоціальних установок як підґрунтя ефективної ресоціалізації: достатня сформованість цінностей здоров'я, сім'ї, освіти та професії тощо; наявність установок щодо особистісного зростання, самовиховання та самовдосконалення; розуміння необхідності дотримання правислухняної поведінки тощо. Важливе значення має й визначення рівня знань, розвитку просоціальних вмінь та навичок, необхідних для запобігання рецидиву злочину та успішної соціальної адаптації після звільнення та у соціумі: знання, вміння та навички управління почуттями та емоціями; знання основ ефективного безконфліктного спілкування та володіння відповідними вміннями та навичками; знання основ прийняття рішення та володіння відповідними вміннями й навичками; знання сутності сім'ї, її основних функцій, розвиток вмінь та навичок моделювання власної сім'ї та позитивних взаємин у ній; знання, вміння й навички планування майбутнього (короткострокові та довгострокові життєві плани); знання законодавчої бази, шляхів, умов вирішення соціально-побутових проблем та відповідні вміння й навички (вирішення господарсько-побутових проблем, планування бюджету тощо); знання, вміння та навички щодо самопредставництва (вирішення власних проблем та

відстоювання інтересів, комунікації із соціальними інституціями тощо); знання про здоров'я, шляхи його збереження та зміцнення, а також розвиток умінь та навичок ведення здорового способу життя та дотримання безпечної поведінки тощо.

За результатами, отриманими в ході вивчення потреб та інформації про засудженого, і слід розробляти програму соціально-виховної роботи, включаючи до неї заходи, що дозволять забезпечити потреби засудженого, визначені на етапі оцінки. Постійно має проводитись моніторинг процесу та оцінка результатів соціально-виховної роботи із засудженим, що відображається у ступені виправлення засудженого, зміні його ціннісних пріоритетів, планів тощо. На основі результатів моніторингу та оцінки мають вноситися відповідні корективи до індивідуальної програми роботи із засудженим. Такі заходи (моніторинг, оцінка) мають здійснюватися мультидисциплінарною командою фахівців, а рішення про внесення коректив до індивідуальної програми мають прийматися колегіально [137, с. 29, 30]. Тобто Щоденник чи Програма не повинні обмежуватись виключно описуванням та фіксацією даних про особу, а створювати підґрунтя для отримання інформації про засудженого в динаміці, з одночасним повідомленням про запроваджувані заходи та їх наслідки, причини невдач або позитивних результатів.

Крім того, слід створити умови для ефективної організації соціально-виховної роботи, починаючи з порядку розподілу засуджених по відділеннях та закінчуючи матеріально-технічним її забезпеченням. Остання потреба зумовлена тим, що саме за допомогою реальних об'єктів (телевізор, магнітофон, телефон, факс, комп'ютер, принтер, модем, копір) та інформаційних технологій (аудіо- й відеозапис, електронна пошта, ЗМІ, Інтернет), формуються вміння шукати, аналізувати і відбирати необхідну інформацію, організувати, перетворити, зберегти і передати її. Ми зазначали, що соціально-виховна робота повинна забезпечити опанування засудженими навичок роботи з різними джерелами інформації. Але для досягнення названої мети необхідно для початку мати доступ до такої інформації в різних формах та різними способами.

Нині процес виконання кримінальних покарань характеризується обмеженим доступом до них, а також максимальним ступенем ізо-

ляції засудженого від навколишнього світу. Так, засудженим забороняється доступ майже до всіх сучасних джерел інформації за винятком книг, листів, певного переліку радіо та телевізійних програм. Аналіз змісту Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (2014 р.) [145] свідчить, що в установах виконання покарань проводиться безкоштовна демонстрація художніх відео- та кінофільмів, які мають позитивний вплив на закріплення процесу виправлення та ресоціалізації засуджених. Однак у виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання, середнього та максимального рівнів безпеки (для засуджених, які тримаються у звичайних жилих приміщеннях та залишених для роботи з господарського обслуговування) навіть такі художні кіно- та відеофільми демонструються один раз на тиждень, а для осіб, яких тримають у ДІЗО, ПКТ (ОК), ЗПКТ та у карцерах установ виконання покарань, а також засудженим до арешту та довічного позбавлення волі, кінофільми не демонструються взагалі.

Жилі приміщення, клуби, бібліотеки, кімнати виховної роботи у відділеннях соціально-психологічної служби, ДІЗО, ПКТ (ОК), карцери, камери для засуджених до довічного позбавлення волі та арешту, палати закладів охорони здоров'я радіофікуються. У жилих приміщеннях виправних центрів, виправних колоній мінімального, середнього, максимального рівнів безпеки, виховних колоніях, ЗПКТ виправних колоній максимального рівня безпеки можуть установлюватись телевізори. Час радіотрансляції і перегляду телепередач визначається розпорядком дня установи виконання покарань. Мережі радіотрансляції для засуджених здійснюються централізовано від єдиного радіотрансляційного вузла. За наявності технічних можливостей у виправних колоніях обладнуються кабельні телемережі.

Засудженим дозволяється користуватися літературою, проте лише тією, яка є в бібліотеках установ виконання покарань, а також газетами і журналами. Книжковий фонд бібліотек повинен створюватись з розрахунку забезпечення кожного засудженого не менше ніж п'ятьма книжками. Тобто, якщо в установі утримується 800 засуджених, книжковий фонд має нараховувати 4000 видань. На жаль, у теперішній час жодна установа не має такого обсягу, що значно обмежує можливості засуджених. Тривалим є й час перебування однієї книжки

у засудженого — обмін книг у ПКТ (ОК) установ, у ЗПКТ виправних колоній (секторів) максимального рівня безпеки, арешту та дільниць посиленого контролю проводиться один раз на 10 днів.

Складним є і доступ до періодичних видань: зокрема засуджені, які тримаються у гуртожитках, забезпечуються газетами з розрахунку одна газета на 50 засуджених (!). По одній газеті виділяється на камеру. Якщо в камері утримується понад 20 засуджених, то додатково виділяється ще одна газета. Індивідуальна передплата засуджених на періодичні видання здійснюється в добровільному порядку, однак лише з дозволу адміністрації установи виконання покарань передплата періодичних видань може бути здійснена за рахунок родичів засудженого.

Засуджені можуть зберігати при собі не більше 10 примірників книжок, брошур і журналів (окрім тих, що пропагують насилля, міжнародну ворожнечу або порнографічного змісту), а ті, які навчаються, — відповідні підручники у необхідній кількості без урахування художніх книжок, брошур і журналів. Решту літератури засуджені здають для збереження на склад, а за особистим бажанням передають до бібліотеки установи виконання покарань або віддають з дозволу адміністрації родичам.

Подібні обмеження останнім часом за свідченням науковців лише посилюються. Зокрема, коментуючи прийняття у 2013 р. оновленої редакції Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів, окремі автори зазначають, що Правила певним чином є дійсно модернізованими, адже в них здійснено заборону всіх можливих засобів комунікації та інших електронних пристроїв з урахуванням всіх тих новинок техніки, які останніми роками з'явилися на українських ринках. Так, Правилами заборонено (п. 4.5 розділу 1) будь-яка теле-, радіо-, аудіо- та відеоапаратура, аудіо-, відеокасети, CD та DVD диски (за винятком телевізора — один на камеру); радіоелектронні засоби, призначені для передавання чи приймання радіосигналів (радіостанції, комунікатори, мобільні телефони та зарядні пристрої до них, SIM-картки, скетч-картки поповнення рахунку мобільного зв'язку, пейджери, роутери тощо), друкарські машинки, розмножувальні прилади та гарнітура до них; комп'ютерна техніка (за винятком комп'ютерної техніки, що встановлена у класах та використовується у навчальному процесі), ігрові консолі та приставки, портативні відеоігри, батареї-

ки та зарядні пристрої до них. Із цього можна зробити висновок, що тепер до заборонених предметів належать не тільки засоби зв'язку, а й будь-які накопичувачі інформації, що напевно спрямовано на забезпечення всебічного контролю адміністрації СІЗО над тим, який інформаційний продукт споживають ув'язнені, тобто які фільми, програми, тексти вони дивляться, слухають (телебачення, радіомовлення контролюються із спеціального радіовузла). Як бачимо, серед заборонених предметів портативні відеоігри, портативні консолі і т. д., у той час як українські СІЗО часто не пропонують альтернативної можливості якої-небудь діяльності, що могла б займати вільний час засуджених, на що неодноразово вказував Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК) [219].

Подібна обмеженість доступу засуджених до інформаційних джерел та носіїв інформації не може визнаватися прийнятною. Безперечно, не у всіх країнах засуджені мають доступ до усіх існуючих сучасних засобів отримання інформації, зокрема, Інтернету. Натомість позитивна практика ряду країн дозволяє стверджувати про можливість запровадження такого доступу, нехай і в усіченому вигляді. На нашу думку, підходити до обмеження інформаційних ресурсів у місцях позбавлення волі слід з позиції, висловленої у рішеннях Європейського суду з прав людини: обмеження (restrictions), які накладаються на позбавлених волі, були обґрунтованими. Наприклад, у рішенні ЄСПЛ «Хірт проти Сполученого Королівства» (Hirst v. the United Kingdom) Суд вказав (п. 69): будь-яке обмеження прав повинно бути обґрунтоване, таке обґрунтування може здійснюватись з урахуванням вимог безпеки, частково для запобігання злочинів і безладів, і вони повинні бути невід'ємно пов'язані з умовами ув'язнення [232]. Тобто мета таких обмежень: безпека, запобігання злочинів та безладів (конвенційний підхід, закріплений у ч. 2 ст. 8 Конвенції, де вказується, що втручання у здійснення права на повагу до приватного і сімейного життя (що є обмеженням прав) може здійснюватись, серед іншого, із вказаними цілями). У рішенні «Діксон проти Сполученого Королівства» (Dickson v. the United Kingdom) Суд у відповідь на доводи Уряду, що обмеження сімейного життя (ненадання можливості штучного запліднення) переслідувало мету кари, відповів, що розвиток

європейської пенальної політики відбувається у напрямі до підвищення важливості реабілітаційної цілі покарання (п. 75) [231]. Стосовно обмежень у доступі до джерел інформації — то вони не падають під жодне з наведених обґрунтувань.

Позбавлення волі самою своєю суттю передбачає значне скорочення взаємодії та спілкування ув'язнених із зовнішнім світом. Але міркування як практичного, так і гуманістичного характеру знаходяться у суперечності з подібним тлумаченням позбавлення волі. Факт ізоляції не віднімає людські права на взаємодію та спілкування з іншими людьми. В умовах ув'язнення з'являється потреба введення певних обмежень на деякі з цих прав; питання про те, наскільки поширюються ці обмеження, вирішується, як правило, неоднозначно. Цьому питанню присвячений принцип 5 Основних принципів поводження з ув'язненими (представлені восьмим Конгресом ООН з попередження злочинності і поводження з правопорушниками і ухвалені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р.), у якому зазначено: «За винятком тих обмежень, необхідність яких обумовлена фактом ув'язнення в тюрму, всі ув'язнені користуються правами людини та фундаментальними свободами, викладеними у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права і Факультативному протоколі до нього, а також такими іншими правами, котрі викладені в інших пактах ООН».

Існує п'ять основних механізмів збереження контактів із зовнішнім світом: 1) листи; 2) побачення; 3) телефонний зв'язок; 4) дозвіл відвідувати рідних або тимчасове умовне звільнення; 5) книги, газети, радіо, телебачення, участь у громадському житті. Усі ці засоби зв'язку, серед іншого, виступають і джерелами інформації, що дозволяє віднести їх до засобів соціально-виховної роботи та формування необхідних компетенцій. Саме тому обмеження названих можливостей слід проводити виключно з міркувань безпеки та за наявності підстав.

Метою кримінально-виконавчого законодавства України, відповідно до ст. 1 КВК України, є, передусім, створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених. Однак виховання законослухняного громадянина та повноцінного члена суспільства в установах виконання покарань неможливе за умов, коли соціальні зв'язки

засудженого обмежені. Адже особистість формується під впливом соціального оточення, і в умовах ізоляції ув'язнених у кримінальному оточенні можливе лише становлення кримінальної особистості, розвиток кримінальної спільноти. Надаючи можливість ув'язненим зберігати контакти із зовнішнім світом завдяки сучасним інформаційним технологіям, можна мотивувати їх до перевиховання, допомогти зрозуміти, що суспільство не відвернулося від них, що встановлена законом відповідальність за їх діяння та відбуття встановленого законом покарання не означає, що вони викреслені із соціального середовища та приречені носити клеймо злочинця все життя.

Світовий досвід демонструє ефективність використання комп'ютерів та засобів зв'язку для виховання осіб, які відбувають покарання. Використання Інтернету, електронної пошти під наглядом допускається у 49 корекційних установах США та у п'ятьох канадських провінціях. Виховання за допомогою комп'ютерів здійснюється у деяких тюрмах Австралії та Румунії, у Великій Британії засудженим дають ігрові консолі для розвитку пам'яті та логічного мислення. У Норвегії всі ув'язнені мають доступ до Інтернету навіть в камерах, в Азербайджані анонсовано урядовий законопроект про дозвіл на використання Інтернету в тюрмах. Хоча в Україні ув'язненим зараз заборонено мати мобільні телефони, смартфони та комп'ютери, на практиці їм вдається користуватися такими пристроями у тюрмах, оскільки всім зрозуміло, що це невід'ємні атрибути сучасної цивілізації, тому архаїчні заборони на використання інформаційних технологій в установах виконання покарань стають не більше ніж фактором посилення корупції у пенітенціарній системі.

Україна не має стояти осторонь сучасних тенденцій розвитку засобів виховного впливу на осіб, що відбувають покарання у пенітенціарних установах. Окрім того, враховуючи дані резонансних журналістських розслідувань про нелюдські умови утримання засуджених в установах виконання покарань, забезпечення права засуджених осіб на контакти із зовнішнім світом сприятиме розголосу подібних проблем і стимулюватиме їх вирішення. У свою чергу це сприятиме не тільки встановленню мінімально необхідного рівня умов відбування покарання, а й власне здійсненню соціально-виховної роботи із засудженими.

У підсумку можемо виокремити такі основні шляхи удосконалення соціально-виховної роботи із засудженими:

1. Планування соціально-виховної роботи в місцях позбавлення волі, як і будь-яка інша діяльність, має ґрунтуватись на певних принципах, до числа яких слід віднести принципи: 1) наукової обґрунтованості; 2) законності; 3) актуальності; 4) реальності; 5) конкретності; 6) несуперечливості; 7) субординації; 8) інформативності.

Складання плану соціально-виховної роботи із засудженими має відбуватися за результатами, отриманими в ході вивчення потреб та інформації про засудженого, включаючи до нього заходи, що дозволять забезпечити потреби засудженого, визначені на етапі оцінки. Постійно має проводитись моніторинг процесу та оцінка результатів соціально-виховної роботи із засудженим, що відображається у ступені виправлення засудженого, зміні його ціннісних пріоритетів, планів тощо. На основі результатів моніторингу та оцінки мають вноситися відповідні корективи до Щоденника роботи із засудженим.

2. Існує п'ять основних механізмів збереження контактів із зовнішнім світом: 1) листи; 2) побачення; 3) телефонний зв'язок; 4) дозвіл відвідувати рідних або тимчасове умовне звільнення; 5) книги, газети, радіо, телебачення, участь у громадському житті. Усі ці засоби зв'язку, серед іншого, виступають і джерелами інформації, що дозволяє віднести їх до засобів соціально-виховної роботи та формування необхідних компетенцій. Саме тому обмеження названих можливостей слід проводити виключно з міркувань безпеки та за наявності підстав.

Висновки

У монографії здійснено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання щодо організації та здійснення соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі. Відповідно до мети дослідження проведено аналіз чинного кримінально-виконавчого законодавства України та відомчих нормативних актів, які регламентують порядок застосування розглядуваного інституту. Комплексне дослідження соціально-виховної роботи при виконанні покарання у виді позбавлення волі дає підстави для таких висновків і пропозицій:

1. У науці кримінально-виконавчого права склалася складна ситуація з вивченням проблеми соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі. Зокрема існуючі дослідження стосуються тих видів роботи із засудженими, що не передбачаються чинним законодавством, натомість визначені види діяльності не знаходять належного наукового супроводу. У переважній більшості наукових праць соціально-виховна робота розглядається з позиції поділу її на два види — соціальна та виховна. Схвалення заслуговує підхід, за яким соціально-виховна робота постає як робота виховна з ознаками соціальності, тобто здійснюється визначеними суб'єктами на користь (в інтересах, через потреби) суспільства, без відриву від суспільства та стосовно членів суспільства. Звідси можемо стверджувати, що соціально-виховна робота — це не лише правовий чи, як його часто називають, — педагогічний, а й соціальний інститут.

2. Проведене дослідження дозволяє надати таке визначення соціально-виховної роботи із засудженими — це цілеспрямована професійна діяльність відповідних суб'єктів, яка полягає у здійсненні

зовнішнього впливу на поведінку засудженого з метою її подальшої позитивної зміни.

3. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі повинна спрямовуватись на створення соціальних, правових, економічних, організаційних та інших необхідних умов і гарантій для різнобічної самореалізації особи шляхом комплексної роботи з подолання негативних соціальних проблем. Для цього потрібно вирішити такі завдання: вивчити потреби засуджених, визначити відсутні компетенції, обрати необхідні засоби зовнішнього впливу для створення умов їх надбання та зменшення негативних наслідків позбавлення волі.

4. Базуючись на огляді міжнародних стандартів і зарубіжного досвіду проведення соціально-виховної роботи та подібних видів діяльності, слід вказати на об'єктивну необхідність та можливість впровадження деяких міжнародно визнаних елементів соціально-виховної роботи: а) закріпити на законодавчому рівні формування в кожній установі соціально-виховної комісії, до складу якої включити начальника виправної установи (голова), фахівців із соціально-виховної роботи (на громадських засадах), вихователів, помічників і представників засуджених (за дорученням); б) доцільним видається запозичення окремих елементів практики Швейцарії щодо засуджених до довічного позбавлення волі в Україні; в) впровадження елементів практики прийняття Соціального кодексу (Німеччина) шляхом видання відомчого нормативного акта Міністерства юстиції України спільно з Міністерством праці і соціальної політики; г) при організації соціально-виховної роботи із засудженими слід враховувати і ставлення до цього напрямку діяльності соціально дезорганізованих осіб. При цьому варто передбачати шляхи залучення та можливості участі і таких груп засуджених у соціально-виховній роботі в установі.

5. Серед трьох основних форм соціально-виховної роботи із засудженими — індивідуальної, масової та групової — найбільш широке застосування отримала саме групова форма. Для того щоб вказана форма здійснювала найбільш ефективний вплив на засуджених, першочергове значення мають правила її організації, зокрема порядок

розподілу засуджених на групи. Тому доцільно відійти від практики формування відділень засуджених на підставі можливості залучення засуджених до праці та їх трудової кваліфікації, а здійснювати розподіл засуджених виходячи зі схожості їх особистісних якостей. При обранні тієї чи іншої форми соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі перш за все слід виходити з розуміння її мети та змісту — створення умов для формування необхідних компетенцій соціально адаптованої людини.

6. Фактично встановлено, що персонал не спроможний реалізувати поставлені перед ним завдання соціально-виховної роботи із засудженими на належному рівні, хоча його фактично визначено провідним суб'єктом цієї діяльності. Враховуючи, що своєю суттю соціально-виховна робота є діяльністю з ознаками соціальності, вона повинна здійснюватись визначеними суб'єктами на користь (в інтересах, через потреби) суспільства, без відриву від суспільства та стосовно членів суспільства. За такого підходу основна роль має відводитись не представникам органів і установ виконання покарань, а громадським й іншим соціальним інституціям, до складу яких слід віднести: об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації, спостережні комісії, окремих осіб.

7. Для удосконалення соціально-виховної роботи в місцях позбавлення волі її планування повинне ґрунтуватись на певних принципах, до складу яких слід віднести такі: 1) науковій обґрунтованості; 2) законності; 3) актуальності; 4) реальності; 5) конкретності; 6) несуперечливості; 7) субординації; 8) інформативності. Складання плану соціально-виховної роботи із засудженими має відбуватися за результатами, отриманими в ході вивчення потреб та інформації про засудженого, включаючи до нього заходи, що дозволять забезпечити потреби засудженого, визначені на етапі оцінки. Постійно має проводитись моніторинг процесу та оцінка результатів соціально-виховної роботи із засудженим, що відображається у ступені виправлення засудженого, зміні його ціннісних пріоритетів, планів тощо. На основі результатів моніторингу та оцінки мають вноситися відповідні корективи до Щоденника роботи із засудженим.

8. Для вирішення існуючих проблем, пов'язаних із правовою регламентацією порядку проведення соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі, пропонуємо внести такі зміни до КВК України:

– статтю 25 викласти у такій редакції:

«Стаття 25. Участь громадськості у виправленні ресоціалізації засуджених. Громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань»

1. Об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації, окремі особи в порядку, встановленому цим Кодексом та іншими нормативними актами, проводять соціально-виховну роботу із засудженими. Адміністрація установ виконання покарань зобов'язана забезпечити залучення об'єднань громадян, релігійних та благодійних організацій, окремих осіб до проведення соціально-виховної роботи, створити необхідні умови та сприяти їм у цій діяльності.

2. Адміністрація установ виконання покарань зобов'язана:

створити умови для соціально-виховної діяльності;

залучення та відбір суб'єктів її реалізації;

провести необхідне навчання та підвищення кваліфікації громадян, які беруть участь у соціально-виховній роботі;

удосконалювати та ефективно використовувати матеріально-технічну базу установи виконання покарань.

3. Громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань здійснюють спостережні комісії, які діють на підставі цього Кодексу та Положення про спостережні комісії, що затверджується Кабінетом Міністрів України. У випадках, встановлених цим Кодексом та законами України, громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань можуть здійснювати об'єднання громадян»;

– статтю 123 викласти у такій редакції:

«Стаття 123. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі»

1. Соціально-виховна робота із засудженими — це цілеспрямована професійна діяльність відповідних суб'єктів, яка полягає у здійсненні зовнішнього впливу на поведінку засудженого з метою її подальшої позитивної зміни.

2. Основною метою соціально-виховної роботи із засудженими є створення за допомогою засобів зовнішнього впливу необхідних умов для формування у засуджених основних компетенцій соціально адаптованої людини у сферах самостійної пізнавальної, цивільно-громадської, соціально-трудової, культурно-дозвільної діяльності та побутовій сфері»

– частину 2 статті 124 викласти у такій редакції:

«2. Соціально-виховна робота із засудженими організовується в індивідуальних, групових та в окремих випадках у масових формах на основі психолого-педагогічних принципів і таких методів, як бесіда, консультування, пояснення, розповідь, лекція, інструктаж тощо».

Подальша робота в напрямі вдосконалення правового регулювання здійснення соціально-виховної роботи із засудженими до позбавлення волі для досягнення закладеної в ч. 2 ст. 123 КВК України мети має бути спрямована на розробку відомчого нормативно-правового акта чи методичних рекомендацій, у яких буде встановлено порядок вирішення таких завдань: вивчення потреб засуджених, визначення відсутніх компетенцій, обрання необхідних засобів зовнішнього впливу для створення умов їх набуття та зменшення негативних наслідків позбавлення волі.

Список використаних джерел

1. Автухов, К. А. Організаційно-правові засади діяльності державної пенітенціарної служби України в установах виконання покарань [Текст] : навч. посіб. / К. А. Автухов, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2013. – 160 с.
2. Автухов, К. А. Реінтеграційний напрямок діяльності персоналу установ виконання покарань [Текст] : наук.-практ. посіб. / К. А. Автухов, І. С. Яковець ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2013. – 148 с.
3. Адзеленко, О. Перевиховати можна лише в людських умовах [Електронний ресурс] / Олександр Адзеленко. – Режим доступу: <http://dmytro-yagunov.at.ua/news/adzelenko/2012-06-01-188>.
4. Адміністративна діяльність [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. О. І. Остапенка. – Львів : ЛІВС, 2002. – 252 с.
5. Ажиппо, В. А. Членовредительство в тюрьме: «Блатной мир любит театральность в жизни» [Електронний ресурс] / В. А. Ажиппо. – Режим доступу: http://cripo.com.ua/?sect_id=6&aid=48988.
6. Александров, Ю. В. Криминология [Текст] : курс лекцій / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – 295 с.
7. Ансель, М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике) [Текст] / М. Ансель ; пер. с фр. Н. С. Лапшиной ; под ред. и с предисл. А. А. Пионтковского. – М. : Прогресс, 1970. – 312 с.
8. Ансофф И. Стратегическое управление [Електронний ресурс] / И. Ансофф. – Режим доступу: <http://library.oseu.edu.ua/docs/Ansoff.pdf>.
9. Антонян, Ю. М. Изучение личности преступника [Текст] : учеб. пособие / Ю. М. Антонян. – М. : Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1982. – С. 8.
10. Антонян, Ю. М. Преступность стариков [Текст] : монография / Ю. М. Антонян, Т. Н. Волкова. – Рязань : Акад. права и упр. ФСИН, 2005. – 160 с.
11. Армстронг, М. Основы менеджмента. Как стать лучшим руководителем [Текст] / М. Армстронг. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 512 с.

12. Архієпископ Львівський і Галицький АВГУСТИН. Про соціальну роботу із засудженими [Електронний ресурс] / Архієпископ Львівський і Галицький АВГУСТИН. – Режим доступу: <http://archiv.orthodox.org.ua/page-1360.html>. – Заголовок з екрана.
13. Багреева, Е. Г. Субкультура осужденных и их ресоциализация [Текст] : монографія / Е. Г. Багреева. – М. : ВНИИ МВД РФ, 2001. – 175 с.
14. Бараш, Є. Ю. Організаційно-правові засади соціально-виховної роботи із засудженими до довічного позбавлення волі [Текст] / Є. Ю. Бараш // Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні : матеріали круглого столу (м. Біла Церква, 11 груд. 2008 р.). – Біла Церква : БУППП ДПТС України, 2008. – С. 7–9.
15. Бараш, Є. Ю. Персонал Державної кримінально-виконавчої служби: поняття та структура [Текст] / Є. Ю. Бараш // Право і безпека. – 2010. – № 4 (36). – С. 75–80.
16. Безпальча, Р. Ф. Технології роботи з ув'язненими [Текст] / Р. Ф. Безпальча. – К. : Главник, 2007. – 112 с.
17. Біла книга «Розвиток Державної кримінально-виконавчої служби України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=50088&cat_id=45347#zmist. – Заголовок з екрана.
18. Богатирьов, І. Виправні роботи як вид покарань: Кримінальні, кримінологічні та кримінально-виконавчі проблеми [Текст] : монографія / І. Богатирьов. – К. : МП Леся, 2002. – 139 с.
19. Богатирьов, І. Г. Кримінально-виконавче право України [Електронний ресурс] : підручник / І. Г. Богатирьов. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/15840720/pravo/kriminalno-vikonavche_pravo_ukrayini_-_bogatirov_ig.
20. Богатирьов, І. Г. Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / І. Г. Богатирьов. – К. : Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2008. – 352 с.
21. Богатирьов, І. Г. Соціальна робота із засудженими в Україні [Текст] : навч. посіб. / І. Г. Богатирьов, С. В. Лучко, М. С. Пузирьов ; за заг. ред. І. Г. Богатирьова. – К. : ВД «Дакор», 2013. – 230 с.
22. Богатирьов, І. Г. Українська пенітенціарна наука [Текст] : [монографія] / І. Г. Богатирьов. – Дніпропетровськ : ДДУ ВС, 2008. – 318 с.

23. Богданова, І. М. Соціальна педагогіка [Текст] : навч. посіб. / І. М. Богданова. – Х. : Бурун Книга, 2011. – 160 с.
24. Васильев, А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий права [Текст] / А. М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 264 с.
25. Вахненко, Ю. А. Психологічні особливості спілкування співробітника кримінально-виконавчої інспекції із засудженими до альтернативних видів покарань [Текст] / Ю. А. Вахненко // Проблеми застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі : матеріали наук.-практ. конф., Чернігів, 14 квіт. 2004 р. / відп. ред. та уклад. С. О. Чебоненко. – Чернігів : БО «Черніг. жіноч. правозахис. центр», Черніг. юрид. коледж Держ. департаменту України з питань виконання покарань, 2004. – 109 с.
26. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
27. Вербець, В. В. Соціологія [Текст] : навч. посіб. / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. – К. : Кондор, 2009. – 550 с.
28. Ветошкин, С. А. Педагогическая сущность социальной работы в пенитенциарном учреждении [Текст] / С. А. Ветошкин // Социальная работа в УИС: концепции и перспективы развития : материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Рязань : Акад. права и упр. Минюста России, 2003. – С. 49–55.
29. Ветошкин, С. А. Пенитенциарная педагогика в теории и практике [Текст] : монографія / С. А. Ветошкин. – М. : МГСУ «Союз», 2001. – 240 с.
30. Вивчаємо досвід з виконання покарань у виді довічного позбавлення – українські пенітенціарії здійснили службове відрядження до Австрійської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/678345>.
31. Виноградов, В. В. Педагогические аспекты социальной работы с осужденными в исправительном учреждении [Текст] / В. В. Виноградов // Социальная работа в свете новых Европейских пенитенциарных правил: теория и практика : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. (Вологда, 23–24 апр. 2007 г.). – Вологда : ВИПЭ ФСИН России, 2007. – С. 185–189.

32. Виноградов, В. В. Педагогические основы социальной работы с осужденными [Текст] / В. В. Виноградов // Государственная политика в области назначения и исполнения уголовных наказаний : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. (Вологда, 20–21 нояб. 2008 г.) : [в 2 ч.]. – Вологда : ВИПЭ ФСИН России, 2008. – Ч. 1. – С. 203–207.
33. Виправно-трудоий кодекс Української РСР [Текст]. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1971. – 84 с.
34. Витяг з навчально-професійної програми первинної підготовки нач. відділень СПС (30 діб) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-rc.org.ua/index.php/sluhatcham/39-nach-viddilen-sps-vihovately/206-navch-progr-sps-pp-30>.
35. Виханский, О. С. Менеджмент [Текст] / О. С. Виханский, А. И. Наумов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономистъ, 2006. – 670 с.
36. Виханский, О. С. Стратегическое управление [Текст] : учебник / О. С. Виханский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Гардарики, 1998. – 296 с.
37. Відомості про спостережні комісії, які утворені за місцем дислокації установ виконання покарань в областях [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/644212>.
38. Волкова, Т. Н. Проблемы отбывания наказания и ресоциализации женщин, осужденных к лишению свободы [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Т. Н. Волкова. – М., 1995. – 130 с.
39. Воспитательная работа с осужденными [Текст] : сб. док. в помощь нач. отряда и воспитателю / сост.: И. С. Москалюк, Д. В. Мальшев, Б. Л. Шабельский. – Киев : РИО МВД УССР, 1981. – 426 с.
40. Вступ до соціальної роботи [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Т. В. Семігіної, І. І. Миговича. – К. : Академвидав, 2005. – 300 с.
41. Галаган, И. А. Административная ответственность в СССР (Государственное и материально-правовое исследование) [Текст] / И. А. Галагин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1970. – 252 с.
42. Галай, А. О. Організаційно-правові засади формування та функціонування персоналу установ виконання покарання [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / А. О. Галай. – Ірпінь, 2003. – 215 с.

43. Гель, А. П. Кримінально-виконавче право України [Текст] : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.
44. Глоточкин, А. Д. Психические состояния человека, лишённого свободы [Текст] : лекция / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков ; под ред. К. К. Платонова. – М. : Высш. шк. МВД СССР, 1968. – 43 с.
45. Глущенко, В. В. Менеджмент. Системные основы [Текст] / В. В. Глущенко. – Изд. 2-е. – М. : ТОО НПИ «Крылья», 1998. – 224 с.
46. «Гранітоїди» чи цеглинки громадянського суспільства? [Електронний ресурс] // Харків соціальний. – Режим доступу: <http://209.85.135.132/search?q=cache:iVS194qrXrQJ:social.kharkov.ua/page.php%3Fid%3D85+%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BE%D1%97%D0%B4%D0%B8&cd=4&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>. – Заголовок з екрана.
47. Григоренко, В. Д. Проблеми реалізації психологічної роботи із засудженими до довічного позбавлення волі [Текст] / В. Д. Григоренко // Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні : матеріали круглого столу (Біла Церква, 11 груд. 2008 р.) / ДДУ ПВП, Швейцар. бюро співробітництва в Україні. – Біла Церква : БУППП ДПтС України, 2008. – С. 20–23.
48. Груничева, Г. А. Эффективность наказания в виде лишения свободы [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г. А. Груничева. – М., 2004. – 186 с.
49. Гусак, А. П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. П. Гусак. – К. : [б. в.], 2010. – 16 с.
50. Денисова, Т. А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз [Текст] : монографія / Т. А. Денисова. – Запоріжжя : КПУ, 2007. – 288 с.
51. Державна пенітенціарна служба звітує про результати діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245145700.
52. Дзержинська виправна колонія № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://m-17.info/index.php?title=Дзержинська_виправна_колонія_№_2.

53. Дзюман, О. В. Проблеми реалізації соціальної роботи із засудженими в установах виконання покарань [Текст] / О. В. Дзюман // Проблеми запобігання злочинності в органах і установах виконання покарань : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 21 груд. 2006 р.). – Чернігів, 2007. – С. 34–36.
54. Дімлівіч, Г. Криза громадянського суспільства в Україні, або Хто винен і що робити [Текст] / Г. Дімлівіч // День : щоден. всеукр. газ. – 2008. – 18 квіт. (№ 72). – С. 5.
55. Добренєков, В. И. Социология [Текст] : учебник / В. И. Добренєков, А. И. Кравченко. – М. : Инфра-М, 2001. – 624 с.
56. Добросмыслова, С. Н. Основные научные подходы к определению понятия компетентности [Текст] / С. Н. Добросмыслова // Вестн. Твер. гос. ун-та. – 2009. – № 5. – С. 56–61.
57. Европейские пенитенциарные правила Рес (2006) 2. Комментарий к тексту [Текст]. – Донецк : Донец. Мемориал, 2006. – 68 с.
58. Егоршин, А. Л. Управление персоналом [Текст] : учеб. для вузов / А. Л. Егоршин. – 3-е изд. – Н. Новгород : НИМБ, 2001. – 607 с.
59. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери [Текст] / за заг. ред. І. Д. Звереві. – 2-ге вид. – К. ; Сімф. : Універсум, 2013. – 536 с.
60. Жеребкін, В. Є. Логіка [Електронний ресурс] / В. Є. Жеребкін // Бібліотека українських підручників. – Режим доступу: http://libfree.com/104134363_logikaviznachennya_podil_ponyat.html.
61. За полгода в Украине зарегистрирована 881 общественная организация [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://for-ua.com/ukraine/2013/07/30/151431.html>.
62. Завацька, Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога [Текст] : навч. посіб. для ВНЗ / Л. М. Завацька. – К. : Вид. Дім «Слово», 2008. – 240 с.
63. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі [Текст] : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, О. В. Лисодєд та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Кроссруд, 2011. – 326 с.
64. Зауторова, Э. В. Культурно-образовательные программы для осужденных в пенитенциарных учреждениях зарубежных стран [Текст] / Э. В. Зауторова // Человек: преступление и наказание. – 2006. – № 4. – С. 46–50.

65. Здійснено службове відрядження до Норвегії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/636699>.
66. Зер, Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание [Текст] : пер. с англ. / общ. ред. Л. М. Карнозовой ; коммент. Л. М. Карнозовой и С. А. Пашина. – М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2002. – 328 с.
67. Зимняя, И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования [Текст] / И. А. Зимняя // Высш. образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 35–41.
68. Зустріч у Збаразькій виправній колонії № 63 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guoz.te.ua/XML/25072013.htm>.
69. Иншаков, С. М. Зарубежная криминология [Текст] / С. М. Иншаков. – М. : Изд. группа ИНФРА М – НОРМА, 1997. – 383 с.
70. Інформація про заходи, які вживались Державною пенітенціарною службою України щодо виконання Указів і Доручень Президента України з питань освіти, охорони здоров'я, соціального захисту дітей, які перебувають у конфлікті із законом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/659061>.
71. Кадушкин, С. А. Уголовно-исполнительное право Республики Беларусь (в вопросах и ответах) [Текст] : практ. пособие / С. А. Кадушкин, А. В. Шарков, В. Б. Шабанов ; под общ. ред. В. Б. Шабанова. – Минск : Тесей, 2001. – 204 с.
72. Караман, О. Л. Принципи соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах [Текст] / О. Л. Караман // Соц. педагогіка: теорія та практика. – 2011. – № 1. – С. 51–57.
73. Караман, О. Л. Проблема визначення мети соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України [Текст] / О. Л. Караман // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; [редкол.: І. О. Смолюк (голов. ред.) та ін.]. – Луцьк, 2011. – № 7 : Педагогічні науки. – С. 128–133.
74. Караман, О. Л. Професійний портрет соціального педагога пенітенціарного закладу для неповнолітніх [Текст] / О. Л. Караман // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Пед. науки. – 2012. – № 19 (254), ч. II. – С. 242–249.

75. Караман, О. Л. Сутність і зміст соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах [Текст] / О. Л. Караман // Соц. педагогіка: теорія та практика. – 2011. – №2. – С. 65–74.
76. Караман, О. Л. Сутність і зміст соціально-педагогічної роботи як категорії соціальної педагогіки [Текст] / О. Л. Караман // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Сер. «Педагогіка. Соціальна робота». – 2011. – №21. – С. 69–72.
77. Караман, О. Л. Філософські основи соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими [Текст] / О. Л. Караман // Вісн. Харк. держ. акад. культури. – Х. : ХДАК, 2010. – Вип. 31. – С. 238–248.
78. Кожухова, Т. В. Основи психолого-педагогічного дослідження [Текст] / Т. В. Кожухова. – Х. : Вид-во НФаУ : Золоті сторінки, 2002. – 240 с.
79. Колб, О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / О. Г. Колб ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2007. – 32 с.
80. Колб, О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт профілактики злочинів [Текст] : монографія / О. Г. Колб. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 464 с.
81. Колпаков, В. К. Адміністративне право України [Текст] : підручник / В. К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.
82. Компетентісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи [Текст] / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина та ін. – К. : К. І. С., 2004. – 112 с.
83. Коновалов, В. В. Кримінологія [Текст] : метод. рекомендації : для самост. вивч. / В. В. Коновалов. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2009. – 88 с.
84. Константинова, Н. И. Формирование профессионального самоопределения студентов в условиях социально-воспитательного пространства вуза [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. И. Константинова ; ГОУВПО «Мурм. гос. пед. ун-т». – Мурманск, 2006. – 119 с.
85. Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский союз, Соединенные Штаты Америки, Япония, Индия [Текст] : учеб. пособие / [сост. сб., пер., авт. введ. и вступ. ст. В. В. Маклаков]. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 608 с.

86. Конишева, А. В. Современные методы обучения иностранным языкам [Текст] / А. В. Конишева. – 3-е изд. – Минск : ТетраСистемс, 2005. – 176 с.
87. Кримінально-виконавче право [Текст] : зб. нормат.-прав. док. / уклад. А. Х. Степанюк. – Х. : Право, 2005. – 464 с.
88. Кримінально-виконавче право [Текст] : навч. посіб. / В. А. Бадира, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова та ін. ; за ред. Т. А. Денисової. – К. : Істина, 2008. – 400 с.
89. Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / В. В. Голіна, М. В. Романов, М. П. Черненко та ін. ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – 256 с.
90. Кримінально-виконавче право України [Текст] : підручник / за заг. ред. О. М. Джузи ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К. : Атіка, 2010. – 752 с.
91. Кримінально-виконавче право України [Текст] : учеб. пособие / за ред. Т. А. Денисова. – К. : Істина, 2008. – 400 с.
92. Кримінально-виконавче право України: (Загальна та Особлива частини) [Текст] : навч. посіб. / О. М. Джуза, С. Я. Фаренюк, В. О. Корчинський та ін. ; за заг. ред. О. М. Джузи. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 448 с.
93. Кримінально-виконавчий кодекс України [Текст] : наук.-практ. комент. / за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Вид. 2-ге, допов. і переробл. – Х. : Одиссей, 2008. – 560 с.
94. Крутій, К. Л. Конспекти занять із навчання української мови і розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку [Текст] / К. Л. Крутій, Н. І. Котій. – Запоріжжя: ТОВ «ЛППС» ЛТД, 2007. – 256 с.
95. Кузнецов, М. И. Социальная работа в пенитенциарных системах зарубежных стран [Текст] : учеб. пособие / М. И. Кузнецов, В. Н. Казанцев, Д. В. Ивашин. – Рязань : Акад. права и упр. Минюста России, 2004. – 109 с.
96. Кузьмінський, А. І. Педагогіка у запитаннях і відповідях [Текст] : навч. посіб. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К. : Знання, 2006. – 311 с.
97. Курс кримінально-виконавчого права України: Загальна та Особлива частини [Текст] : навч. посіб. / О. М. Джуза, В. О. Корчинський, С. Я. Фаренюк, В. Б. Василець ; за заг. ред. О. М. Джузи. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 304 с.

98. Лисодєд, О. В. Термінологічний довідник із застосування кримінально-виконавчого законодавства [Текст] / О. В. Лисодєд, М. П. Черненко ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Кроссрууд, 2010. – 92 с.
99. Лукьянчук, Е. О. Правовые и организационные аспекты социальной работы с осужденными, отбывающими наказание в виде лишения свободы [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лукьянчук Елена Олеговна. – Вологда, 2007. – 203 с.
100. Лучко, С. В. Поняття та зміст соціальної роботи в кримінально-виконавчих установах державної пенітенціарної служби України [Текст] / С. В. Лучко // Вісн. Запоріз. нац. ун-ту. – 2011. – №3. – С. 195–199.
101. Лучко, С. В. Співвідношення соціальної та виховної роботи із засудженими в установах виконання покарань [Електронний ресурс] / С. В. Лучко // Право та управління : електрон. наук. вид. / Нац. ун-т держ. податк. служби України ; голов. ред. П. В. Мельник. – 2012. – №2. – С. 459–472. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals>. – Заголовок з екрана.
102. Лютаревич, Л. В. Практика впровадження та застосування кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, в АР Крим [Текст] / Л. В. Лютаревич // Проблеми застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі : матеріали наук.-практ. конф., Чернігів, 14 квіт. 2004 р. / відп. ред. та уклад. С. О. Чебоненко. – Чернігів : БО «Черніг. жіноч. правозахис. центр» : Черніг. юрид. коледж Держ. департаменту України з питань виконання покарань, 2004. – 109 с.
103. Макаренко, А. С. Сочинения [Текст] : в 7 т. / А. С. Макаренко. – М. : Изд-во Акад. пед. наук, 1958. – Т. 5. – 559 с.
104. Максимова, Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми гуманізації судочинства та кримінально-виконавчої системи [Текст] / Н. Ю. Максимова. – К. : ЗАТ «ВІПОЛЬ», 2005. – 100 с.
105. Марчук, А. І. Таксономічна функція вторинної класифікації засуджених до позбавлення волі [Текст] / А. І. Марчук // Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту. Серія: юриспруденція. – О. : Фенікс, 2011. – Вип. 2. – С. 138–143.
106. Матюхіна, Н. П. Сучасні проблеми управління персоналом органів внутрішніх справ України [Текст] : наук.-практ. посіб. / Н. П. Матюхіна ; за заг. ред. О. М. Бандурки. – Х. : Основа, 2002. – 126 с.

107. Мельниченко, Р. Г. Минимальные стандарты квалифицированной юридической помощи [Текст] / Р. Г. Мельниченко // Актуальные проблемы современной юридической науки (некоторые аспекты) : сб. науч. ст. – Волгоград, 1999. – 200 с.
108. Мескон, М. Х. Основы менеджмента [Текст] / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело, 1992. – 702 с.
109. Методи навчання. Словесні методи навчання: Віртуальна школа професійного становлення молодого педагога [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://teacher.ed-sp.net/index.php?option=com_content&view=article&id=15:2012-01-17-11-21-03&catid=1:2011-09-13-21-50-27&Itemid=2.
110. Методичні рекомендації щодо класифікації засуджених та її врахування при формуванні відділень соціально-психологічної служби та організації індивідуально-профілактичної роботи з різними категоріями засуджених [Текст] : затв. наказом Держ. департаменту України з питань виконання покарань № 33 від 17 берез. 2000 р. // Основні положення про організацію соціально-психологічної роботи із засудженими до позбавлення волі : зб. метод. док. / уклад.: С. Скоков, О. Янчук, Ю. Олійник. – К. : Упр. вихов. та соц.-психол. роботи зі спецконтингентом Держ. департаменту України з питань виконання покарань, 2000. – С. 15–24.
111. Методичні рекомендації щодо підготовки та проведення начальником відділення соціально-психологічної роботи виправних установ ознайомчої бесіди зі знову прибулими засудженими для вивчення та використання в практичній діяльності [Текст]. – К. : ДДУПВП, 1999. – 12 с.
112. Механизм преступного поведения [Текст] / Ю. М. Антонян, Н. А. Барановский, П. С. Дагель и др. ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1981. – 248 с.
113. Мірошніченко, Н. О. Особливості застосування технологій виховної роботи із особами, засудженими до довічного позбавлення волі [Текст] / Н. О. Мірошніченко // Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні : матеріали круглого столу (Біла Церква, 11 груд. 2008 р.) / ДДУ ПВП, Швейцар. бюро співробітництва в Україні. – Біла Церква : БУППП ДПтС України, 2008. – С. 24–28.

114. Мойсеюк, Н. Є. Педагогіка [Текст] : навч. посіб. / Н. Є. Мойсеюк. – 3-тє вид., допов. – К. : ВАТ «КДНК», 2001. – 608 с.
115. На Херсонщині обговорено питання ресоціалізації неповнолітніх засуджених, які перебувають на обліку КВІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/637750>.
116. Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України [Текст] / А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський [та ін.] ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.
117. Начальник управління ДПтС України в Донецькій області взяв участь у ток-шоу «На мій погляд» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/692469>.
118. Нідерландські в'язниці – це установи з найсучаснішими в Європі засобами охорони та психіатричної реабілітації засуджених [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/660950>.
119. Новий тлумачний словник української мови [Текст]. – К. : АКОНІТ, 2003. – Т. 1. – 926 с.
120. Об организации воспитательной работы с лицами, отбывающими наказание в виде лишения свободы [Електронний ресурс] : Постановление М-ва внутр. дел Респ. Беларусь от 14 сент. 2005 г. № 285. – Режим доступу: <http://pravo.kulichki.com/zak/new03/newc4804.htm>.
121. Огляд результатів організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими в установах Державної пенітенціарної служби України у першому півріччі 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/index>.
122. Ознайомлення з досвідом діяльності пенітенціарної системи Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/694152;jsessionid=06334A996B34C21178F578023D92860A>.
123. Опрацювання інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vsholu.at.ua/publ/6-1-0-106>.
124. Осауленко, О. І. Індивідуальне правове регулювання відбування покарання у виді позбавлення волі [Електронний ресурс] / О. І. Осауленко. – Режим доступу: http://www.naiiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2003_2/_zmist_05/osayl.htm.

125. Основи теорії мотивації [Електронний ресурс] : лекція. – Режим доступу: http://km.fem.sumdu.edu.ua/images/stories/literatura/teoriya_motivacii/tm_tema1.pdf.
126. Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва освіти і науки, молоді та спорту України від 31.10.11 р. № 1243. – Режим доступу: <http://lib.znaimo.com.ua/docs/216/index-6923.html>.
127. Основы управления в органах внутренних дел [Текст] : учебник / [под ред. А. П. Коренева]. – М. : Моск. акад. МВД России : Щит, 2000. – 344 с.
128. Оцінка потреб дитини та її сім'ї [Текст] : метод. посіб. / І. Д. Зверева, З. П. Кияниця, В. О. Кульмінський та ін. ; за заг. ред. І. Д. Зверевої. – К. : Держсоцслужба, 2007. – 144 с.
129. Пастушеня, А. Н. Личностно ориентированный подход к социальной работе с осужденными в условиях лишения свободы [Текст] / А. Н. Пастушеня // Социальная работа в свете новых Европейских пенитенциарных правил: теория и практика : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. (Вологда, 23–24 апр. 2007 г.). – Вологда : ВИПЭ ФСИН России, 2007. – С. 81–88.
130. Педагогика [Текст] : учеб. пособие для студентов пед. вузов и пед. колледжей / под ред. П. И. Пидкасистого. – 2-е изд. – М., 1996. – 603 с.
131. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии [Текст] / под ред. С. А. Смирнова. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 512 с.
132. Педагогические технологии воспитательной работы в специальных (коррекционных) школах I и II вида [Текст] : учеб. для вузов по специальности «Сурдопедагогика» : в 2 ч. Ч. 1 / Е. Г. Речицкая, Т. Г. Богданова, Е. А. Горбунова и др. ; под ред. Е. Г. Речицкой. – М. : Владос, 2009. – 285 с.
133. Пенитенциарные системы зарубежных стран [Текст] : учеб.-практ. пособие / сост.: В. И. Гуржий, М. П. Мелентьев (общ. ред.). – Киев: РИО МВД Украины, 1993. – 104 с.
134. «Пенітенціарна ініціатива»: Ми були «піонерами тюремної роботи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gurt.org.ua/interviews/18981/>.

135. Перкова, Н. А. Гендерні аспекти виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі [Текст] / Н. А. Перкова // Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні : матеріали круглого столу (м. Біла Церква, 11 груд. 2008 р.). – Біла Церква : БУППП ДПтС України, 2008. – С. 75–82.
136. Петрова, Н. П. Содержание и формы социально-воспитательной работы в педагогическом университете [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Н. П. Петрова. – Ростов н/Д, 1999. – 17 с.
137. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх [Текст] : метод. посіб. / [В. М. Вовк, Т. В. Журавель, В. М. Каливошко та ін.] ; за заг. ред. Т. В. Журавель, Ю. В. Пилипас. – К. : Версо-04, 2012. – 168 с.
138. Підтримка з метою профілактики ВІЛ/СНІД, лікування і догляду для найуразливіших верств населення в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aidsalliance.org.ua/ru/library/our/2013/zvit_6R_preview.pdf.
139. Плєскач, В. Л. Інформаційні системи і технології на підприємствах [Текст] : підручник / В. Л. Плєскач, Т. Г. Затонацька. – К. : Знання, 2011. – 718 с.
140. Пожар, Н. В. Групові форми організації пізнавальної діяльності старшокласників в умовах інформатизації навчання [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. В. Пожар. – Х. : Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 1999. – 16 с.
141. Поздняков, В. М. Личность преступника и исправление (историко-психологический очерк) [Текст] : учеб. пособие / В. М. Поздняков ; под ред. А. В. Пищелко. – Домодедово : ВИПК МВД РФ, 1998. – 70 с.
142. Положення про відділення соціально-психологічної служби установи виконання покарань [Текст] : наказ Держ. департаменту України з питань виконання покарань від 17 берез. 2000 р. № 33 // Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі / [уклад. С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук]. – К. : МП «Леся», 2002. – 312 с.

143. Положення про спостережні комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-%D0%BF>.
144. Положення про спостережні комісії: науково-практичний коментар [Текст]. – М. : PRI, 2008. – 238 с.
145. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1656-14/print1419944810205377>.
146. Прагнення [Електронний ресурс] : матеріали з вікісловника.
147. Пріоритети в діяльності ДПтС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/662619>.
148. Пріоритети діяльності Державної пенітенціарної служби України на 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/662619>.
149. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 08.11.2012 р. № 631/2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.president.gov.ua/documents/15127.html>.
150. Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими [Електронний ресурс] : наказ М-ва юстиції України від 04.11.2013 р. № 2300/5. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1863-13/print1383843723257357>.
151. Про правовиховну та правоосвітню роботу серед засуджених в установах виконання покарань Київської області [Електронний ресурс] : рекомендація Київ. обл. міжвід. координац.-метод. ради з прав. освіти населення від 15 трав. 2013 р. № 7. – Режим доступу: http://kyivobljust.gov.ua/http://kyivobljust.gov.ua/Uploads/Files/ff/13-06-10_11-57_7.doc.
152. Програма проходження навчальної практики в органах та установах Державної кримінально-виконавчої служби України курсантами третього курсу [Текст]. – Чернігів : ЧЮК ДДУ ПВП, 2009. – 17 с.
153. Проект Кримінально-виконавчого кодексу України від 01.07.2002 р., реєстр. № 1284 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=12619&pf35401=22383>.

154. Проект Кримінально-виконавчого кодексу України (на заміну) від 20.09.2002 р., реєстр. № 1284 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=12619&pf35401=24035>.
155. Проект Кримінально-виконавчого кодексу України (на заміну) від 11.11.2002 р., реєстр. № 1284 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=12619&pf35401=25347>.
156. Психология [Текст] : словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
157. Пузирьов, М. С. Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. С. Пузирьов ; М-во внутр. справ України, Нац. акад. внутр. справ. – К., 2012. – 252 с.
158. Пузирьов, М. С. Правове регулювання диференціації та індивідуалізації виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк [Текст] / М. С. Пузирьов // Вісн. Акад. мит. служби України. – 2010. – № 1 (4). – С. 137–142.
159. Разумов, П. В. Криминологическая характеристика геронтологической преступности и меры ее предупреждения [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / П. В. Разумов. – Ставрополь, 2005. – 192 с.
160. Распоряжение Совета Министров СССР об исправительно-трудовых лагерях и колониях от 10.07.1954 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009147>.
161. Ратинов, А. Р. Психологическая защита и самооправдание в генезисе преступного поведения [Текст] / А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремова // Личность преступника как объект психологического исследования : сб. науч. тр. / отв. ред. А. Р. Ратинов. – М. : Изд-во Всесоюз. ин-та по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. – С. 44–62.
162. Ресоциализация осужденных в пенитенциарных учреждениях ФРГ (социально-психологический аспект) [Текст] : учеб. пособие / Н. А. Андреев, В. М. Морозов, О. Г. Ковалев и др. – М. : Права человека, 2001. – 182 с.
163. Реформы и развитие высшего образования [Текст] : програм. док. ЮНЕСКО. – Париж : Изд-во ЮНЕСКО, 1995. – 46 с.

164. Романов, М. В. Виправлення засуджених до позбавлення волі як результат діяльності системи виконання кримінальних покарань [Текст] / М. В. Романов // Проблеми злочинності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 9. – С. 190–198.
165. Рубинштейн, С. Л. Принципы и пути развития психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – М. : АН СССР, 1959. – 353 с.
166. Рыбак, М. С. Правовые вопросы политико-воспитательной работы с лицами, отбывающими наказание в исправительно-трудовых учреждениях [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.715 / М. С. Рыбак ; Саратов. юрид. ин-т им. Д. И. Курского. – Саратов, 1972. – 20 с.
167. Рыбак, М. С. Ресоциализация осужденных к лишению свободы: проблемы теории и практики [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук / М. С. Рыбак. – Саратов : Саратов. гос. юрид. акад. права, 2001. – С. 34.
168. Семаков, Г. С. Кримінально-виконавче право України [Текст] : курс лекцій / Г. С. Семаков, А. П. Гель. – К. : МАУП, 2000. – 196 с.
169. Сергеева, В. Участие общественных организаций в реформировании пенитенциарной сферы [Текст] / В. Сергеева // Преступление и наказание. – 2004. – №9. – С. 60–61.
170. Синцова, Л. К. Социально-философский анализ социального воспитания: теоретико-методологический аспект [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Синцова Людмила Константиновна ; Алт. гос. ун-т. – Барнаул, 2007. – 290 с.
171. Синьов, В. М. Пенітенціарна педагогіка [Текст] : навч. посіб. : в 2 ч. / В. М. Синьов, В. І. Кривуша, О. В. Беца. – К. : РВВ КІВС при УАВС, 1996. – Ч. 1. – 121 с.
172. Сірий, Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії [Текст] : навч. посіб. / Є. В. Сірий. – К. : Атіка, 2004. – 480 с.
173. Скіць, А. В. Соціально-виховна робота з неповнолітніми засудженими у виховних колоніях [Текст] / А. В. Скіць // Наук. зап. Тернопіл. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка / голов. ред. Г. Терещук. – Тернопіль : ТНПУ, 2011. – №2. – С. 124–129.
174. Скіць, А. В. Технологічні аспекти соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими у виховних колоніях [Текст] / А. В. Скіць // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Теорія виховання. – 2011. – №13. – С. 132–136.

175. Скоков, С. І. Соціально-виховна робота як один з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених [Текст] / С. І. Скоков // Інформаційний бюлетень за матеріалами курсу підвищення кваліфікації резерву кадрів на посади начальників органів та установ виконання покарань кримінально-виконавчої системи України / уклад.: Ю. Г. Головач, В. А. Костенко, О. В. Дзюманта та ін. – Біла Церква : КОПОПК, 2004. – С. 298–203.
176. Слостенин, В. А. Педагогика [Текст] : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов ; под ред. В. А. Слостенина. – М. : Изд. центр «Академия», 2002. – 576 с.
177. Словарь иностранных слов [Текст] / ред. И. В. Лехин, С. М. Локшина. – 15-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1988. – 608 с.
178. Словесні методи навчання [Електронний ресурс] : статті з педагогіки // Електронна он-лайн бібліотека. – Режим доступу: http://ualib.com.ua/br_3341.html.
179. Словник іншомовних слів [Текст] / уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наук. думка, 2000. – 664 с.
180. Словник української мови [Текст] : в 11 т. Т. 6 : П–ПОГГИ / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1975. – 832 с.
181. Словник української мови [Текст] : в 11 т. Т. 9 : С / [редкол. тому: І. С. Назарова, О. П. Петровська, Л. Г. Скрипник та ін.]. – К. : Наук. думка, 1978. – 916 с.
182. Словник української мови [Текст] : в 11 т. Т. 10 : Т–Ф / [редкол. тому: І. С. Назарова, О. П. Петровська, Л. Г. Скрипник та ін.]. – К. : Наук. думка, 1979. – 657 с.
183. Смирнов, А. А. Педагогика. Педагогические теории, системы, технологии [Текст] / А. А. Смирнов. – М. : Академия, 2003. – 508 с.
184. Советский энциклопедический словарь [Текст]. – М. : Сов. энцикл., 1986. – 1036 с.
185. Современная философия [Текст] : слов. и хрестоматия. – Ростов н/Д, 1995. – 511 с.
186. Соціальна психологія особистості і спілкування [Електронний ресурс] : конспект лекцій. – Режим доступу: http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/books/_book-763.htm.
187. Соціальна робота [Текст] : в 3 ч. Ч. 1 : Основи соціальної роботи / Н. Б. Бондаренко, І. М. Грига, Н. В. Кабаченко та ін. ; ред.: Т. Семігіна, І. Грига. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2004. – 178 с.

188. Соціальна робота в Україні: перші кроки [Текст] / уклад. В. Полтавець. – К. : КМ Академія, 2000. – 236 с.
189. Соціологія [Текст] : навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. – К. : Укр. енцикл., 1999. – 343 с.
190. Стан правоосвітньої діяльності в установах виконання покарань: досвід організації роботи на прикладі Чернігівської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/stan-pravoosvitnoyi-dijalnosti-v-ustanovah-vikonannja-pokara-doc163593.html>.
191. Степанюк, А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України [Текст] / А. Х. Степанюк // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов, В. С. Зеленецький та ін. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 60–94.
192. Стратегия модернизации содержания общего образования [Електронний ресурс] : материалы для разраб. док. по обновлению общ. образования. – М., 2001. – Режим доступу: http://www.rcde.nov.ru/sites/default/files/doc/strategiya_modernizacii_do_2010_g.doc.
193. Сутність і педагогічні можливості групової форми навчальної роботи [Електронний ресурс] : посібник. – Режим доступу: http://pravdivkaschool.ucoz.ru/Borbutska/grupova_robota_borbucka.pdf.
194. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів [Текст] / за заг. ред. В. В. Дубчинського. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2009. – 1018 с.
195. Третяк, О. С. Соціально-виховна робота як вибіркова дисципліна при підготовці персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України [Текст] / О. С. Третяк // Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. – Чернігів : ЧНПУ, 2011. – Вип. 88. – С. 236–240.
196. Трубников, В. М. Уголовно-исполнительное право Украины [Текст] / В. М. Трубников, В. П. Филонов, А. И. Фролов. – Донецк : ДИВД МВД Украины, 1999. – 640 с.
197. Тюймо, М. Актуальные проблемы Тюремной службы Финляндии [Текст] / М. Тюймо // Социальные и правовые проблемы зарубежной пенитенциарной науки и практики : материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Актуальные проблемы пенитенциарной науки и практики». – М., 2004. – С. 68–69.

198. У Збарзькій ВК №63 відбулася зустріч засуджених [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.292178954193678.68435.244378535640387&type=3>.
199. Уголовно-исполнительное право [Текст] : учеб. для вузов : в 2 т. / под ред. Ю. И. Калинина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. ; Рязань : Логос : АПиУ ФСИН, 2006. – 444 с.
200. Уголовно-исполнительное право [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. А. С. Михлин. – М. : Высш. образование, 2006. – 431 с.
201. Уголовно-исполнительное право [Текст] : учеб. для юрид. вузов / под ред. В. И. Селиверстова. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Юриспруденция, 2006. – 392 с.
202. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии [Текст] / науч. ред. и вступ. ст. Д. А. Шестакова ; предисл. Г. Г. Йешека ; пер. с нем. Н. С. Рачковой. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 524 с.
203. Уголовный кодекс Франции [Текст] / науч. редактирование Л. В. Головки, Н. Е. Крыловой ; пер. с фр. и предисл. Н. Е. Крыловой. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 650 с.
204. Уголовный кодекс Швейцарии [Текст] / пер. с нем. А. В. Серебренниковой. – М. : ИКД «Зерцало», 2000. – 138 с.
205. Управление персоналом [Текст] : энцикл. слов. – М., 1998. – 774 с.
206. Ускачева, И. Б. Правовое регулирование социальной и воспитательной работы с осужденными в местах лишения свободы [Електронний ресурс] / автореф. дис. ... канд. юрид. наук / И. Б. Ускачева. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/pravovoe-regulirovanie-sotsialnoi-i-vospitatelnoi-raboty-s-osuzhdennymi-v-mestakh-lisheniya-#ixzz2d4MtvYf8>.
207. Философский словарь [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
208. Философский словарь [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
209. Філософія [Текст] : підруч. для студ. вищ. закл. освіти / І. В. Бичко, І. В. Бойченко, В. Г. Табачковський та ін. – 2-ге вид., стер. – К. : Либідь, 2002. – 408 с.
210. Фокин, Ю. Г. Преподавание и воспитание в высшей школе: Методология, цели и содержание, творчество [Текст] : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Ю. Г. Фокин. – М. : Изд. центр «Академия», 2002. – 224 с.

211. Харчев, А. Г. Социология воспитания [Текст] / А. Г. Харчев. – М. : Политиздат, 1990. – 254 с.
212. Хекхаузен, Х. Мотивация и деятельность [Текст] / Х. Хекхаузен. – 2-е изд. – СПб. : Питер ; М. : Смысл, 2003. – 860 с.
213. Хуторской, А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты [Электронный ресурс] : докл. на отд-нии философии образования и теории педагогики РАО 23 апр. 2002 г. / А. В. Хуторской ; Центр «Эйдос». – Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>.
214. Хуторской, А. В. Общепредметное содержание образовательных стандартов [Текст] : материалы проекта «Стандарт общего образования» / А. В. Хуторской. – М., 2002. – 160 с.
215. Цыбульская, Г. З. Правовое регулирование воспитательного воздействия на несовершеннолетних, осужденных к лишению свободы [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г. З. Цыбульская. – Рязань, 2003. – 20 с.
216. Чайка, В. М. Основы дидактики [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Чайка. – К. : Академвидав, 2011. – 240 с. – (Серія «Альма-матер»).
217. Чебоненко, С. О. Концептуальні підходи та наукове забезпечення процесу реформування кримінально-виконавчої системи [Текст] / С. О. Чебоненко // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції : матеріали наук.-метод. семінару. – Чернігів : Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2002. – С. 98–105.
218. Чебоненко, С. О. Робоча книга співробітника кримінально-виконавчої інспекції [Текст] : навч. посіб. / С. О. Чебоненко, В. В. Дрижак. – Чернігів, 2006. – 92 с.
219. Човган, В. Презумпція винуватості від Міністерства юстиції України або крок у минуле в діяльності слідчих ізоляторів [Електронний ресурс] / Вадим Човган. – Режим доступу до ресурсу: <http://ukrprison.org.ua/expert/1365497506>.
220. Чухин, И. В тюрьмах Германии [Текст] / И. Чухин // Преступление и наказание. – 1997. – № 5. – С. 42.
221. Шамрай, В. Поняття і суть взаємодії, її значення [Текст] / В. Шамрай, І. Олійник // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 1 (3). – С. 60–67.

222. Швець, Т. Е. Громадянська соціалізація старшокласників у позакласній діяльності загальноосвітнього навчального закладу [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Т. Е. Швець ; ДЗ «Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка». – Луганськ, 2011. – 20 с.
223. Шкута, О. О. Виправлення та ресоціалізація засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Шкута Олег Олегович ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Д., 2011. – 20 с.
224. Шляхтун, П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) [Текст] : навч. посіб. / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 576 с.
225. Южанин, В. Е. Методические рекомендации по работе с вновь прибывшими осужденными в исправительные учреждения [Текст] / В. Е. Южанин. – Рязань : Изд-во Рязан. ин-та права и экономики МВД РФ, 1996. – 39 с.
226. Юридична енциклопедія [Текст] : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1. – 647 с.
227. Ягунов, Д. Трансформація системи альтернативних покарань в Англії та Уельсі: можливість запозичення зарубіжного досвіду для України [Текст] / Д. Ягунов // Відновне правосуддя в Україні. – 2007. – № 2 (6). – С. 67–72.
228. Яковець, І. С. Об'єкт оптимізації процесу виконання кримінальних покарань та його цільова орієнтація [Текст] / І. С. Яковець // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2013. – № 2. – С. 304–308.
229. Яковець, І. С. Система виконання покарань Швейцарії [Текст]. Ч. 2 / І. С. Яковець // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 22. – С. 172–177.
230. Яковець, І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань [Текст] : монографія / І. С. Яковець. – Х. : Право, 2013. – 392 с.
231. Dickson v. the United Kingdom (Application no. 44362/04, 4 December 2007) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tdtkp197/viewhbk.asp?action=open&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649&key=28137&sessionId=79117243&skin=hudoc-en&attachment=true>.

232. Hirst v. the United Kingdom (No. 2) (Application no. 74025/01, 6 October 2005) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70442#{%22itemid%22:\[%22001-70442%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70442#{%22itemid%22:[%22001-70442%22]}).
233. Iakovets, I. S. Optimization of process of execution of punishments on the basis of an assessment of risk and requirements of condemned persons [Електронний ресурс] / I. S. Iakovets // European Online Journal of Natural and Social Sciences. – 2013. – Vol. 2, № 3. – P. 338–347. – Режим доступу: <http://european-science.com/eojnss/article/view/118>.

Наукове видання

Таволжанський Олексій Володимирович

**СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНА РОБОТА
ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ
ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ**

Монографія

За редакцією професора *В. В. Голіни*
і доцента *Л. П. Оніки*

Видається в авторській редакції

Комп'ютерна верстка *О. І. Сенько*

Підписано до друку 02.03.2015.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 11,2. Обл.-вид. арк. 10,1. Вид. № 1219.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80

Для нотаток

Для нотаток
